

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

ТДУ: 340 (575.3)

ТКБ: 67.3

Бо ҳуқуқи дастнавис

РАҲИМЗОДА САФАР ОРЗУ

**ҲИМОЯИ СУДИИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҶОИ ШАХС: ТАҲҚИҚОТИ
ТАЪРИХӢ – НАЗАРИЯВӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ
аз рӯйи ихтисоси 5.5.1 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи
таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат

РОҲБАРИ ИЛМӢ –

номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

ШАРИФЗОДА С.Ш.

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИҶА

НОМГҶҶИ ИХТИСОРАҶО Ё АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ	3
МУҚАДДИМА	4 – 17
БОБИ 1. ҶИМОЯИ СУДИИ ҶУҚУҚУ ОЗОДИҶОИ ШАХС ДАР МАСИРИ ТАЪРИХ.....	18 – 85
1.1. Таърихи ҳуқуқи шахс: аз қадим то имрӯз	18 – 33
1.2. Таърихи пайдоиш ва рушди институти ҷимояи судии ҳуқуқи шахс.....	33 – 52
1.3. Ҷимояи судӣ намуди ҷимояи давлатӣ ва ҳуқуқӣ: хусусиятҳо, принципҳо ва функцияҳои он.....	52 – 85
БОБИ 2. РУШДИ ТАНЗИМ ВА КАФОЛАТИ ТАТБИҚИ ҶУҚУҚИ АСОСИИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД БА ҶИМОЯИ СУДӢ	86 – 129
2.1. Танзими ҳуқуқии ҷимояи судии ҳуқуқу озодиҶои инсон ва шаҳрванд: мушкилоти назариявӣ ва амалӣ.....	86 – 99
2.2. Механизмҳои судии ҳифзи ҳуқуқи инсон.....	99 – 111
2.3. Кафолатҳои амалӣ гардидани ҳуқуқҳои асосии инсон ва шаҳрванд ба ҷимояи судӣ	111 – 128
БОБИ 3. МАҚОМОТИ СУДӢ – КАФИЛИ ҶИМОЯИ ҶУҚУҚҶОИ ШАХСӢ ДАР ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	129 – 152
ХУЛОСА.....	153 – 157
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚОТ	158
РӢЙҶАТИ АДАБИЁТ (МАЪҶАЗҶО)	159 – 181
ФЕҶРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ	181 – 183

НОМГЀИ ИХТИСОРАҲО Ё АЛОМАТҲОИ ШАРТЀ

ИА – Иттиходи Аврупо

ИДМ – Иттиходи Давлатҳои Мустақил

ИҚШС – Иттиходи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ

ИМА – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

ҶМШС – Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистӣ

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҶФО – Ҷумҳурии Федералии Олмон

ҶЎ – Ҷумҳурии Ўзбекистон

ҶШС – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ

млн. – миллион

млрд. – миллиард

ПБҲИИФ – Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ

СММ – Созмони Милали Муттаҳид

т.м. – то мелод

ФР – Федератсияи Русия

ЭУҲИ – Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Рушди ҳамачонибаи ҳуқуқҳои шахс ва ҳифзи судии самаранок, ки бар асоси принципҳои озодӣ ва баробарӣ асос ёфтааст, дар ҷаҳони муосир бе таъмини ҳифзи онҳо ғайриимкон аст. Дар конститутсияҳои давлатҳои демократӣ, инчунин дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ба ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон бахшида шудаанд, ҳуқуқҳои шахсӣ ҳамчун арзишҳои умумибашарӣ сабт шудаанд. Мувофиқан, ҳуқуқи инсон бояд неъматҳои олии ҳисобида шавад ва тавассути мавҷудияти механизмҳои мувофиқ амалӣ карда шавад, ки рушди онҳо на танҳо аз ҷониби ҳамаи шохаҳои ҳокимият, балки аз ҷониби созмонҳои ҷамъиятӣ ва байналмилалӣ низ мусоидат карда мешавад. Бо вучуди ин, низоми судӣ дар татбиқи амалии ҳуқуқҳои шахс нақши марказӣ дорад, зеро маҳз мақомоти судӣ масъули татбиқи адолати ҳуқуқӣ дар ҷомеаи давлат мешаванд. Мақом ва салоҳияти мақомоти судӣ асосан ба риояи қатъӣ ва пайвастаи қонун асос ёфтааст. Эҳтиром ба суд ва риояи бечунуҷарои ҳамаи қарорҳои он хоси давлатҳое мешаванд, ки дар онҳо анъанаҳои қавии демократӣ инкишоф ёфтаанд ва принципи волоияти қонун муқаррар шудааст. Танҳо дар ҷунин шароит давлат метавонад ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрвандро, ки дар конститутсияи он муқаррар шудаанд, таъмин намояд. Дар айни замон, рушди пурра ва фаъолияти самараноки ҳуди давлат низ бе механизми ҳуқуқии ҳуб инкишофёфта ва муассир, ки дар фаъолияти он додгоҳ нақши муҳим мебозад, ғайриимкон аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо мақсади амалӣ намудани ҳуқуқҳои шахс, ки Конститутсия қарор медиҳад, низоми судӣ мунтазам ислоҳ ва тақвият дода мешавад ва зарурати таъмини истиқлолияти судӣ ва табдил додани он ба як ниҳоди мустақили давлатӣ, ки бояд ба ҳифзи бозғамии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон мусоидат кунад, ба назар гирифта мешавад. Метавон гуфт, ки ҳамаи ислоҳоте, ки дар заминаи тақмили низоми судии давлат амалӣ карда шудаанд, барои ҳифзи ҳуқуқҳои дар Конститутсия ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ муқарраршудаи шахс, ҳаёт, озодӣ, шаъну шараф ва ҳама ҳуқуқҳои дигари ҷудонашавандаи инсон, ки арзиши олии иҷтимоӣ доранд, равона карда шудаанд.

Таъмини адолат аз ҷониби суд барои рушду инкишофи ҳуқуқҳои шахсӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Суд барои ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандоне, ки Конститутсия ва дигар қонунҳо эълон кардаанд, санадҳои байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқи инсон, ҳуқуқҳо ва манфиатҳои корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳо, ки бо қонун ҷиғз карда мешаванд, даъват карда мешавад. Фаъолияти суд ба таъмини волоияти қонун, адолати иҷтимоӣ, сулҳи шахрвандӣ ва ризоият равона шудааст [199].

Институти ҳимояи судӣ яке аз ҷузъҳои асосии низоми кафолатҳои конститутсионӣ дар самти амалисозии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд ба ҳисоб меравад. Таъмини риоя ва ҳимояи ҳуқуқҳои шахсӣ ва манфиатҳои қонунии шахрванд танҳо дар шароите муяссар аст, ки дар он волоияти қонун воқеан татбиқ мегардад ва фаъолияти мақомоти давлатӣ ба меъёрҳои ҳуқуқи муосир асос ёфта бошад. Давлат натавонад ҳуқуқи ҳар як шахсро барои муроҷиат ба суд бо мақсади ҳимояи манфиатҳои қонунии худ расман эълон кунад, балки кафили воқеии таъмини амалии ин ҳуқуқ мебошад. Дар илми ҳуқуқшиносӣ «Институти ҳимояи судии ҳуқуқҳои инсон ва шахрванд яке аз муҳимтарин ва ҳаётан зарурии институтҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад, ки дорои ҳалҳои амиқи таърихӣ мебошад», фаҳмида мешавад. [150, с. 164].

Дар асоси гуфтаҳои боло, ҷиҳати тақвияти институти ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд, инчунин беҳтар кардани кафолатҳои судӣ барои татбиқи онҳо, муаллиф ба хулосае меояд, ки дар шароити иҷтимоӣ ҳуқуқи имрӯза рушди низоми ҳуқуқи миллӣ афзалиятнок боқӣ мемонад. Ин аҳамияти ин рисоларо муайян мекунад. Ҳуқуқи инсон ва шахрванд ба ҳимояи судӣ ҳамчун яке аз унсурҳои калидии татбиқи воқеии ҳуқуқу озодиҳо баромад мекунад ва дар амалӣ намудани принсипи волоияти қонун нақши ҳалкунанда мебозад, зеро маҳз тавассути татбиқи ин институт шахрвандон метавонанд аз ҳуқуқ ва озодиҳои худ дар ҳолати поймолшавӣ аз ҷониби ашхос, мақомоти давлатӣ ё дигар субъектҳои ҳимоя кунанд.

Ҳимояи судӣ – яъне ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои қонунии шахс тавассути суд ҳамчун яке аз кафолатҳои асосии ҳуқуқи амалӣ эътироф мегардад. Он

барқарорсозии ҳуқуқи поймолшуда, татбиқи чораҳои маҷбурии давлатӣ нисбат ба ашхос ё сохторҳоеро, ки ба ҳуқуқи манфиатҳои қонунии шаҳрвандон таъвозу мекунад ё таҳдид менамоянд, дар бар мегирад [150, с. 164].

Ҳифзи самараноки ҳуқуқи инсон аз ҷониби суд танҳо бо роҳи институтсионализатсияи мустақилияти судӣ ва мустақилияти воқеии судьяҳо имконпазир аст. Дар давлати ҳуқуқбунёд, мустақилияти судӣ имтиёзи шахсӣ нест, балки шартӣ пешакии таъмин ва ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон мебошад. Мустақилияти судӣ шартӣ асосии фаъолияти низоми судӣ ҳисобида мешавад, ки барои таъмини адолати беғаразона ва ҳифзи ҳадди аксар ҳуқуқ ва озодиҳои шахс пешбинӣ шудааст. Меъёри муайянкунандаи мустақилияти судӣ қобилияти он барои ҳифзи самараноки озодии шахсии шаҳрванд ва ҳифзи самараноки ҳуқуқҳои онҳо мебошад. Аммо, бояд қайд кард, ки мавқеи суд дар ҷомеаи муосир ба таври ғуногун арзёбӣ мешавад, ки ҳам қувват ва ҳам заъфҳои онро инъикос мекунад. Албатта, ин вазъият таҳлили амиқ ва ҳамҷонибаро талаб мекунад, ки дар он ба таърихи ташаккули низомҳои ғуногуни судӣ дар давраи рушди давлат аҳамияти калон дорад.

Аз ҷониби дигар, чунон ки Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зикр намудаанд: «Сарчашмаи воқеии худшиносии миллӣ, қабл аз ҳама, бунёди давлати соҳибистиқлол, ваҳдати миллӣ, рӯ овардан ба гузаштаи пурифтиҳор, ҳифзи тамаддуну мероси фарҳангии ниёгон ва поси хотири шахсиятҳои тавонону фарзандони бузурги миллат мебошад» [103, с. 704]. Дар ин замина, албатта, набояд донишмандони машҳури ҳуқуқшиносии гузашта ва мактабҳои ҳуқуқиеро, ки онҳо таъсис додаанд, фаромӯш кард, ки онҳо на танҳо дар таъсиси давлати тоҷикон нақши бузург бозидаанд, балки дар таҳким, рушд ва ҳифзи он аз беқонунӣ ва истифодаи худсаронаи қудрат низ саҳм гузоштаанд.

Рӯ овардан ба хотираи ҳуқуқӣ дар таҳқиқи мавзӯҳои илмӣ дар замони ҷаҳонишавии манфиатҳо ва бархӯрди тамаддунҳо гарави ҳифзи асолат ва соҳибхитиёрии миллии кишвар буда, омили созандаи ҳувийяту худшиносии тоҷикон маҳсуб мегардад. Тавре ки маълум аст, дар ҷаҳони босуръат

тағйирёбанда, давлатҳое, ки меҳоханд тавассути фишангҳои устувори иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва фарҳангӣ рушд кунанд, кӯшиш мекунанд, ки арзишҳои худро бо ҳар роҳе, ки лозим бошад, ба давлатҳои рӯ ба инкишоф ва ақибмонда таҳмил кунанд. Дар чунин шароити норавшан, мардуми мустақили ҷумҳуриҳои пасошӯравӣ барои ҳифзи ҳувиати худ ба гузаштаи худ, ба таърихи давлатдории худ, фарҳанг, санъат ва қонунҳои худ рӯ оварданд. Ва ин гардишро метавон тақдирсоз номид. Ба шарофати он, дар миёни низои бесобиқаи манфиатҳо байни қудратҳои ҷаҳонӣ, мардуми Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон, тавонистанд истиқлолияти худро ҳимоя кунанд. Дар натиҷа, Тоҷикистон қонунгузори миллии худро таҳия кард, ки қариб ҳама талаботи муносири низоми ҳуқуқиро ба назар гирифт. Ба ташкили низоми мустақили судӣ, фаъолияти муассисаҳои татбиқи адолат ва ҳифзи судии ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон аҳамияти махсус дода шуд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар омӯзиши институти ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд, механизми қафолат ва ҳимояи онҳо, ошкор кардани ҷанбаҳои назариявии ҳуқуқи шаҳрвандон ба ҳимояи судӣ ва ошкор кардани мушкилоти татбиқи он дар асарҳои олимони бурунмарзӣ хеле назаррас аст, ки аз ин миён Е.А. Адзинова [107, с. 13-18], А. Бергер [112, с. 106-108], С.Н. Братус [113, с. 58-61], В.Б. Вершинин [116, с. 294-295], В.В. Виноградов [117, с. 4-10], Г.О. Гаджиев [119, с. 12-25], Г.Т. Ермошин [41, с. 219], С.В. Нарутто [69, с. 449], И.Л. Петрухин [75, с. 720], А.А. Пятак [190, с. 213], О.А. Снежко [160, с. 104-113], Ю.А. Тихомиров [89, с. 207], А. Шайо [166, с. 48-50], Б. Шлинк [167, с. 67-71], Б.С. Эбзеев [170, с. 11-13] ва дигаронро номбар кардан мумкин аст.

Инчунин, оид ба мавзӯи мазкур олимони ватанӣ ба монанди А.А. Абдуллоев [51, с. 104], У.А. Азизода [8, с. 367], З. Ализода [13, с. 85], З.М. Алиев [51, с. 104], А.М. Диноршоҳ [126, с. 18-22], З.Ҳ. Искандаров [129, с. 71-74], Ш.Ф. Искандаров [82, с. 480], (И.Қ. Мирализода), И.Қ. Миралиев [186, с. 205], Б.М. Муқбилшоев [51, с. 104], М.Н. Назаров [51, с. 104], (Э.С.Насурдин) Э.С. Насриддинзода [70, с. 352], Х.О. Ойев [74, с. 256], Б.А. Сафарзода [82, с. 480], Ҷ. Саъдизода [157, с. 9-10], (Р.Ш. Шарофзода) Р.Ш. Сотиволдиев [84, с. 353] ва дигарон мақола ва асарҳои ҷудоғона таълиф намудаанд.

Таҳлили асарҳои олимони болозикр шаҳодати онанд, ки онҳо одатан ҳифзи судиро дар заминаи ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳо дар ҷанбаҳои мурофиавии татбиқи онҳо баррасӣ кардаанд. Аммо, хусусияти конститутсионӣ ва ҳуқуқии ҳифзи судӣ, маъқеи он дар механизми муқарраршудаи конститутсионӣ барои кафолати ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар асоси тақсимои ҳокимият ва муайян кардани маҷмӯи асосҳои конститутсионӣ ва ҳуқуқӣ барои татбиқи ин ҳимоя дар масири таърих ба қадри кофӣ омӯхта нашудааст. Ин масъалаҳо баҳсбарангез боқӣ мемонанд ва таҳлили амиқи системавиरो талаб мекунад. Рисолаи муаллиф маҳз ҳамин масъалаҳоро баррасӣ мекунад.

Робитаи таҳқиқот ба барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи лоиҳаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои солҳои таҳсили 2016-2020 дар мавзӯи «Проблемаҳои назариявии ташаккули низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони муосир» ва нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедра барои солҳои 2021-2025 дар мавзӯи «Масъалаҳои назариявии инкишофи низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави равандҳои ҷаҳонишавӣ» иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади тадқиқоти диссертатсионӣ аз ошкор кардани табиати суд ва табиати конститутсионӣ-ҳуқуқии ҳимояи судӣ, инчунин муайян кардани аҳаммияти функционалии он дар механизми кафолати ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд; муайян ва асоснок кардани хусусиятҳои хоси ташаккул ва фаъолияти механизм ва кафолатҳои ҳифзи судӣ дар шароити истиқлолияти Тоҷикистон, ҳам аз нигоҳи таърихӣ ва ҳам аз нигоҳи муосир мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Бо мақсади ноил шудан ба ҳадафҳои тадқиқот зарурати ҳалли як қатор вазифаҳои мушаххас ба миён омад, ки пайдарпайии мантиқии таҳқиқотро инъикос менамоянд, аз ҷумла:

- омӯзиши таърихи ҳуқуқи шахс: аз қадим то имрӯз;
- таърихи пайдоиш ва рушди институти ҳимояи судии ҳуқуқи шахс;

– таҳқиқи ҳимояи судӣ ҳамчун намуди ҳимояи давлатӣ ва ҳуқуқӣ: хусусиятҳо, принципҳо ва функцияҳои он;

– таҳлили танзими ҳуқуқии ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд: мушкилоти назариявӣ ва амалӣ;

– муайян намудани механизмҳои судии ҳифзи ҳуқуқи инсон;

– таҳлили кафолатҳои амалӣ гардидани ҳуқуқҳои асосии инсон ва шаҳрванд ба ҳимояи судӣ;

– нақши мақомоти судӣ ҳамчун кафили ҳимояи ҳуқуқҳои шахсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– таҳияи тавсияҳо ва пешниҳодҳо чӣхати тақмили механизмҳои амалкунандаи ҳимояи судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Объекти тадқиқот низоми муташаккили меъёрҳои ҳуқуқии конституционӣ, байналмилалӣ ва соҳавӣ мебошад, ки равандҳои ташаккул, кафолат ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро дар заминаи ташкили ҳокимияти судӣ ва амалисозии он танзим менамояд.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқотро низоми муносибатҳои ҳуқуқие ташкил мекунад, ки раванди ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро фаро мегирад.

Марҳила, макон ва доираи таърихии таҳқиқот. Марҳилаи таҳқиқот давраи муосири рушди Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бар мегирад, яъне марҳилаи Истиқлолияти давлатӣ, ки дар он низоми ҳуқуқӣ, аз ҷумла низоми судӣ ва механизмҳои ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон, марҳила ба марҳила таҳким ёфтаанд. Дар ин давра, ҳимояи судии ҳуқуқҳои шахсӣ ҳамчун як унсур асосии давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ ташаккул ёфта, қонунгузори миллӣ дар ин самт мутобиқ ба меъёрҳои байналмилалӣ рушд кардааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро қабл аз ҳама, асарҳо ва суҳанронҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ташкил медиҳанд, ки дар онҳо масоили ҳуқуқу озодиҳои инсон, ҳимояи судии онҳо ва таҳкими ҳокимияти судӣ мавриди тавзеҳ қарор гирифтаанд. Илова бар ин, таҳқиқот ба асосҳои илмӣ

пешниҳоднамудаи олимони тоҷик ва хориҷӣ тақия менамояд, ки дар онҳо масъалаҳои ҳуқуқии амалисозии ҳуқуқҳои шахсӣ, тартибу шароити ҳимояи судии ҳуқуқҳо ва фаъолияти мақомоти судӣ баррасӣ шудаанд. Маводди амалии мақомоти судӣ, таҷриба ва таҳлили парвандаҳо, инчунин бойгонии ҳуҷжатҳои расмӣ марбут ба амалияи судӣ низ манбаъҳои муҳими таҳқиқотро ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқотро материализми диалектикӣ ҳамчун методи умумии даркнамоӣ ташкил медиҳад. Дар рафти таҳқиқот методҳои умумии илмӣ, аз ҷумла, таҳлили ҳуқуқӣ, ҳуқуқӣ-муқоисавӣ, хронологӣ-таърихӣ, абстрактсия, омӯрӣ, мантикӣ, шаклбандӣ, тарҳрезӣ ва ғайраҳо истифода шудаанд, ки паҳлуҳои гуногуни мавзӯи таҳқиқотро фаро гирифта, ба асоснокӣ, самаранокӣ, сифати таҳқиқот ба эътимоднокии натиҷаҳои он мусоидат кардаанд.

Дар раванди таҳияи рисола аз меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои байналмилалӣ эътирофшудаи ҳуқуқӣ, қонунгузори мурофиавӣ ҷинойтӣ ва маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои Суди конститусионӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои ҳуқуқии мақомоти Прокуратура, инчунин таҷрибаи қонунгузори кишварҳои хориҷӣ истифода шудааст. Ин манбаъҳо ҳамчун асоси ҳуқуқии таҳқиқот, барои арзёбӣ ва таҳлили ҷанбаҳои ҳуқуқии ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои шахс хидмат мекунанд.

Заминаҳои эмпирикии таҳқиқотро рисолаи монографӣ, қорҳои илмӣ-таълимӣ, таҳлили мақолаҳои матбуоти даврӣ, инчунин андеша ва мулоҳизаҳои олимон ва мутахассисони соҳаи ҳуқуқ, баҳусус дар самти таъмини ҳуқуқи шахс ба ҳимояи судӣ ташкил медиҳанд. Илова ба ин, Конститутсия, қонунҳои марбут ба ҳуқуқу озодиҳои инсон, санадҳои судӣ низ ҳамчун манбаъҳои муҳим барои таҳлили амалии механизми ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои шахс истифода гардидаанд.

Навгонии илмии таҳқиқот. Навгонии илмии таҳқиқот бо он муайян мегардад, ки рисолаи мазкур яке аз аввалин таҳқиқоти илмии анҷомёфта дар самти ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои шахс дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб

ёфта, навгонии илмии рисола аз таҳқиқи босамари муайян намудани омӯзиши таърихи ҳуқуқи шахс аз қадим то имрӯз, таърихи пайдоиш ва рушди институти ҳимояи судии ҳуқуқи шахс, таҳлили танзими ҳуқуқии ҳимояи судии ҳуқуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд мушкилоти назариявӣ ва амалӣ иборат мебошад. Дар рисола рушди ҳамаҷонибаи ҳуқуқҳои шахсӣ ва ҳифзи судии самаранок, ки бар асоси принципҳои озодӣ ва баробарӣ асос ёфтааст, таҳлил шудааст.

Мувофиқан, ҳуқуқи инсон бояд неъматҳои олии ҳисобида шавад ва тавассути мавҷудияти механизмҳои мувофиқ амалӣ карда шавад, ки рушди онҳо на танҳо аз ҷониби ҳамаи шохаҳои ҳокимият, балки аз ҷониби ниҳодҳои ҷамъиятӣ ва байналмилалӣ низ мусоидат карда мешавад. Илова бар ин, дар рисола самтҳои назариявии асоснокӣ тақмили минбаъдаи ҳимояи судии ҳуқуку озодиҳои шахс дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шудаанд, ки ба баланд бардоштани нақши он дар таъмин ва кафолати ҳуқуқ ва озодиҳои шахс, бо назардошти мушкилот ва тамоюлҳои муосири рушди давлати ҳуқуқӣ равона карда шудаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Дар натиҷаи пажӯҳиш анҷомдодашуда, нуктаҳои илмии зерин пешниҳод мегарданд, ки навгониҳои илмии таҳқиқоти диссертатсиониро ифода менамояд:

1. Ҳимояи судии ҳуқуку озодиҳои шахс дар сарзамини Тоҷикистони таърихӣ бар пояи анъанаҳои қадимӣ ва ғании ҳуқуқӣ ташаккул ёфтааст. Асосҳои назариявие, ки аҷдодони мо барои бавучудоии ин ҳуқуқ гузоштаанд, дорои аҳаммияти назаррас буда, саҳл нестанд. Дар ин замина дар тамаддунҳои Мисри қадим ва ориёӣ ва дар санадҳои ҳуқуқӣ аз қабилҳои Қонуни Ҳамураппӣ ва Эълумияи Куруши Кабир меъёрҳо дар хусуси ҳимояи судии ҳуқуку озодиҳои шахс эълон гардидаанд.

2. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ натавонад як ҷузъи низоми кафолатдиҳандаи ҳуқуку озодиҳои инсон, балки шартҳои амалӣ гардидани тамоми маҷмуи ҳуқуқҳои асосӣ мебошад. Он воситаи муассири мубориза бо худсарии маъмурӣ, поймолкунии ҳуқуқ ва таъминкунандаи волоияти қонун дар ҷомеа мебошад. Аз ин рӯ, ин ҳуқуқ бояд на дар шакли рамзӣ, балки ҳамчун механизми воқеӣ ва дастрас бо тамоми унсурҳои моддӣ ва мувофиқавӣ амал намояд. Ҳимояи судии ҳуқуку

озодиҳои шахс яке аз вазифаҳои муҳимми давлати муосири тоҷикон ба ҳисоб меравад. Ин ҳуқуқ натавон ба шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки ба шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешахрванд низ тааллуқ дорад. Ҳимояи судии ҳуқуқи озодиҳои шахс ба гурӯҳи ҳуқуқҳои шахсӣ шомил мешавад. Аз рӯи мустақамномаи ҳуқуқӣ ҳимояи судии ҳуқуқи озодиҳои шахс ба ҳуқуқҳои асосӣ мансуб мебошад.

3. Ҳокимияти судӣ воситаи асосии барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда мебошад. Ҳимояи судӣ татбиқи бевоситаи вазифаи давлат доир ба ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои шахс аст, ки тавассути он ҳуқуқҳои вайроншуда барқарор, шароити амалишавии онҳо фароҳам ва уҳдадорихои ғайриқонунӣ аз зиммаи шахс баргараф карда мешаванд. Ба ибораи дигар, суд бо ҳалли фасли қазияҳо бори гарон ва баҳсбарангези ҳуқуқи аз дӯши шахрванд бардошта, адолати ҳуқуқи дар муносибатҳои бахсӣ таъмин менамояд. Асоснок карда шудааст, ки бояд як механизми ҳамачонибаи ташкилӣ-ҳуқуқӣ эҷод карда шавад, ки дар доираи мурофиаҳои конституционӣ, граждонӣ, қиноятӣ ва маъмурӣ ҳар як ҳолати поймолшавии ҳуқуқи озодиҳои шахрвандон ба таври судӣ баррасӣ гардад. Танҳо фарогирии ҳама соҳаҳои мурофиаӣ имкон медиҳад, ки ҳуқуқи поймолшуда зуд барқарор, озодиҳои маҳдудгардида татбиқ ва зарари расонидашуда ҷуброн гардад.

4. Дар сатҳи диссертатсия пешниҳодҳои карда шудаанд, ки ба рушди қонунгузорӣ ва ба ҳимояи судии ҳуқуқи озодиҳои шахс бевосита равона карда шудаанд, аз ҷумла:

4.1. Тавсия дода мешавад, ки ҳуқуқи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, созмонҳои ҳуқуқи башар ва дигар шахсони ҳуқуқие, ки вазифаҳои давлатиро иҷро мекунанд, дар қонун барои муроҷиат ба додгоҳҳо дар ҳама сатҳҳо, аз ҷумла Суди конституционӣ, аз номи аъзои худ ё гурӯҳҳои мушаххаси иҷтимоӣ, аз ҷиҳати ҳуқуқӣ муқаррар карда шавад. Ин имкон медиҳад, ки ниҳодҳои ҷомеаи шахрвандӣ дар ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон фаъолтар иштирок кунанд. Нақши ҳимоявии додгоҳ дар мурофиаи қиноятӣ бояд васеъ карда шавад ва назорати самараноки судӣ дар ҳама марҳилаҳои тафтишот ва мурофиаи

парвандаҳои ҷиноятӣ таъмин карда шавад. Ин равиш ба беҳтар шудани дастрасӣ ба адолат мусоидат мекунад, поймолшавии ҳуқуқҳои айбдоршавандагон ва ҷабрдидагонро фавран муайян мекунад ва кафолатҳои волоияти қонунро ҳангоми тафтишоти пешакӣ ва дар суд тақвият медиҳад.

4.2. Барои муайян кардани вазифаҳо, принципҳо ва шаклҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии мақомоти судӣ бояд ба санадҳои конституционӣ ва дигар санадҳои меъёрӣ тағйирот ворид карда шаванд. Ин мустақилияти онро боз ҳам тақвият медиҳад, самаранокии фаъолияти онро беҳтар мекунад ва кафолатҳои иловагиро барои ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои шахс фароҳам меорад. Тавсия дода мешавад, ки низоми ягонаи баррасии судии поймолшавии ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон дар ҳама намудҳои муурофияҳои судӣ - конституционӣ, маданӣ, ҷиноятӣ ва маъмурӣ таҳия ва татбиқ карда шавад. Ин ҳамоҳангсозии амалҳои судҳо ва мақомоти адлияро таъмин мекунад, раванди барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшударо суръат мебахшад ва эътимоди шаҳрвандонро ба низоми судӣ афзоиш медиҳад.

4.3. Принципҳо ва механизмҳои мувофиқ ба стандартҳои байналмилалӣ эътирофшудаи ҳуқуқи инсон бояд ба низоми миллии судӣ ворид карда шаванд. Ин ба Тоҷикистон имкон медиҳад, ки ўҳдадорҳои байналмилалӣ худро самаранок иҷро кунад ва ҳамзамон кафолатҳои дохилии ҳифзи судиро тақвият диҳад. Тавсия дода мешавад, ки дастрасии шаҳрвандон ба ёриҳои ҳуқуқии боихтисос васеъ карда шавад, аз ҷумла таъсиси марказҳои махсус барои дастгирии ҳуқуқии ройгон ва тақмили механизмҳои иштироки адвокатҳо дар муурофияҳои марбут ба ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои шахс.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки маҷмӯи ҳулосаҳо ва пешниҳодҳои дар рисола зикршуда ба таври ҳамаҷониба моҳияти ҷимояи судии ҳуқуқу озодиҳои шахс дар низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистонро инъикос намуда, паҳлӯҳои назариявию ҳуқуқии он – аз ҷумла мақоми ҳокимияти судӣ, нақши кафолатҳои конституционӣ ва шароити таъмини мустақилияти судиро таҳлил мекунад. Дар рисола, масъалаҳои марбут ба пайдоиш, ташаккул ва рушди институтҳои ҷимояи судӣ дар равандҳои

таърихии давлатдорӣи тоҷикон баррасӣи шуда, таҳқиқот саҳми муайян дар тақмили назарияи ҳуқуқи конституционӣ ва ҳуқуқи мурофиавӣ мегузорад.

Ҳамзамон, дар таҳқиқот проблемаи мутобикати амалияи судӣ бо талаботи меъёрҳои конституционӣ ва санадҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи озодиҳои инсон мавриди омӯзиш қарор гирифта, самтҳои асосии тақмили механизми судии ҳимояи ҳуқуқҳо муайян карда шудаанд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар имконияти истифодаи хулосаҳо ва тавсияҳои илмӣ зоҳир мегардад, аз ҷумла:

– дар фаъолияти қонунгузорӣ бо мақсади тақмили санадҳои ҳуқуқии танзимкунандаи ҳимояи судии ҳуқуқи озодиҳои шахс;

– дар амалиёти мақомоти судӣ ва ҳифзи ҳуқуқ чихати таъмини татбиқи яқхела ва дурусти меъёрҳои ҳуқуқии марбут ба муроҷиати шахс ба суд;

– ҳангоми таҳияи қарорҳои Пленуми Суди Олӣ ва дигар дастурҳои мақомоти олии судӣ бо ҳадафи бартарафсозии мавридҳои таъвили зиддунақиз дар амалияи судӣ;

– дар фаъолияти таълимӣ-методӣ, махсусан зимни таълими фанҳои «ҳуқуқи конституционӣ», «ҳуқуқи судӣ ва мурофиаваи ҷиноятӣ», «ҳуқуқи инсон» ва «ҳуқуқи байналмилалӣ»;

– дар таҳқиқоти илмӣ-амалӣ барои бозрасии минбаъдаи паҳлӯҳои назариявӣ ва амалии механизми судии ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон дар шароити рушди ҷомеаи ҳуқуқбунёд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот бо истифодаи усулҳои умумии илмӣ (мантиқӣ, таҳлилӣ, муқоисавӣ, таърихӣ) ва усулҳои махсуси таҳлили ҳуқуқӣ таъмин мегардад. Пояи далелии таҳқиқотро: таҳлили муфассали меъёрҳои Конститутсияи ҚТ; санадҳои байналмилалӣи ҳуқуқие, ки ҚТ онҳоро эътироф кардааст; қонунгузории мурофиавӣ ва амалияи судии кишвар; адабиёти илмӣ-таълимӣи ватанӣ ва хориҷӣ, рисолаҳо, мақолаҳои илмӣ ва таҷрибаи давлатҳои мухталиф дар самти ҳимояи судии ҳуқуқи озодиҳои шахс ташкил медиҳад.

Натиҷаҳои бадастомада бо таҳлили воқеӣ ва таҷрибаи амалии мақомоти судӣ асоснок карда шуда, метавонанд ҳамчун замина барои тадқиқоти минбаъдаи илмӣ ва амалии соҳаи ҳуқуқ истифода гарданд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 5.5.1 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат, ки аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҚТ тасдиқ карда шудааст, мутобиқ мебошад.

Саҳми шахсии доғалаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия ба сатҳи нағзони илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ, нуқтаҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ-амалии байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ асоснок карда мешаванд. Ҳамчунин, тарзи навишт, гузориши масъала, сабки диссертатсия саҳми шахсии муаллифро нишон медиҳанд. Дар чараёни таҳқиқ, муаллифи диссертатсия ба таври кофӣ санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ, меъёрҳои Конститутсияи ҚТ ва қонунгузориҳои миллиро, ки ба ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои шахс алоқаманд мебошанд, мавриди омӯзиши амиқ қарор додааст. Махсусан, таваччуҳи ҷиддӣ ба таҳлили моҳият, таркиб ва механизми амалишавии ин ҳуқуқҳо дар низоми ҳуқуқии кишвар, инчунин нақши суд ҳамчун воситаи асосии ҳифзи ҳуқуқ ва барқарорсозии адолати иҷтимоӣ равона шудааст.

Ҳамзамон, дар асоси натиҷаҳои таҳқиқ, диссертант як қатор тавсияҳои назариявӣ ва амалиро баҳри тақмили заминаи ҳуқуқии ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои шахс, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти судӣ ва дигар сохторҳои марбута дар татбиқи меъёрҳои дахлдори ҳуқуқӣ, таҳия ва пешниҳод намудааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода гардида, дар ҷаласаҳои кафедра муҳокима шудааст ва барои ҳимоя намудан тавсия дода шудааст. Муқаррароти асосӣ ва хулосаҳои диссертатсия дар мақолаҳои муаллиф, дар маҷаллаҳои

тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҚТ ва дигар маҷаллаву маҷмуаҳо ба таъб расидаанд. Нуктаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳои илмӣ-назариявӣ ва илмӣ-амалии байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ, дар гузоришҳо пешниҳод шудаанд. Аз ҷумла:

а) байналмилалӣ:

– Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи Муаммоҳо ва дурнамои инкишофи савдои берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити саноатикунони босуръат» маъруза дар мавзӯи «Кафолати татбиқи ҳуқуқи конститутсионии инсон ва шахрванд ба ҳимояи судӣ» (Душанбе, соли 2024).

– Маводҳои конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Маърифати ҳуқуқӣ омили муҳими таҳкими давлатдорӣ миллӣ» маъруза дар мавзӯи «Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ва ёрии ҳуқуқӣ» (25-26 апрели соли 2024).

– Маводҳои конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Маърифати ҳуқуқӣ омили муҳими таҳкими давлатдорӣ миллӣ» – маъруза дар мавзӯи «Ҳимояи судӣ–шакли махсуси мурофиа» (25-26 апрели соли 2024).

б) ҷумҳуриявӣ:

– Конференсияи умумидонишгоҳии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ баҳшида ба «30-юмин солгарди қабули Конститутсияи ҚТ, «Соли маърифати ҳуқуқӣ эълон шудани соли 2024» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» маъруза дар мавзӯи «Ҳифзи судии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд» (2020-2040)», Душанбе -2024.

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ – амалии Институтҳои фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон баҳшида ба 30 – солагии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавзӯи «Масоили мубрами ҷаҳолияти қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» маъруза дар мавзӯи «Нақши ҳокимияти судӣ дар таъмин намудани ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ва шахрванд» (Душанбе, 25.02.2025).

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Аз рӯи мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ 13 мақолаи илмӣ, аз ҷумла, 5 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҶТ ва 8 мақолаи илмӣ дар нашрияҳои ватанӣ ба таъб расонида шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз номгӯи ихтисораҳо ё аломатҳои шартӣ, муқаддима, се боб, шаш зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот, рӯйхати адабиёт (маъхазҳо) ва феҳристи интишороти илмии доктараби дараҷаи илмӣ иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 183 саҳифаро дар бар мегирад.

БОБИ 1. ҲИМОЯИ СУДИИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ШАХС ДАР МАСИРИ ТАЪРИХ

1.1. Таърихи ҳуқуқи шахс: аз қадим то имрӯз

Ҳуқуқи шахс ҳамчун пояи ҳифзи озодӣ, шараф ва номуси инсон эътирофи умумӣ дар тамоми низомҳои ҳуқуқии ҷаҳони муосир пайдо кардааст. Сарчашмаи ин ҳуқуқҳо ба оғози таърихи башарият бармегардад ва онҳо дар чараёни ҳазорсолаҳо рушду такомул ёфта, ба шакли муосири худ расидаанд. Сарчашмаҳои ҳуқуқӣ шаҳодати он аст, ки аз эълomiaву қонунҳои ҳуқуқии қадимӣ то ба эълomia, паймон ва конвенсияҳои байналмилалии имрӯза омада мерасад.

Дар ин кори таҳқиқотӣ, ба таҳлили ҳуқуқи шахс тавассути манбаъҳои асосии таърихии ҳуқуқи инсон назар андохта мешавад, зеро, рӯ овардан ба таърихи ҳуқуқи шахс ва сайри таърихӣ ба мо имкон намедиҳад, ки доир ба ҳуқуқи инсон дар доираи муносибатҳои вертикалӣ, ки байни давлат ва шахс пайдо мешаванд, ҳарф занем. Зеро, дар даврони бостонӣ ҳанӯз ҳуди давлат бо маънои имрӯзааш вучуд надошт. Пас маълум аст, ки мо бештар атрофи ҳамон ҳуқуқу озодихое ҳарф мезанем, ки шахс дар шаклгирии ҳуқуқ ва мураккабшавии ҷомеа ба эътироф ва ҳимояи онҳо расман ва ё назарӣ арҷ гузошт. Албатта, ин ҳуқуқу озодихо мумкин аст ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ, ҳамчун ҳуқуқҳои шахсӣ арзёбӣ гарданд ва аз ҷониби иддае аз муҳаққиқон ба мисоли ҷузъи соҳаҳои ҳуқуқ фаҳмида шаванд, аммо дар он рӯзгор пайдоиши ин ҳуқуқҳо ба ҳеч ваҷҳ дар тобеияти ягон соҳаи ҳуқуқ набуданд. Масъалагузории онҳо низ тобиши соҳавӣ надошта, балки маҳз ба эҳтиром ва арҷгузории ҳуди шахс ва инсон равона шудаанд. Масалан, ҳимояи ҳуқуқ ба ҳаёт, ба ҳаракат, ба манзил, ба ҳамсар, ба саломатӣ ва ғ. маҳз ба хоҳири инсон ва шинохтани ҳуқуқу озодихояш оғоз мегардад.

Ин ҳолат далолати моро барои омӯзиши онҳо ҳамчун ҳуқуқи инсон афзун менамояд. Дар чунин ҳолат муҳим он нест, ки ин ҳолатҳо аз ҷониби кӣ вайрон мешаванд ва чӣ тавр ҳимоя мегарданд, муҳим он буд, ки инсон дар чараёни шаклгириаш ҳамчун ҳодисаи иҷтимоӣ бо ҳамин унсурҳои муҳиммаш худро

муаррифӣ мекард ва ин чараёни эътирофнамоӣ аз ҷониби дигар субъектон ва шаклҳои ҳамзистӣ қадами устувори шаклгирии ҳуқуқу озодиҳои инсон буд, ки ба онҳо ҳамчун таърихи ҳуқуқи инсон диққат надодан, дарки моҳият ва аҳаммияти ҳуқуқи муосири инсонро мушкил мегардонад.

Дигар ин ки маҳз дар ҳамон гаҳвораи шаклгирии инсон, рушди давраҳои таърихии шаклҳои ҳамзистии он ҳуқуқу озодиҳои инсон дар шароитҳои муайяни таърихӣ дар ҳамбастагӣ бо чандин омилҳои иҷтимоии дигар эътироф ва ҳифз шудааст, ки омӯзиш ва дарки дурусти онҳо имкон медиҳад, ба табиати ҳуқуқҳои муосири инсон ва муаммоҳои он амиқтар шинос шавем. Зеро, дар бисёр мавридҳо мо дар роҳи татбиқи ҳуқуқу озодиҳои инсон иддае аз арзишу қиматҳои инсониро аз даст медиҳем, ки онҳо дар вақташ маҳз омили тавлидкунандаи ҳамин ҳуқуқу озодиҳо будаанд. Бинобар ин, омӯзиши таърихи ҳуқуқи инсон дар чунин сатҳи васеъ ба мо имкон медиҳад, ки ба дарки мақсаднок ва таъиноти вазифавии ҳуқуқи инсон сарфаҳм равам [94, с. 508].

Ва ниҳоят барои касоне, ки умуман паҳнои ҳуқуқу озодиҳои аслии инсонро аз усули қатъии ғарбгарой ва девораи инқилобҳои ғарбӣ дуртар бурданӣ нестанд, иброз медорем, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон маҳсули як фарҳанг, як халқ ва миллат набуда вай арзише ҳаст, ки дар заминаи ҳастии маънавӣ ва моддии ҳама халқу миллатҳо, тамаддуну фарҳангҳо дар давраҳои мухталиф бо тарзу усулҳои гуногун зуҳур намудааст. Дар шаклгирӣ ва рушди ҳуқуқу озодиҳои инсон ҳама халқу миллатҳо бо фарҳангу тамаддуни ба худ хос ба тарзи хеш сахмгузор ҳастанд. Зеро, инсон дар ҳамаи онҳо ҷавҳар ва асли муносибатҳои буд, ки атрофи он раванди ҳодисот ва маҷмуи меъёрҳо шакл грифтаанд.

Аз назари таърихӣ ва иртиботи ҳодисаҳои иҷтимоӣ ба замону макон ҳар меъёр ва муносибатҳои ҳуқуқӣ низ қабл аз зуҳури худ даврони дурударози сабзиш ва фурӯравиро дар ниҳоди муносибатҳои ҷамъиятӣ доранд. Ба ҳар ҳол, қадом падидаи ҳуқуқӣ, арзиши маънавӣ ва иҷтимоии имрӯзаро нагирем, вай дар маҷмуъ танҳо ва танҳо дар имрӯз пайдо нашудааст, заминаҳои ташаккул ва рушди он, зарурияти дарк ва ҳазми он имкон дорад асрҳо қабл аз зуҳури шакли имрӯзаашон барои инсоният пайдо шуда бошад. В.И. Ленин ҳанӯз зиёда аз сад

сол қабл дуруст гуфта буд: «Ҳар як падидаи иҷтимоӣ дар ҷараёни ташаккул ва рушдаш дар худ нишонаҳое гузошта, таъсири имрӯза ва аломатҳои фардори таҷассум мекунад».

Ҳақиқат ва адолат он аст, ки ҳуқуқи инсон ҳамчун зӯҳуроти иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ дар чунин ҳамбастагии диалектикӣ қарор дорад ва беҳтар аст, ки қонуниятҳои вучуддошта дар алоқамандӣ бо шохроҳи тавсеаи таърихӣ омӯхта шавад. Агар ба ин ҳам розӣ набоянд ва зиёд ба мавҷудияти онҳо ҳамчун меъёр шубҳа дошта бошанд, пас ҳуқуқи инсонро ҳамчун ғоя, андеша ва саромади арзишҳои ҳамгуни ҳуқуқӣ ба сони метафораи ҳуқуқи инсон эътироф намоянд ва омӯхтани онро дар умқи таърих аз мадди назар дур насозанд. Зеро, омӯзиши ҳама ҳодисаҳои ҳуқуқӣ хоҳ дар фаҳмиши айният ва хоҳ дар ҳолати ғайри айният барои дарк ва ҳазми дурусти он дар умум аз аҳаммият ӯрӣ нест.

«Ибтидои ҳуқуқи инсон ба шакли арзишҳои ҳаммонанди ҳуқуқӣ ба таърихи ҳазорсолаи X-VIII пеш аз милод рабт дорад. Дар он замон, инсонҳои нахустин бо кӯшишҳои табиӣ барои зиндагии якҷояи оддӣ оғоз карданд, ки ин кӯшишҳо дар шакли худмуҳофизат ва ҳифзи дастаҷамъӣ дар доираи оила, авлод ва қабилаҳо сурат мегирифт. Ҳар як инсон кӯшиш мекард, ки ҳуқуқи худ ва хонаводаи худро ҳифз кунад, ки ба воситаи усулҳои худмуҳофизатӣ ва худсудкунӣ (самосуд) амалӣ мегардид» [99, с. 131-145]. «Ин вазъ дар замони аввал, ки аввалин инсонҳо ба асри нави сангин ворид мешуданд, роҳҳои мустақам кардани ҳуқуқи инсонро ба сатҳи нави ҳамбастагии иҷтимоӣ вобаста медонад, ки дар муқоиса бо зиндагии пешин ва ё дар олами барбарӣ қаблан вучуд надошт» [94, с. 508].

Нахустин инсонҳо дар устувории тамаддун аз қонуни «ҷангал» қор мегирифтанд ва адолату ҳақиқатро бо роҳи зӯрварӣ ва худсудкунӣ таъмин мекарданд. Гунаҳкоронро худашон ҷазо медоданд, қасос мегирифтанд ва зараррасонҳоро ҷазо медоданд. Адолат дар муборизаи як ба як муайян мешуд ва тафовутҳои адлро зӯрварӣ, ҳила ва дониши оддии одамоне муайян мекард.

Дар давроне, ки инсонҳо ҳуқуқи худро тавассути савқи табиӣ (худмуҳофизат) амалӣ мекарданд, наметавон эътирофи имрӯзаи ҳуқуқи инсонро

дарк намуд. Он замон асосан барои қонеъ кардани талаботи биологӣ, ҷисмонӣ ва иқтисодӣ бо роҳи зӯрварӣ ва фиреби оддӣ созмон ёфта буд. Эътирофи аввалини ҳуқуқи инсон дар давраи ҳаёти якҷояи одамон, ки ба даврони сохти авлодии ҷамоаи ибтидоӣ рост меояд, ба вучуд омад. Дар он даврон, ки ҳар як узви ҷамоа ҳаққи якдигарро эҳтиром мекард, кӯмак ва пуштибонии худро ба дигарон мерасонид.

Дар даврони сохти авлодӣ ва ҷамоаи ибтидоӣ, инсонҳо ҳуқуқҳои табииро доштанд, ки аз ҷумлаи онҳо метавон ба ҳуқуқи зиндагӣ, ҳуқуқи никоҳ, ҳуқуқи шикор, ҳуқуқи иштирок дар маҷлисҳои авлод ва қабила, ҳуқуқи манзил, моликият, анъанаҳо, маросимҳои динӣ ва ҳуқуқи кӯдакон ба таъминот ва ҳифзи зиндагӣ ишора кард.

Бо вучуди ин, ҳуқуқҳои мазкур дар он замонҳо пурра қафолат дода намешуданд ва ҳифзи онҳо тавассути муборизаи шахсӣ ё ба воситаи мақомоти маҳдуди авлод ва қабилаҳо таъмин мешуд. Манбаъҳои эътирофи ин ҳуқуқҳо, ки дар даврони қабл аз давлатӣ вучуд доштанд, асосан инҳо буданд:

- Савқи табиӣ (инстинкти табиӣ), худмуҳофизат ва муҳаббати табиӣ байни инсонҳо, ки аз ахлоқи аслии инсонҳо бармеояд;

- Далели ибтидоии зарурияти зиндагии якҷояи одамон;

- Ҷаҳонбинии динӣ ва таълимоти динии аввалини инсонҳо;

- Урфу одатҳо;

- Қарору дархостҳои маҷлиси умумии авлод, қабилаҳо ва роҳбарони онҳо, ки заминаи ҳуқмронӣ ва эътирофи ҳуқуқро ташкил медиҳанд [94, с. 508].

Ҳамин тариқ, ҳуқуқи инсон дар даврони гузариш аз оилаҳои ғайри иқтисодӣ (оилаҳои, ки ба ҳам муттаҳид намешуданд ва моликиятро дар ихтиёр надоштанд) ба оилаҳои иқтисодӣ ба таври қисман ба вучуд омада, дар шаклҳои ибтидоӣ ҳамзистии ҷамоаҳо, авлодҳо ва қабилаҳо баромад кард. Ин ҳуқуқи инсон дар даврони аввалини тамаддун ва давлатҳо ба зинаи баланди рушди худ расид. Бо дарназардошти ин, меҳодем аввалин санадҳои, ки ҳуқуқҳои шахсиро эътироф кардааст ва аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ пазируфта шудааст, муҳтасаран назар намоем.

«Агар ба рушди таърихии давлатҳои қадим, аз ҷумла Мисри бостонӣ, Бобулистон, Ошур, Чин ва Ҳиндустон назар афканем, равшан мегардад, ки бо вучуди шакли мутамарказ ва автократии ҳокимият – ки дар он ҳама навъи идора, аз ҷумла сиёсӣ, ҳарбӣ ва судӣ дар дасти як шахс, ба мисли Фиръавн ё Шоҳ чамъ омада буд – дар низомҳои ҳуқуқии онҳо ҳамзамон унсурҳои мавҷуд буданд, ки ба эҳтиром ва эътирофи ибтидоии ҳуқуқҳои инсон ишора мекунанд. Ҳарчанд давлатдорӣ бар пояи ҳукмронии мутлақ қарор дошт, нишонаҳои муносибати арзишманд ба инсон ва меконизмҳои ибтидоии ҳимояи ҳуқуқи ӯ дар анъанаҳои ҳуқуқии ин тамаддунҳо ҷой доштанд» [98, с. 279].

Таҳлил нишон медиҳад, ки ҳар як тамаддуни бостон дар чорҷӯбаи арзишҳои худ кӯшиш мекард, ҳуқуқи инсонро – агарчӣ дар сатҳи маҳдуд – танзим ва ҳифз намояд. Ҳамчунин, дар дигар марказҳои тамаддуни қадимӣ низ меъёрҳо ва анъанаҳои ҳуқуқие шакл гирифта буданд, ки инсонро ҳамчун субъекти дорои ҳуқуқ то андозае эътироф мекарданд ва ҳимояи баъзе ҳуқуқҳои ӯро таъмин менамуданд.

Дар ҳуқуқи Мисри Қадим принсипи адолати судии беғараз тавассути Худои Осирис муаррифӣ мешуд. Мутобиқи таълимоти динӣ-ҳуқуқии мисриён, Осирис ҳамчун довари олии одил тамоми кирдорҳои нек ва бади инсонро бар тарозуи адл мегузошт ва тибқи он, сазовор ё носазовор будани шахсро муайян менамуд. Ӯ ҳуқуқҳои асосии инсон, аз ҷумла ҳуқуқ ба ҳаёт, моликият, манзил, ҳаракат, никоҳ ва дигар ҳуқуқҳоро эътироф ва ҳифз мекард.

Сохтори ҳуқуқӣ ва додгоҳии Миср дар заминаи ақидаҳои динӣ шакл гирифта, шахсони некукор ва посдорандаи ҳуқуқу озодиҳоро ба бихишт ва шахсони бадкорро ба дӯзах роҳнамоӣ мекард. Ин гуна муносибати ахлоқӣ-ҳуқуқӣ, ки бо арзишҳои динӣ омехта буд, дар дигар тамаддуноҳои Шарқи Қадим низ мушоҳида мешавад. Аз ин бармеояд, ки дар марҳалаҳои аввали таърихи тамаддун, инсонҳо кӯшиш менамуданд, ҳуқуқ ва озодиҳои худро тавассути низомҳои динӣ ва эътиқодии вобаста ба табиат ва ҳаёлотии муқаддас танзим намоянд ва онҳоро асоси тартиботи ҳуқуқии ҷомеа қарор диҳанд.

Онҳо ба худоҳои худ ҳамчун нозирон ва татбиқкунандагони адли табиӣ назар менамуданд. Обхезию хушксолӣ боду шамолҳои ҷиддиро натиҷаи норозигии онҳо меҳисобиданд. Ҷиҳати ислоҳи ин қаҳрҳои табиат гоҳо қурбониҳо мекарданду гоҳо рафторҳои худро ба низом мебароварданд.

Ҳуқуқи судӣ маҳз аз ҳамин ҷаҳонбинии асотирӣ ва динии ибтидоӣ сарчашма гирифтааст. «Тақия намудан ба қувваҳои ғайритабиӣ аз назари одамони қадим ҳарчанд, ки аз маҳдудаҳои мафкуравӣ буд, вале он решаи мантиқӣ дошт, ки мақсадаш кашфи адолати объективӣ, ҳақиқатеро, ки дар он таъсири субъект дида намешуд, мадди назар гирифта буд. Зеро, онҳо дар содир шудани кирдор шоҳид надоштанд ва ба ақли одамони ин баҳсро дида бовар намекарданд, гумон доштанд, ки он неруе, ки ин ҳамаро идора менамояд, имконияти дайн намудани ҳақиқатро доро аст. Гузашта аз он, ин неру аз ҳама гуна таъсиррасонии субъективӣ орий буд. Яъне, ин давраи ноқисии ақл буд, ки боварии мардумро ба ҳодисаҳои ғайриақлӣ бештар мекард. Ҳуқуқ махсусияти ғайриақлӣ ва ғайришақлиро дошт. Дар сарзамини тоҷикон олиҳаи адолати судӣ дар ибтидои ҳазораи II-I-и қабл аз милод Рашан будааст, ки дар он акси офтоб чун садоқати Митра ва тарозу бо оташ инъикос ёфтааст. Оташ гунаҳгорӣ ва ё бегуноҳии шахсро муайян мекарду тарозу адлро таъмин менамуд» [94, с. 508].

Фалсафаи Юнон, дар қатори дастовардҳои бузурги илмӣ дар соҳаи фалсафа, таърих ва илмҳои дақиқ дар шинохти инсон, табиати биологӣ ва иҷтимоии он, мақоми ӯ ва ҳуқуқи он хизмати бузурге кардааст. Юнониёни қадим аввалин шуда, ҳуқуқҳои шахрвандонро дар ҳудуди шахрдавлатҳо (полисҳо) шинохтаанд. Агарчанде ҷудо намудани инсонҳо аз нигоҳи мансубият ба шахр ва ҷуғрофияи муайян дар умум назокати маҳдуднамоӣ ва таснифбандии мақоми инсонро дошта бошад ҳам, дар асл шинохти инсон ҳамчун мавҷудоти ҳуқуқӣ дар паҳноии муайян бо ҳуқуқи хоса ва масъулият рӯ ба шинохти табиати ҳуқуқи инсон буд. Мардумоне, ки дар он ҷомеа умр ба сар мебарданд, бар ин бовар буданд, ки зиндагии онҳо дар партави қонун ва адолати илоҳӣ ҷараён дорад. Қонун, ба гуфтаи онҳо, на бар асоси зӯроварӣ ва қувва, балки бар пояи адолати осмонӣ ва тартиботи муътадил устувор аст. Маҳз, ҳамин тартибот, ки дар шакли

ибтидой барои ҳамаи тамаддунҳо бо номҳои мухталиф ёдрас шудааст, калиди ташкили суботи чамбияти махсуб мешуд. Масалан, барои форсҳои қадим речаи тартиботи умумро Аша меномиданд. Аша як низом ва тартиботи умумии бо аслҳои эътирофшудаи адолатнок дар сарчашмаҳои авастой ёдрас мешавад, ки он тавассути олиҳа ва худовандҳои адолати судӣ Рашаносӣ, Митра, Апам Напат ва дигарҳо дар олудагиҳои эътиқодӣ зухур мекарданд. Дар миёни юнониён низ чунин эълон ва ҳифзи тартиботи умум дар шаклҳои омехта бо эътиқод ба назар мерасад, ки дар ин ҳалқият низ олиҳаи адолати судӣ ҳамчун татбиқкунандаи доди ҳақиқат Фемида мавҷуд буд.

Ҳамаи гуфтаҳои боло шаҳодати онанд, ки шиноخت ва рушди ҳуқуқи инсон дар таърихи инсоният асосан дар ду самт сурат гирифтааст: 1) самти давлатӣ (позитивӣ) – ки дар он ҳуқуқҳои инсон дар сарчашмаҳои расмӣ ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои давлатӣ ифода ёфта, ба сифати меъёрҳои ҳуқуқии эътирофшуда мавриди истифода қарор гирифтаанд; 2) самти маънавию фарҳангӣ – ки дар он ҳуқуқи инсон тавассути андешаҳои файласуфон, мутафаккирон ва мутахассисони соҳа дар доираи афкори сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва ахлоқии ҷомеа ташаккул ва арзёбӣ гардидааст. Аз назари тамаддун бошад, он бо махсусиятҳои худ дар тамаддунҳои қадим зина ба зина мавқеи худро ёфтааст. Табиист, ки роҳи шарқии он вобаста аз замону макон, табиати тафаккур ва таъсири муҳити зист то ҳадде аз роҳи ғарбии рушди тамаддун фарқиятро доро аст. Ҳатто роҳи шарқии он таҳти таъсири омили мухталифи айниву зехнӣ аз хатҳои анъанавӣ-ҳуқуқии муайян иборат аст. Масалан, ҳатти роҳи анъанавӣ ҳуқуқии ҳиндуорӣ дар замони ҷудошавии тамаддуни ҳетӣ, эронӣ ва ҳиндӣ ба се шоҳаи мустақили рушди мафкураи ҳуқуқӣ таҳти таъсири забони хос ба тақсимшавӣ рӯ овард, ки дар заминаи Ригведа ҳуқуқи ҳиндуҳо, баъдан дар заминаи Авасто ҳуқуқи форсҳо ташаккул ёфт. Таҳлилу баррасии эътирофи ҳуқуқи инсон дар масири таърихи ҳастии инсоният мавзӯи фарох буда, дар доираи тадқиқоти ҳеш тамоми онро шарҳу тавзеҳ додан аз имконият берун аст. Бинобар ин, бо ишра ба пайдоишу сарчашмаҳои муҳимтарин қаноат мекунем.

Дар асрҳои миёна як марҳалаи таназзул ва коҳиши рушду татбиқи ҳуқуқи инсон дар қаламрави Аврупо ва Осиё ба миён омад. Дар муқоиса бо давлатҳои бостонӣ, сатҳи эътироф ва риояи ҳуқуқи озодиҳои инсон дар баъзе кишварҳо ба сабабҳои мухталиф поин рафта буд. Заиф гардидани империяҳои бузурги Шарқ ва Ғарб, низоъҳои мазҳабии сиёсӣ дар байни кишварҳои ҳамсоя, инчунин нуфуз ва фишори шадиди идеологӣ ба рушди андешаҳои ҳуқуқӣ, монетаи чиддӣ барои пешрафти озоди ҳуқуқи инсон гардиданд. Яке аз омилҳои асосии ин таназзул, муборизаҳои оштинопазири мазҳабии асрҳои миёна, ҳокимияти худкомаи давлатҳои ҳарбиву истилогар ва равияҳои чангталабонае буданд, ки ғояи ҷаҳониғирро таълиғ мекарданд. Чунин сиёсатро, масалан, Чингизхон, Амир Темур ва салибдорон дар амал татбиқ менамуданд. Бо вучуди чунин вазъи душвор, мафҳум ва арзишҳои марбут ба ҳуқуқи инсон комилан аз сахнаи зиндагии ҷамъиятӣ нест нашуданд. Баръакс, онҳо дар баъзе муҳитҳои фарҳангӣ ва фикрӣ пинҳон ва пойдор боқӣ монда, дар марҳалаҳои минбаъда шароит барои эҳёи дубораи онҳо фароҳам омад. Ғояҳои ҳуқуқи инсон ҳамчун маҳаки марказии таъмини адл дар ҷомеа чӣ дар таълимоти мутафаккирон ва чӣ дар низоми идоракунии давлатӣ дар ҳолатҳои зарурӣ аз ногузирии мавҷудияти худ талабот пешниҳод мекард. Аз ин ҷост, ки мо дар афкори мутафаккирони ин давра (Форобӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрави Қубодиёнӣ, Муҳаммади Ғаззоли, Фомаи Аквинӣ, Ибни Рушд, Марсили Ҷадуанский, Генри Брэктон, Мир Сайид Али Ҷамадонӣ ва д.) ва низомҳои ҳуқуқии онҳо (Сомониён, Салҷуқиён, Англосаксонҳо, Фаронса ва Олмони асрҳои миёна) андешаҳои ҳуқуқии давлатсозӣ ва меъёрҳои ҳуқуқиеро меёбем, ки ба ҳуқуқи озодиҳои шахс бахшида шудаанд.

«Махсусияти ҳуқуқи шахс дар ин давра аз он иборат аст, ки ҳуқуқи шахс чун қисми таркибии ҳуқуқ дар тобеияти динҳои ҷаҳонӣ монда буд. Аз ин рӯ, динҳои ҷаҳонии буддӣ (аз асри VI-и қабл аз милод дар худуди Ҳиндустон ва баъдан қисмати Ҷанубии Осиёи Миёна, Чин, Осиёи Миёна ва ғ.), насронӣ (аз ибтидои солшумории милодӣ дар қисмати Аврупо, Исроил ва ғ.) ва ислом (асри VII-и милодӣ дар Шарқ, давлатҳои араб ва Осиёи Марказӣ) дар қатори таълимоти динӣ таълимоти ҳуқуқӣ доштанд» [94, с. 508].

Дар сарчашмаҳои динии ин динҳо меъёрҳои ахлоқӣ, эстетикӣ, ҳуқуқӣ дар қатори меъёрҳои динӣ зиёд буданд. Ин амри табиӣ рушди шаклҳои шуури ҷамъиятӣ дар омехтагӣ буда, аз моҳияти динҳои ҷаҳонӣ бармеомад. Зеро, ҳар як дин, ки мақсадаш тағйир додани на танҳо олами ботинии инсон, инчунин, тағйирпазирии воқеияти зиндагии мардум буд, бидуни мавҷудияти ҳуқуқ вучуд дошта наметавонист. Аз ин рӯ, дар китобҳои муқаддаси ин динҳо ва таълимоти асосгузори онҳо мо меъёрҳои ҳуқуқии зиёдеро мебинем, ки ба ҳуқуқи инсон бахшида шудаанд. Умуман, динҳои ҷаҳонӣ як паҳноӣ ҳамоиши меъёрҳои ахлоқӣ, эътиқодӣ ва динӣ буданд. «Сарчашмаҳои онҳо ҳар се навъ андешаҳои иҷтимоӣ ва меъёрҳои ҳуқуқиро доро буданд» [94, с. 508].

Яке аз қадимтарин тамаддун дар таърихи башарият ин тамаддуни Мисри қадим мебошад, ки дар эътирофи ҳуқуқу озодиҳои инсон нақши муассир гузоштааст ва дорои низоми ҳуқуқии устувор ва муҳим мебошад. Дар ин тамаддуни қадима ҳуқуқи шахсӣ натавонанд ҳамчун механизм барои ҳимояи манфиатҳои инсон, балки ҳамчун абзор барои ташкил ва танзими равоҷи иҷтимоии инсонҳо ва давлат мавҷуд буд. Ҳуқуқҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ, ки заминаи рушди ҳуқуқи хусусӣ ва ҷамъиятӣ буданд, тавассути муқаррароти муқаддас дар маърифати динӣ ва ҳуқуқӣ таҳқиқ шудаанд.

Низоми ҳуқуқии Мисри қадим дар асоси принципҳои дину оинҳо ва қарорҳои расмӣ шахсонӣ воломақом асос ёфта буд. Ҳуқуқи шахсӣ бар асоси принципҳои таълимоти динии Мисрӣ ташаккул меёфт. Ин принципҳо нишон медиҳанд, ки одамон барои эҳтиром ба ҳуқуқи шахсии худ ва дигарон бояд масъул бошанд. Дар ин замон, одамон ҳаққи озодии шахсиро доштанд, ки ин ҳуқуқ дар рамзи мантиқии ҳокимият ва эътибори фараонгарон дарк мешуд. Қарорҳои ҳокимони Мисри Қадим (фараон) ҳифзи ҳуқуқҳои шахсии шахрвандонро ба амал меоварданд. Ҳуқуқи шахсӣ дар қонунгузори Мисри қадим аз ҷанб қонун ва муқаррароти муайян сарчашма мегирифт, ки ҳуқуқи шахсии шахрвандонро ҳимоя мекард. Барномаи ҳуқуқии Мисри қадим дар асоси нишондодҳои фараони Миср таҳия шуда буд. Як намунаи асосии чунин қонунгузори ҳуқуқӣ муқаррароти «Қонуни Хаммурапи» буд, ки хусусияти

умумии он ба шахрвандон ё манфиатҳои шахсии онҳо дахл мекард. Яке аз равиши муайяни эътирофи ҳуқуқи шахсӣ дар Мисри қадим ин принсипи мувозинат буд, ки ҳуқуқи шахсӣ бар асоси баробарии ҳама инсонҳо ва манфиатҳои умумӣ ташкил ёфта буд. Аз ин ҷиҳат, шахсият ва манфиатҳо аксар вақт дар қонунгузори Миср риоя мешуданд.

«Ҳуқуқи шахсӣ дар Мисри қадим ба озодиҳои иҷтимоӣ алоқаманд буд. Ин озодиҳо дарбаргирандаи ҳуқуқи моликият, ҳуқуқи машғул шудан ба фаъолияти соҳибкорӣ, ҳуқуқи бақайдгирӣ ва шиносоии шахсият, инчунин, ҳуқуқи зиндагии осоишта мебошанд. Ҳар як шахс дар Мисри қадим аз ҳуқуқҳои иҷтимоӣ бархурдор буд» [68, с. 315]. «Аммо, ин озодиҳо ва ҳуқуқи шахсӣ бо дарназардошти принсипи "Ма'ат" ва амалишавии сиёсати ҳуқуқии фараонгарон мавҷуд буданд, ки маъзарат ва адолатро бо роҳи эҳтиром ба ҳуқуқи дигарон таъмин мекарданд. Яке аз намунаи олии эътирофи ҳуқуқи шахс дар Мисри қадим ин Қонуни Хаммурапи (тақрибан 1750 сол пеш аз милод) мебошад, ки аз қадимтарин ва маъруфттарин санадҳои ҳуқуқие, ки аз ҷониби подшоҳи Бобул – Хаммурапи тартиб ёфтааст» [94, с. 508]. Ин қонун аз 282 модда иборат аст, ки тамоми ҷанбаҳои ҳаёти инсон, ки муносибатҳои оилавӣ, ҳуқуқи моликият ва инчунин ҳуқуқи занон, кӯдакон ва ғуломонро танзим мекунанд. Хаммурапи диққати махсусро ба ҳифзи моликият меод, зеро моликият асоси низоми иҷтимоӣ ва иқтисодии он замон буд.

Дар тамаддуни мисрӣ, ҳуқуқи шахсӣ аз таҷовуз ва поймолкунӣ аз ҷониби дигарон асосан тавассути қонун ва муқаррароти динӣ ҳифз карда мешуд. Ҳуқуқҳои шахсӣ дар Мисри қадим, гарчанде ки имрӯз каме норавшан ва дар сарчашмаҳои таърихӣ то андозае номаълум аст, ҳамчун як навъ рамзи эҳтироми ҳуқуқ ва манфиатҳои инсон дар низоми қонунгузори қадимӣ ва динӣ зоҳир мегардад. Аз ин рӯ, муқаррароти ҳуқуқи шахсӣ дар Мисри қадим намунаи муосири ҳуқуқи инсон ба шумор меравад, ки ҳар ду бо принсипи хоستان ва адолат мутобиқат мекард.

Фалсафаи Юнон, дар баробари дастовардҳои бузург дар соҳаҳои фалсафа, таърих ва илмҳои дақиқ, дар ташаккули мафҳуми ҳуқуқи инсон нақши босазо

бозидааст. Юнониёни қадим аз аввалинҳо буданд, ки ҳуқуқу озодиҳои шахрвандонро дар доираи шахрдавлатҳо (полисҳо) шинохтанд ва ба таври мушаххас мураббаъ намуданд. Ба эътиқоди файласуфони юнонӣ, полис — шахрдавлат ҳамчун як сохтори мукамал ва аз ҷониби нерӯи илоҳӣ ташкилёфта маҳсуб меёфт. Соқинони полис бояд тибқи қонун ва арзишҳои адолати илоҳӣ умр ба сар мебуданд. Қонун, ба гуфтаи онҳо, на бар зӯру тавоноии ҳокимон, балки бар асоси ақл, ахлоқ ва тартиботи илоҳӣ асос ёфта, адолатро барқарор месохт. Дар низоми ҷаҳонбинии Юнони қадим, адолати судӣ ва ҳуқуқ ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеаи солим маънидод мешуд. Шахсияти мифологияи Фемида — олиҳаи адолат ва тарозуи ҳақ — намунаи маънавӣ ва рамзи адолати судӣ ба ҳисоб мерафт. Вай ҳамчун татбиқкунандаи доди ҳақиқат ва барқароркунандаи мувозинати иҷтимоӣ миёни мардум шинохта мешуд.

Мавқеи фалсафаи юнонӣ, ба вижа андешаҳои Сукрот, Афлотун ва Арасту, дар рушди мафҳумҳои ҳуқуқ, адолат, давлат ва шахрвандӣ аҳамияти хосса дошта, баъдтар ба шаклгирии назарияҳои ҳуқуқи табиӣ ва ҳуқуқи инсон дар аҳди Нав ва Асри Маърифат таъсири амиқ расонидааст. «Юнониён дар кашфи адолати судӣ чанд зина пеш гузашта, олиҳаи худро акнун пурра дар шакли инсонии ҷисмонӣ ва зан модар табдил дода, аломатҳои додгоҳиро равшантар инъикос намудаанд. Чашми баста нишонаи бетарафӣ, объективият, тарозуи рамзи адолат, шамшер нишонаи қудрат ва нерӯе буд, ки ҷазоро татбиқ мекард» [94, с. 508]. Дар ташаккули фаҳмиш ва дарки мафҳуми ҳуқуқи инсон файласуфони Юнони Қадим саҳми бузург гузоштаанд. Аз зумраи маъруфтари онҳо метавон ба шахсиятҳои чун Солон (638–559 то милод), Пифагор (асри VI то милод), Гераклит (охири асри VI – аввали асри V то милод), Демокрит (асрҳои V–IV то милод), Пратогор (481–411 то милод), Сукрот (469–399 то милод), Афлотун (427–347 то милод), Арасту (384–322 то милод) ва Эпикур (341–270 то милод) ишора намуд.

Ин файласуфон инсонро на танҳо як ҷузъи табиат, балки ҳамчун офаранда ва пешбарандаи таърих мешумориданд. Онҳо ба масъалаҳои озодӣ,

баробарӣ, адолат ва ахлоқ ба таври амиқ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, заминаи маънавию назариявии мафҳумҳои ҳуқуқи инсонро гузоштанд.

Яке аз аввалин ислохотчиёни сиёсату ҳуқуқӣ дар Юнони Қадим Солон ба шумор меравад. Ӯ дар соли 594 то милод, замоне ки Афина бо бӯхрони иҷтимоию иқтисодӣ рӯбарӯ буд, як силсила ислоҳоти амиқи иҷтимоӣ ва ҳуқуқиро ба роҳ монд. Ин ислоҳот дорои хусусиятҳои демократикунонии ҷомеа буда, ҳуқуқҳои шахсро дар зинаи баланди он замон ба расмият шинохт:

- а) ғуломиро аз рӯи қарз манъ намуд;
- б) маҳдудият дар истифодаи замин қорӣ қард, то ҳар шахрванди Афина соҳиби порчае аз замин гардад;
- в) иҷозаи васияти озоди молу мулк дода шуд;
- г) ба ҳар шахс ҳуқуқ дода мешуд, ки аз номи шахси ҷабрдида дар суд ва маҷлисҳои ҷамъиятӣ ҳимоя ба амал оварад;
- д) савдои озод ва ҳунармандиро дастгирӣ намуд.

Дар баробари ӯ, Пифагор ва пайравони мактаби ӯ ақидаи нави баробарии инсонҳоро ба миён гузоштанд. Ба назари Пифагор, адолат бе баробарӣ маъно надорад ва «адолат дар баробарии инсонҳо ифода меёбад». Ин назария як навъ интиқоди сохтори табақабандии шадиди ҷомеаи он замон буд.

Афлотун дар осори худ, аз ҷумла дар «Ҷумҳурият», аз ҷомеаи идеалӣ сухан меронад, ки дар он тақсими адолатноки меҳнат, ҳифзи моликияти шахсӣ ва баробарии ҳуқуқии зану мард таъмини ҳаёти мутаносиб ва мутавозини шахрвандонро дар назар дорад. Вай ҷомеаро ҳамчун як организми зинда медонист, ки танҳо дар сурати риояи адолат дар тамоми қишрҳои он метавонад дурусти фаъолият кунад.

Назарияҳои ин файласуфон дар пайи худ мактабҳо ва равияҳои гуногуни фикриро ба вуҷуд оварданд, ки минбаъд ба ташаккули мафҳуми ҳуқуқи табиӣ ва идеяҳои замонавии ҳуқуқи инсон асос гузоштанд.

«Арасту аввалин маротиба намудҳои адолатро муайян намуда, бо усули тақсими имтиёзҳо, маҳдуд намудани неру ва таъмини баробарии имкониятҳо дастрасии инсонҳоро ба адолат шарҳ додааст. Ӯ адолатро ба ду намуд ҷудо

кардааст: адолати баробаркунанда ва адолати тақсимшаванда. Адолати тақсимшаванда дар низоми идора ва ҳуқуқ адолате мебошад, ки дар натиҷаи тақсими ҳокимият, ҳаққи меҳнат ва дигар имтиёзҳо миёни шахрвандон татбиқ мешавад» [94, с. 508]. Адолати баробаркунанда - дар доираи муносибатҳои муомилотӣ мушоҳида мешавад: дар аҳдҳо, рӯёнидани товони зарар, ҷиноят, ҷазо ва ғ.

Демокрит бошад, назарияи зараровар будани ҷангро ҳам барои ғолиб ва ҳам барои мағлуб пешниҳод намуда, итоат кардан ба қонун, ҳокимият ва ақдро сарчашмаи тартибот эътироф намуда, инсонҳои дунёи қадимро барои ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои якдигар роҳбаладӣ менамояд.

Файласуфони Юнони қадим дар баробари ҳуқуқ табиати озодро низ ҳамчун неъмат баҳо кардаанд: «Бузуртгарин неъмат ризоият аз худ – ин озодаст».

Ақидаҳои табиӣ – ҳуқуқии файласуфони юнонӣ идомаи инкишофи худро дар ҳуқуқи Рими Қадим ёфтанд. Ҳуқуқшиносони машҳури Рими қадим, аз ҷумла, Ситсерон, Яволен, Улпиан, Гай ва Юстиниан, дар асоси ғояҳои поквичдонӣ, инсонпарварӣ, ҳақиқатнигорӣ ва адолатпарварӣ, таҳкурсии ҳуқуқи хусусии Римро гузоштаанд. Онҳо дар шинохти табиати ҳуқуқии ҳуқуқҳои инсон саҳми назаррас гузошта, аввалин шуда мафҳумҳои муҳимми ҳуқуқи инсон, аз қабилҳои субъектони ҳуқуқ, мақоми ҳуқуқии шахсон, озодии табиӣ инсон ва тақсими ҳуқуқ ба ҳуқуқи умумӣ ва хусусӣ, дар илми ҳуқуқшиносӣ ба таври илмӣ таҳлил ва асоснок кардаанд.

«Мушаххассозии талаботи меъёрӣ ва ташаккули техникаи қонунгузорӣ яке аз муҳимтарин навоариҳои мебошад, ки ҳуқуқшиносони Рими қадим ба илми ҳуқуқ ворид намуданд. Ин дастовард имкон дод, ки Аврупои давраи Эҳё дар асрҳои XVII–XVIII бо таърифи ҳуқуқи римӣ, муносибатҳои молумулкӣ ва шахрвандии марҳилаи капитализмро ба таври самаранок танзим намояд. То имрӯз низ меъёрҳо ва усулҳои ҳуқуқи Рими қадим дар қонунгузории маданияи аксари кишварҳои ҷаҳон мавриди истифода қарор доранд. Низоми ҳуқуқии

романӣ-олмонӣ, ки имрӯз асоси низомҳои ҳуқуқии бисёр давлатҳои ҷаҳонро ташкил медиҳад, реша дар ҳуқуқи Рими қадим дорад» [94, с. 508].

Сарчашмаҳои ҳуқуқии Рими қадим: Қонуни XII ҷадвал, Дигести Юстиниан, Институтсияҳои Гай яке паси дигаре ҳамчун қонунҳои кодификатсияшуда илми ҳуқуқшиносиро инкишоф дода, ҳуқуқҳои инсонро дар худ таҷассум намуданд. Бо вуҷуди он, ки ҳуқуқшиносони Рум илми ҳуқуқро инкишоф доданд, вале ҳуқуқи румӣ ҳанӯз ҳуқуқу озодиҳои инсонро ба таври зарурӣ инъикос намекард. Зеро, воқеияти таърихӣ, асосҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳақиқати зиндагии мардум қонуниятҳои худро дошт, ки мақомоти қонунгузор берун аз он буда наметавонист. Аз ин ҷост, ки мардум ба табақаҳои озод ва ғайри озод тақсим мешуданд. Ба табақаҳои ғайри озод – ғуломон дохил буданд, ки онҳо ҳамчун мол харидорӣ шуда, аз ҳама гуна ҳуқуқҳо маҳрум буданд. Фарзандоне, ки аз онҳо таваллуд мешуд, ба онҳо низ ғуломӣ насиб мегашт. Аммо ҳамаи ин хизмати волои ҳуқуқшиносони румро дар инкишофи ҳуқуқи инсон кам карда наметавонад.

Ҳамин тавр, зербоби мазкурро ҷамъбаст намуда ба чунин хулосаҳои илман асоснок омадан мумкин аст:

1. Аз назари таърихӣ ва иртиботи ҳодисаҳои иҷтимоӣ ба замону макон ҳар меъёр ва муносибатҳои ҳуқуқӣ низ қабл аз зуҳури худ даврони дурударози сабзиш ва фурӯравиро дар ниҳоди муносибатҳои ҷамъиятӣ доранд. Ба ҳар ҳол, кадом падидаи ҳуқуқӣ, арзиши маънавӣ ва иҷтимоии имрӯзаро нагирем, вай дар маҷмуъ танҳо ва танҳо дар имрӯз пайдо нашудааст, заминаҳои ташаккул ва рушди он, зарурияти дарк ва ҳазми он имкон дорад асрҳо қабл аз зуҳури шакли имрӯзаашон барои инсоният пайдо шуда бошад;

2. Нахустин инсонҳо дар устувории тамаддун аз қонуни «ҷангал» кор мегирифтанд ва адолату ҳақиқатро бо роҳи зӯрварӣ ва худсудкунӣ таъмин мекарданд. Гунаҳкоронро худашон ҷазо медоданд, қасос мегирифтанд ва зараррасонҳоро ҷазо медоданд. Адолат дар муборизаи як ба як муайян мешуд ва тафовутҳои адлро зӯрварӣ, ҳила ва дониши одии одамон муайян мекард;

3. Дар даврони сохти авлодӣ ва ҷамоаи ибтидоӣ, инсонҳо ҳуқуқҳои табииро доштанд, ки аз ҷумлаи онҳо метавон ба ҳуқуқи зиндагӣ, ҳуқуқи никоҳ, ҳуқуқи шикор, ҳуқуқи иштирок дар маҷлисҳои авлод ва қабила, ҳуқуқи манзил, моликият, анъанаҳо, маросимҳои динӣ ва ҳуқуқи кӯдакон ба таъминот ва ҳифзи зиндагӣ ишора кард. Ҳуқуқи инсон дар даврони гузариш аз оилаҳои ғайри иқтисодӣ (оилаҳои, ки ба ҳам муттаҳид намешуданд ва моликиятро дар ихтиёр надоштанд) ба оилаҳои иқтисодӣ ба таври қисман ба вучуд омада, дар шаклҳои ибтидоӣ ҳамзистии ҷамоаҳо, авлодҳо ва қабилаҳо баромад кард;

4. Ҳар як тамаддуни бостон дар чорчӯбаи арзишҳои худ кӯшиш мекард, ҳуқуқи инсонро – агарчӣ дар сатҳи маҳдуд – танзим ва ҳифз намояд. Ҳамчунин, дар дигар марказҳои тамаддуни қадимӣ низ меъёрҳо ва анъанаҳои ҳуқуқие шакл гирифта буданд, ки инсонро ҳамчун субъекти дорои ҳуқуқ то андозае эътироф мекарданд ва ҳимояи баъзе ҳуқуқҳои ӯро таъмин менамуданд;

5. Шинохт ва рушди ҳуқуқи инсон дар таърихи инсоният асосан дар ду самт сурат гирифтааст: 1) самти давлатӣ (позитивӣ) – ки дар он ҳуқуқҳои инсон дар сарчашмаҳои расмии ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои давлатӣ ифода ёфта, ба сифати меъёрҳои ҳуқуқии эътирофшуда мавриди истифода қарор гирифтаанд; 2) самти маънавию фарҳангӣ – ки дар он ҳуқуқи инсон тавассути андешаҳои файласуфон, мутафаккирон ва мутахассисони соҳа дар доираи афкори сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва ахлоқии ҷомеа ташаккул ва арзёбӣ гардидааст;

6. Дар асрҳои миёна як марҳалаи таназзул ва коҳиши рушду татбиқи ҳуқуқи инсон дар қаламрави Аврупо ва Осиё ба миён омад. Дар муқоиса бо давлатҳои бостонӣ, сатҳи эътироф ва риояи ҳуқуқи озодиҳои инсон дар баъзе кишварҳо ба сабабҳои мухталиф поин рафта буд. Заиф гардидани империяҳои бузурги Шарқ ва Ғарб, низоъҳои мазҳабию сиёсӣ дар байни кишварҳои ҳамсоя, инчунин нуфуз ва фишори шадиди идеологӣ ва динӣ ба рушди андешаҳои ҳуқуқӣ, монетаи чиддӣ барои пешрафти озоди ҳуқуқи инсон гардиданд. Яке аз омилҳои асосии ин таназзул, муборизаҳои оштинопазири мазҳабии асрҳои миёна, ҳокимияти

худкомаи давлатҳои ҳарбиву истилогар ва равияҳои ҷангталабонае буданд, ки ғояи ҷаҳониғириро таблиғ мекарданд.

1.2. Таърихи пайдоиш ва рушди институти ҳимояи судии ҳуқуқи шахс

Ҳимоя ва ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои инсон аз замонҳои қадим то ба имрӯз дар маркази омӯзиши илми ҳуқуқшиносӣ қарор доштааст. Таърихи рушди ҳимояи ҳуқуқи инсон роҳи тӯлонӣ ва пурпечутоберо фаро мегирад, ки зери таъсири шароити сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии даврҳои мухталиф марҳилаҳои рушд ва такомули худро аз сар гузаронидааст. Консепсияи ҳуқуқи инсон низ пайваста дар ҳолати таҳаввул ва такмил қарор дорад. Дар ин зербоб мо марҳилаҳои асосии рушди падидаи ҳимояи судии ҳуқуқи шахсро таҳлил хоҳем кард.

Ҳимояи ҳуқуқи инсон ҳамчун маҳлуқи бошуур аз Бобули қадим бо эҷоди қонунҳои Ҳаммурапи маншаъ мегирад. «Қонуни зикршуда кафолати ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои гуногуни инсон, аз ҷумла, ҳуқуқхоеро, ки ба ҳимояи қишрҳои фақир, таъмини адолат дар никоҳ байни мардону занон ва танзими муносибатҳои тичоратӣ марбут буданд, танзим менамуд. Баъдан, таҳаввули идеяҳои ҳуқуқ ва озодиҳо дар тамаддунҳои қадим, аз қабили Юнон, Рим ва Форс, идома ёфта, шаклҳои гуногуни ҳуқуқи озодиҳо ташаккул ёфтанд, ки ҳокимияти шоҳонро маҳдуд ва манфиатҳои шаҳрвандонро ҳимоя менамуданд. Дар идома, мо раванди ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи озодиҳо дар ҳар яке аз ин тамаддунҳоро мавриди таҳлил қарор хоҳем дод» [94, с. 508].

Дар Юнони Қадим, баҳсҳо ва андешаҳои марбут ба ҳуқуқи инсон дар осори файласуфону сиёсатмадорони барҷаста мақоми хоса доштанд. Шахсиятҳои маъруфе чун Солон (тақрибан 638–559 то милод), Пифагор (асри VI то милод), Гераклит (охири асри VI – аввали асри V то милод), Демокрит (асрҳои V–IV то милод), Пратогор (481–411 то милод), Суқрот (469–399 то милод), Афлотун (427–347 то милод), Арасту (384–322 то милод) ва Эпикур (341–270 то милод) дар ташаккули фаҳмиши башарӣ нисбат ба ҳуқуқи инсон саҳми

арзишманд гузоштаанд. Ин файласуфон ва мутафаккирон аз аввалинҳо шуда инсонро ҳамчун мавҷуди сохибшуур, офаранда ва пешбарандаи таърих шинохта, ба арзиш ва шарафи инсонӣ таъкид варзидаанд. Дар маркази андешаҳои онҳо мафҳумҳои адолат, озодӣ, баробарӣ ва ҳуқуқи табиӣ қарор доштанд, ки минбаъд заминаи ташаккули мафкураи ҳуқуқи инсонро дар тамаддуни ғарбӣ ва ҷаҳонӣ фароҳам оварданд.

Масалан, Афлотун дар асарҳояш диққати зиёд ба рушди назарияи адолат дода, ба он ишора мекард, ки «Ба кори худ машғул шудан нишонаи адолат аст», яъне ҳар як шахс масъулият ва ухдладорӣ худро бояд анҷом диҳад ва ба корҳои дигарон даҳолат накунад, адолат амалӣ хоҳад шуд. Арасту адолатро ҳамчун принципи асосии ҳуқуқи табиӣ маънидод намуда, аввалин шуда намудҳои онро мушаххас намудааст. Ба андешаи ӯ, адолат тавассути тақсими одилонаи имтиёзҳо, маҳдуд сохтани неруи номатлуб ва таъмини баробарии имкониятҳо барои ҳамаи аъзои ҷамъият амалӣ мегардад. Арасту адолатро ба ду шакл ҷудо кардааст, ки дар боло ба он ишора рафт.

Ҳамин тавр, мо дар аҳди бостон нахустин маротиба кӯшиши таҳлили илмӣ ва таҷрибавии адолатро эҳсос мекунем. Бояд хотирнишон сохт, ки фаҳми арифметикӣ ва геометрии адолат миёни софистҳо ва дигар пайравони фалсафаи эллинистӣ зиёд ва ҳамаҷониба таҳлил шудааст. Адолати юнониён аз бисёр ҷиҳат бо ҳуқуқи озодиҳои инсон ва роҳҳои дастрасӣ ба он иртибот дошт. Ҳарчанд, ки ин ҳуқуқи озодиҳо дар доираи шахсони муайяни комилҳуқуқи афинагӣ ва ё спартагӣ ғолибан баён мегаштанд.

Бузургтарин марҳилаи ташаккули ҳуқуқ ва озодиҳо дар Юнон ба давраи демократияи қадимии Афин дар нимаи дуюми асри V-и пеш аз милод марбут аст. Дар ин давра, шаҳрванди Афин касе ба ҳисоб мерафт, ки аз падару модари шаҳрванди Афин таваллуд шуда бошад. Баъдан, шаҳрвандӣ аз рӯи табаияти яке аз волидайн низ эътироф мегардид. Аз синни 20-солагӣ, шаҳрвандони Афин имконият доштанд дар маҷлиси халқӣ, ки масъалаҳои муҳимми сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ баррасӣ мегардид, ширкат варзанд. Аз синни 30-солагӣ бошад, онҳо ҳуқуқ пайдо мекарданд, ки вазифаҳои давлатиро иҷро намуда, дар татбиқи

адолати судӣ иштирок намоянд. Дар дохили давлат концепсияи баррасии муурофия мавҷуд буд, ки ришвадиҳӣ дар байни судяхоро мавриди баррасӣ қарор дода, тартиби таъин кардани парванда ба муурофиаро муайн мекард. Демократияи қадимии Юнон ба шаҳрвандон ҳуқуқ ба озолии сухан ва ибрази андешаро кафолат меод. Ба шаҳрвандон ҳуқуқ дода мешуд, ки доир ба амал ва беамалии ҳар шахс навобаста аз мақомаш шикоят намуда, ҳаққи худ ва манфиати ҷомеа ро ҳимоя кунанд. Аммо барои арзу шикояти бардурӯғ ва зиддиқонунӣ иҷозат дода намешуд. Инчунин, қонун ҳаёти шаҳрвандонро муҳофизат мекард, барои дуздӣ, фурӯш ба ғуломӣ бошиддат ҷазо меод.

«Дар Афини қадим муҳофизати ҳуқуқҳои шаҳрвандонро Архонҳо – роҳбароне, ки аз миёни шаҳрвандон интихоб шуда, бо қорҳои идоракунии давлатӣ ва таъмини адолати ҳуқуқӣ машғул буданд, ба зимма доштанд. «Шурои пирон», ки дар давраҳои минбаъда бо номи «Шурои қорсад» ва «Шуои панҷсад» маълум шуд, тавассути низоми овоздиҳӣ дар қабули қарорҳои муҳим ҳуқуқи шаҳрвандонро таъмин менамуд. Қонунҳои Драконт [200] (621 пеш аз милод), ки ҷазоҳои сахтро барои ҷиноятҳо муқаррар намуданд ва қонунҳои Солон» [34, с. 146] (596 пеш аз милод), ки заминаи ҳуқуқӣ барои ҳимояи ҳуқуқи озолиҳои шаҳрвандон фароҳам оварданд, дар ин раванд нақши калидӣ бозиданд.

Таҳқиқи таърихи ташаккули институти ҳимояи ҳуқуқи шахс нишон медиҳад, ки дар гузашта масъалаи ҳифзи манфиатҳои инсон бештар бо мақсади таъмини ҳаёти наслҳои оянда ва нигоҳдории аҳолии баррасӣ мешуд. Таҳлили илмӣ собит месозад, ки дар Спарта куштани кӯдакони бемор ва заиф як амали қабулшуда маҳсуб меёфт. Дар ин замина, файласуфи бузурги Юнон - Афлотун, чунин ибрази назар намудааст: «Шумо натавонед кӯдакони заиф ва номақбулро, балки кӯдакони ғайриқонунӣ ва фарзандони аз волидайнӣ пир таваллудшударо низ маҳв мекунед. Ин амал ҳамчун доғи нангин дар таърихи давлатдорӣ шумо боқӣ хоҳад монд» [85, с. 273].

Дар давраи ибтидоии таърихи Рим низ қоидаҳои ба амалкарди Спарта монанд роиҷ буданд. Ҳаққи ҳаёт ё марги кӯдак пурра дар ихтиёри падар (*pater familias*) қарор дошт. Дар ҷомеаи Рими Қадим муносибат ба инсон, бахусус

кӯдакон ва занон, дар доираи як низоми ҳуқуқие қарор дошт, ки дар он ҳокимияти падар (*pater familias*) мутлақ ва тақсимнашаванда ба ҳисоб мерафт. Падар ҳуқуқ дошт, ки дар бораи сарнавишти тамоми аъзои хонавода, аз ҷумла фарзандон ва ҳамсар, қарор қабул намояд. Ин ҳокимияти мутлақ ба ҳадде мерасид, ки на танҳо кӯдакони носолим ё дорои нуқсонҳои ҷисмонӣ ва равонӣ, балки ҳатто духтарони навзоди солим низ метавонанд дар ҳолати лозим аз ҳаёт маҳрум карда шаванд. Ин амал, ки дар асоси тасмими падар амалӣ мегардид, нишонгари паст будани арзиш ва ҳимояи ҳуқуқии кӯдакон ва занон дар сохтори иҷтимоӣ ва ҳуқуқии Рими Қадим мебошад. Дар робита ба ин, ҳуқуқшиноси маъруф Гай чунин зикр мекунад: «Қариб ки ягон миллате вучуд надорад, ки падар нисбат ба фарзандони худ чунин қудрати бемаҳдуд дошта бошад, ки дар Рим вучуд дошт» [53, с. 127]. Ҳамзамон, салоҳияти падарӣ натавон ба моликият, балки ба шахсияти фарзандон ва наберагон, ки ашхоси ҳуқуқи дигар ҳисобида мешуданд, паҳн мегардид.

Дар Рими қадим, ғояи ҳуқуқ ва озодиҳоро равияи Стоитсизм намояндагӣ мекард, ки намояндааш Зенон буд. Ба андешаи вай, инсон бояд дар чараёни ҳаёти худ бо табиат ва ҷомеа мувофиқ буда, қонунҳои умумичаҳониро риоя кунад ва аз ҳама муҳим, ростқавлӣ ва фазилатро ҳифз намояд. Дар Рими қадим, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон асосан тавассути судҳо ва бо иштироки мардум ва давлат амалӣ мешуд. Ҳамзамон, шаклҳои махсуси ҳимоя вучуд доштанд, ба монанди суди мустақил (ҳаллу фасли парвандаҳо берун аз даҳлати давлатӣ), худдифоъ (ҳалли ихтилофот бо қувва ва имконоти оилавӣ) ва протектсия (маҳалли ваколат додани шахси дигар барои анҷоми парванда).

Ҳамчунин, бояд Қонуни XII ҷадвалро, ки таҳти таъсири замони Тит Ливий таҳия гардида, дар соли 450-и пеш аз милод қабул шудааст, зикр кард. Қонуни мазкур, ки аз ҳуқуқи табиӣ, урфи маҳаллӣ ва таҷрибаи судӣ иборат буд, нахустин маҷмуи расмӣи меъёрҳои ҳуқуқии навиштаи Рими қадим ба ҳисоб меравад ва барои ташаккули минбаъдаи ҳуқуқи озодиҳои шахрвандон асос гузошт.

Аммо нисбат ба ҳимояи ҳуқуқи кӯдакон дар тамаддуни ҳуқуқи римӣ масъала тамоман ранги дигар дошт. Ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои кӯдакон ба воситаи ҳокимияти падарӣ муқаррар шуда буд, на волидайн. Модари римӣ нисбат ба фарзандон ҳуқуқи волидайнӣ надошт. Ҳуқуқи ухдадорихои падар чунин буданд: ухдадорӣ барои ҷавобгарии шахсӣ ё супоридани кӯдак ба даъвогар дар ҳолати содир кардани ҳуқуқвайронкуниҳо; ҳуқуқи тасарруф ба ҳаёти фарзанд то расидан ба синни балоғат, ки амалкарди он бо ахлоқ, урфу одат ва тасмими шурои оилавӣ танзим мешуд; ҳуқуқи фурӯши фарзанд ба ғуломӣ аз рӯи манфиатҳои молиявии оила ё бо мақсади ҷазо; ҳуқуқи озод кардани шахсоне, ки фарзанди ӯро нигоҳ медоштанд. «Ҳокимияти падар тавассути шурои оилавӣ то ҳадде маҳдуд мешуд: қарорҳои шуро ҳатмӣ набуданд, аммо дар ҳолати таҳмили ҷазоҳои саҳт фармони шуро аҳаммияти бештар касб мекард. Қонуни XII ҷадвал пешбинӣ мекард, ки агар падар фарзандашро се маротиба фурӯшад, аз ҳуқуқи падарӣ маҳрум хоҳад шуд» [81, с. 129]. Дар давраи империявии Рими қадим равандҳои коҳиши тобеияти фарзанд аз падар ба назар мерасид. Писарон, ки ба мансабҳои баланди давлатӣ ва рӯҳонӣ пешбарӣ мешуданд, аз ҳокимияти падар озод мегардиданд. Бо эътирофи кӯдак ҳамчун субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқи фурӯштани фарзанд маҳдуд ва куштори кӯдак пурра манъ гардид. Бар асоси фармони император дар асри IV, куштори фарзанд бо куштори хешованд баробар доништа шуд.

Дар ин давра кӯдакон ҳуқуқ пайдо карданд, ки ба магистрат «*extra ordinem*» бо шикоят алайҳи падар (*pater familias*) муроҷиат намуда, инчунин талаботи алиментӣ пешбарӣ кунанд. Ҳокимияти мутлақи падар ба таври назаррас маҳдуд гардид, дар ҳолатҳои ки падар нисбат ба фарзандон бераҳмона ё бадахлоқона муносибат мекард. Масалан, дар ҳолати ташвиқ ба танфурӯшии духтарон ӯ аз ҳуқуқи падарӣ маҳрум карда мешуд.

Бо дарназардошти ин, метавон гуфт, ки рушди ҳуқуқи Рим дар соҳаи ҳимояи ҳуқуқҳои шахсӣ, аз ҷумла, тавассути механизмҳои судӣ, яке аз лаҳзаҳои муҳимми ташаккули институти ҳимояи ҳуқуқ мебошад. Аксари принсипҳои ҳуқуқи Рим бо тағйироти ночиз дар санадҳои муосири ҳуқуқи байналмилалӣ ва

миллӣ мавқеи худро нигоҳ доштаанд. Аз ҷумла, муқаррароти марбут ба маҳрум кардан аз ҳуқуқи падару модарӣ ва қобилияти ҳуқуқдорӣ дар муносибатҳои хусусӣ.

Таҷрибаи таърихии қадим нишон медиҳад, ки бо вучуди муносибати саҳт ба ҳуқуқи манфиатҳои инсон дар гузашта, ҷаҳони муосири Ғарб аз хатоҳои худ ибрат гирифта, дар рушди тамаддуни башарӣ нақши муассир гузоштааст. Дар баробари ин, тамаддуни Шарқ, аз ҷумла, тамаддуни халқи тоҷик, дар ташаккули муносибатҳои ҳуқуқӣ ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон саҳми назаррас дорад. Таърихи халқи тоҷик гувоҳӣ медиҳад, ки арзишҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ дар пояи баланди меъёрӣ танзим шуда, инсон ҳамчун маҳлуқи соҳибақлу ба ҳимоя эҳтиёҷманд доништа мешуд.

«Ҳифзи манфиатҳои инсон ва пос доштани арзишҳои оилавӣ дар тамаддуни тоҷикон мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки гузаштагони тоҷик ҳуқуқи манфиатҳои инсонро дар асоси меъёрҳои динию ахлоқӣ, урфу одатҳо ва санадҳои ҳуқуқии дорои хусусияти меъёрӣ таъмин ва ҳифз менамуданд» [195, с. 18-20].

Дар сарзамини тоҷикон ташаккул ва рушди се оилаи ҳуқуқӣ – зардуштӣ, мусулмонӣ ва шӯравӣ – мушоҳида мешавад, ки ҳар кадом бо роҳи усулҳои гуногун ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсонро ба роҳ мондаанд. Мо мехоҳем равшанӣ андозем ба ин равандҳо, зеро ҷомеаи муосир таҷрибаи гузаштагони худро ҳамчун роҳнамо қабул намуда, дар заминаи он институтҳои алоҳидаеро барои ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқи инсон таъсис дода истодааст. Масалан, вазифадори ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак, институтҳои васоят ва парасторӣ ва дигар сохторҳои шабех. Аз нигоҳи манобеи ҳуқуқӣ, поя ва маҳаки асосии ин равандҳо ба низоми идоракунии ниёғони мо, ки бо тамоми шакли сохтор ба низоми ҳуқуқии зардуштӣ мувофиқ аст, рост меояд. Ҳарчанд равандҳои пайваستшавӣ ва таҳаввулоти низоми ҳуқуқӣ ба сохторҳои танзимнамоии Ғарбӣ як мавзӯи алоҳида ва таҳқиқоти мустақилро талаб мекунад.

«Дар низоми ҳуқуқии зардуштӣ муносибатҳои муҳимми иҷтимоӣ ва давлатӣ асосан тавассути таълим ва меъёрҳои динӣ ба танзим дароварда

мешуданд, ки ин нишонгари таъсири баланди арзишҳои мазҳабӣ ва ахлоқии он давра мебошад. Дар низоми ҳуқуқи қадимаи тоҷикон, ваколати адолати судиро Фаришта Рашаносӣ бар уҳда доштааст. Юсуфшоҳ Яъқубов ин фариштаро аз қозихое (довароне) медонад, ки дар рӯзи қиёмат адолатро қорӣ мекунанд» [105, с. 59]. Ба қавли Ҳошим Розӣ, ин фариштаи адлу инсоф ва ба гуфтаи Ҷалили Дӯстхоҳ, ин фариштаи адолат аст.

Сарчашмаҳои куҳан низ дар бораи Рашан ҳамчун фариштаи адолат ва инсоф сухан мегӯянд. Ҳамин тавр, дар дастгоҳи ҳуқуқии зардуштиён фариштаи қазоват ва ҳуқуқи судӣ (қазой) аҳаммияти хеле бузург дошт. Ин дар навбати худ ба мо имкон медиҳад, ки вазъи ҳуқуқи судиро дар оини зардуштия тавсиф кунем.

«Ҷолиб он аст, ки амали фаришта Рашан ба амалҳои фариштаи адолати Мисри қадим Осирис хеле монанд аст» [35, с. 565-574].

Сафари Ардавир ба охират ин як такрори қорномаи Сетна, писари Фиръавн Усермаатр аст, ки тибқи ривоятҳои бостонии мисрӣ, ӯ низ ба имкони беназир барои зинда аз салтанати зиндагии охирати Аментет дидан қардан даст ёфт ва шохиди раванди муҳокимаи қазоии ҳудои бузург Осирис шуд, ки дар он худованд Анубиси фавтидаро ба назди «тарозуи адл» меорад, ки нақб котиби мурофиаро худованд Тот иҷро мекард [77, с. 300-302].

Ҳимояи ҳуқуқҳои инсон ва ҳифзи манфиатҳои ӯ дар «Авасто» асосан тавассути ҷаҳонбинии динӣ ва ахлоқӣ ташаккул ёфта буд. Дар ин манбаъ, ҳимояи ҳуқуқ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ бештар бар асоси меъёрҳои динӣ, ахлоқӣ ва арзишҳои маънавӣ муайян мегардид [195, с. 20-23]. Низоми ҳуқуқии зардуштӣ дорои институтҳои махсуси ҳифзу ҳимояи ҳуқуқҳои барандагони ҳуқуқ буд. «Дар сарчашмаҳои Авасто, хусусан дар Вандидод, нахустин бор дар таърихи сарзамини Тоҷикистони таърихӣ як қатор ҳуқуқҳои асосӣ, аз ҷумла, ҳуқуқ ба моликият, ҳуқуқ ба ҳаёти осоишта, ҳуқуқ ба муносибати боэҳтиромона, ҳуқуқ ба бастанӣ шартномаҳо, ҳуқуқи кӯдаки таваллуднашуда ба ҳаёт, ҳуқуқ ба тандурустӣ ва ҳуқуқ ба никоҳ расман эътироф ва ҳифз гардидаанд. Ин ҳуқуқҳо ҳамчун қисми ҷудонашавандаи низоми меъёрии он замон, механизмҳои муайяни ҳифзи судии ҳуқуқу озодихоро низ пешбинӣ мекарданд ва барои рушди

минбаъдаи институтҳои ҳуқуқии ҳимояи инсон замина гузоштаанд» [43, с. 31]. Дар низоми ҳуқуқии зардуштия, ҳимояи ҳуқуқҳои шахс, махсусан, кӯдакони ноболиғ тавассути падидаи тахти ғамхорӣи волидайн қарор гирифтани онҳо амалӣ мегардид. Ҳуқуқҳои кӯдак ҳамчун шахси ноболиғ дар доираи уҳдадорӣҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқии волидайн, пеш аз ҳама падару модар таъмин мешуд. Ҳамсарон дар ҷомеаи зардуштӣ натавонанд дорои мақоми ҳуқуқии ҳамсар буданд, балки ҳамчун падару модар вазифадор буданд, ки дар назди фарзандони худ масъулияти мустақимро ба зимма гиранд. Ин масъулият, ки худ ҷузъи ҳуқуқи шахсии кӯдак ба ғамхорӣ, таълим ва нигоҳубин маҳсуб меёфт, дар таълимоти зардуштӣ аҳаммияти хос дошт. Дар як қатор сарчашмаҳо синну соли муайяне низ пешбинӣ шуда буд, ки то расидан ба он, падару модар уҳдадор буданд ҳимоя ва нигоҳубини кӯдакро аз лаҳзаи таваллуд то синни 7-солагӣ таъмин намоянд. «Мақоми марказӣ дар ҳимояи ҳуқуқҳои шахсии кӯдакони падар ё сардори оила ишғол мекард, зеро тибқи сохтори иҷтимоии он давра, мард масъули асосӣ барои таъмини ҳуқуқи манфиатҳои қонунии аъзои оила, аз ҷумла фарзандон, ба шумор мерафт. Маҳз, ба ҳамин хотир, бисёре аз муқаррароти «Авасто» ва дигар сарчашмаҳои таълимоти зардуштӣ ба ӯ ҳамчун шахси масъули таъмини ҳуқуқҳои аъзои оила нигаронида шуда буданд» [38, с. 11].

«Агар ба қонунгузори имрӯза доир бар рушди институти ҳимояи ҳуқуқӣ назар афканем, бо меъёрҳои зиёди ҳуқуқие вомехӯрем, ки заминаи пайдоиши онҳо дар сарчашмаҳои ҳуқуқии таърихӣи халқи тоҷик новобаста аз он, ки онҳо аз кадом сарчашмаҳо маншаъ мегиранд, нухуфтаанд» [186, с. 205]. «Доир ба аҳаммияти низоми ҳуқуқии зардуштӣ дар ҳимояи ҳуқуқи инсон, муҳаққиқ А.У. Азиззода зикр менамояд, ки дар ҷараёни тамоми таърихи давлатдорӣи тоҷикон ва ташаққули низоми ҳуқуқии халқи тоҷик, бисёре аз институтҳо ва меъёрҳои ҳуқуқие, ки дар доираи таълимоти зардуштӣ барои ҳимояи ҳуқуқи инсон хизमत мекарданд, ҳамчун мероси ҳуқуқӣ аз як давлати ҳуқуқӣ ба давлати дигар интиқол ёфтаанд. Ба таъкиди ӯ, қисме аз ин арзишҳо ва меъёрҳои ҳуқуқӣ то ҳол дар ҳаёти рӯзмарра, муносибатҳои иҷтимоӣ ва анъанаҳои муосири тоҷикон

чойгоҳи худро нигоҳ доштаанд ва амалан татбиқ мешаванд» [8, с. 48-52]. Ҳамаи ин гуфтаҳо шаҳодати он аст, ки гузаштагони мо дар рушди падидаи ҳимояи ҳуқуқи инсон нақши муассир ва мондагор доранд.

Яке аз марҳилаҳои муҳими таърихии ташаккули низоми ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқи инсон дар қаламрави Тоҷикистони таърихӣ ба давраи амалигардонии ҳуқуқи исломӣ дар минтақа рост меояд. Пас аз паҳншавии дини Ислом, меъёрҳои ҳуқуқии шариат тадричан ҳамчун замина ва танзимкунандаи аслии муносибатҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ дар ҷомеа қабул ва татбиқ гардиданд. Барои тамаддуни исломӣ, ҳуқуқи манфиатҳои инсон падидаи бегона набуданд. Баръакс, сарчашмаҳои аввалиндараҷаи ҳуқуқи исломӣ, аз ҷумла Қуръон ва суннат, дорои маҷмуи васеи меъёрҳо ва роҳнамоҳо мебошанд, ки мустақиман ба ҳимоя, ҳифз ва эҳтироми ҳуқуқи манфиатҳои инсон равона гардидаанд. Ин меъёрҳо натавонанд муносибатҳои шахсӣ ва оилавино танзим менамунд, балки ҷавобгӯи принципҳои адолат, баробарӣ ва эҳтиром ба шахсияти инсон низ буданд.

«Ислом низ чун дигар динҳои ҷаҳонӣ барои беҳтар кардани шароити зиндагии мардум хизмати бузург кард. Муҳаққиқон қайд мекунанд, ки дар Қуръон қариб 500 оят мавҷуданд, ки табиати меъёрии ҳуқуқӣ дошта, гуногунҷанбаи муносибатҳои ҷомеа – аз ҷумла муносибатҳои давлатӣ, маданӣ, оилавӣ ва дигар соҳаҳо танзим мекунанд. Ин оятҳо ҳамчун заминаи ҳуқуқии динӣ ба таъсиси низоми ҳуқуқии шариат дар ҷомеаҳои исломӣ хизमत менамунд» [94, с. 508].

Яке аз хусусиятҳои пешрафтаи ҳуқуқи исломӣ дар он зоҳир мегардад, ки он бар назарияи инсондӯстии ҳуқуқ асос ёфтааст. Сарчашмаҳои ҳуқуқи исломӣ ҳамдигарфаҳмӣ, муоширати нек ва рафтори инсондӯстонаро дар ҷомеа ташвиқ мекунанд ва тавассути меъёрҳои гуногун ба таъмини осоиштагию хушбахтии инсон равона шудаанд.

Дар ин манбаъҳо ҳуқуқи уҳдадорихои инсон дар шаклҳои гуногуни иҷтимоӣ, аз ҷумла, ҳуқуқи фарзанд, ҳешованд, ҳамсоя, ғулом, фақир, мискин ва мусофир бо таъкид ва ҷузъиёти хос зикр ёфтаанд. Ҳар як гурӯҳи иҷтимоӣ дар доираи ҳуқуқи исломӣ дорои кафолати ҳуқуқӣ ва ахлоқии ҳимоя буда,

муносибати одилона ва инсондӯстона ба онҳо ҳамчун меъёри ҳатмӣ муқаррар гардидааст. Дигаргунии ҳифзи ҳуқуқи инсон дар ислом дар он ифода меёфт, ки акнун на ба эътироф ва ҳимояи ҳуқуқҳои мушаххаси табиӣ диққат дода мешуд, балки принципҳои умумии ҳимояи ҳуқуқ чун ғояи роҳбар, ки дигар муносибатҳоро зеро итоат мебаровард, дар мадди назар қарор мегирифт. Ин муносибат ҳуқуқи инсонро дар заминаи васеътар масъалагузорӣ намуда, доираи васеи муносибатҳоро дар тобеияти ҳуқуқи инсон танзим менамуд. Ислом баробарии инсонҳоро дар се самт муқаррар кардааст:

- баробарӣ дар асли инсоният;
- баробарӣ дар ҳуқуқ ва таколиф;
- баробарӣ дар назди додгоҳ ва иҷрои қонунҳо.

Ҳамчунин, меъёрҳои зиёди оилаи ҳуқуқии исломӣ ба озода, ба мақому мартабаи инсон, ба ҳаққи камбағалон, یتимон, ба мубориза алайҳи зӯроварӣ ва маҳкуми дигар ҷинойт бахшида шудааст. Дар миёни сарчашмаҳои ҳуқуқии ин оилаи ҳуқуқӣ ҳадисҳо дар шакли амалқардҳо ва гуфтори паёмбар дар танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ мақоми хоссаро доранд. Агарчанде неруи меъёрҳои иҷтимоии ин сарчашма аз назари таъсиррасонӣ баъд аз Қуръон бошанд ҳам, дар танзими воқеии муносибатҳои ҳуқуқӣ ва паҳноии амалқард онҳо аз ҳама сарчашмаҳои дигар ва ҳатто аз Қуръон дида доираи васеътарро фарогиранд. Зеро, теъдоди ҳадисҳои ҳосияти ҳуқуқӣ дошта ба маротиб аз аҳкоми ҳуқуқии Қуръон зиёдтар аст. Дар байни меъёрҳои ҳуқуқии ҳадисҳо меъёрҳои ба ҳуқуқу озодаҳои инсон бахшидашуда кам нестанд. Махсусан, озодаҳои инсон ва иродаи вай ҳамчун қадриносӣ аз инсон мавқеи хос дорад. Ҳатто дар ислом шахсро алайҳи хоҳиш ва иродаи ӯ ба итоати дин даровардан маҷбур намудан манъ аст.

Таърих шаҳодат медиҳад, ки халқи тоҷик дар тӯли мавҷудияти таърихии худ дар пешрафти илму маърифат, ташаккули тамаддуни башарӣ ва ҳимояи манфиатҳои инсонӣ нақши созанда ва пешсафро ифода кардааст. Ин мавқеи барҷаста, ҳатто пас аз пазируфтани дини ислом, нигоҳ дошта шуда, тоҷикон дар таърихи ҷаҳонӣ ҳамчун як қавми таъсиргузор ва пешоҳанг бо шукӯҳи хос худ барҷаста монданд. Дар ин хусус А.Ғ. Холиқзода хеле бамаврид қайд намудааст,

ки «Даврони тамаддуни ҳуқуқи исломӣ барои мардуми тоҷик як саҳифаи рангин ва пурғановат ба ҳисоб меравад» [94, с. 508]. Яъне, дар нуруи зеҳнӣ ва заковати баланди фикрии фарзандони наҷибӣ он ҷои шакке нест. «Ба андешаи Ҷ. Саъдизода, яке аз марҳилаҳои калидии ташаккули давлатдорӣ ва низоми ҳуқуқ дар қаламрави таърихӣ тоҷикон ба замоне рост меояд, ки ҳуқуқи исломӣ ба сифати низоми асосии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ба амал бароварда мешуд. Маҳз, дар ҳамин давра, сохторҳо ва институтҳои муайяни ҳуқуқӣ ба вуҷуд омаданд, ки ҳадафи онҳо таъмини ҳимояи манфиатҳои шахсии инсон ва танзими муносиботи иҷтимоӣ буд» [158, с. 32-44]. Тибқи эътирофи муҳаққиқон, мутафаккирон ва донишмандони пас аз зуҳури дини ислом дар ташаккули тамаддуни ҷаҳонӣ нақши калидӣ бозид, дар таҳкими илму маърифат, махсусан, дар ташаккули мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва муҳофизати ҳуқуқу озодиҳои инсон саҳми арзанда гузоштаанд. Фикҳ ва дигар соҳаҳои ҳуқуқи исломӣ барои асрҳо ҳамчун намунаи рушди ҳуқуқшиносии классикӣ эътироф мешуданд. Аз ин рӯ, баррасии дуруст ва амиқи манбаъҳои ҳуқуқи исломӣ барои таъмини ҳимоя ва риояи ҳақиқии ҳуқуқу озодиҳои инсон дар ҷомеаи муосир зарур мебошад.

Инсон дар ислом ҳамчун махлуқи бошууру беназири илоҳӣ ба ҳисоб меравад. Ягона тамаддуни башарие ҳаст, ки ҳуқуқ ба ҳаёти шахсро аз батни модар эътироф ва кафолат медиҳад. «Меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ, ки ба танзими муносибатҳои байни фарзандон ва падару модар марбутанд, ҳамчун манбаи арзишманд ва пурмухтаво дар самти ташаккули ахлоқи инсондӯстона ва муносиботи иҷтимоии инсон дар доираи тамаддуни ҷаҳонӣ ба ҳисоб мераванд. Ислом ҳимояи ҳуқуқи инсонро аз батни модар, пас аз шакл гирифтани ҷанин, яъне 120 рӯзагӣ эътироф намуда, даъват менамояд, ки ба он ҳамчун инсон муносибат карда шавад, то онҳо дар рӯҳияи солиму бардам ба олами ҳастӣ ҷашм кушоянд» [73, с. 113]. Ин муқаррароту нишондоди меъёрҳои исломиро имрӯз илм исбот кардааст, ки чӣ гунае ки бо модари тифл дар ҳангоми ҳомиладорӣ муносибат мекунӣ, ӯ ҳамон гуна тарбия меёбад.

Ислом тавассути муқаррароти танзимкунадаи ахлоқӣ ва меъёрии худ то аз ҷониби Русияи Подшоҳӣ забт шудани Осиёи Миёна дар ин сарзаминҳо ҳуқуқу

манфиатҳои инсонро ҳифз намудааст. «Новобаста аз он ки инсон ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ муҳлати тӯлонӣ дар маркази диққати тамаддуни ҷомеаи инсонӣ қарор дошт ва дар давраи мавҷудияти инсоният бо тарзу воситаҳои гуногун манфиатҳои он ҳифз мегардид, аммо эътироф ва Ҳимояи он расман ба фаъолияти Лигаи Миллатҳо алоқаманд мебошад» [43, с. 18-19]. Рушди Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон дар асрҳои XVIII–XIX бо ташаккули концепсияҳои классикӣ ва қабул гардидани ҳуҷҷатҳои асосгузора тавсиф меёбад. Ин раванд дар таҳкими механизмҳои Ҳимояи ҳуқуқӣ ва ташаккули стандартҳои байналмилалӣ нақши ҳалкунанда бозид.

Эъломияи истиқлоли ИМА (1776), ки аз ҷониби Конгресси Қитъавӣ қабул шуд, барои аввалин бор арзишҳои ҳуқуқи табиӣ инсон, аз ҷумла озоӣ, баробарӣ ва ҳуқуқ ба зиндагиро расман эътироф намуд.

Эъломияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрвандон (1789) дар Фаронса ташаккули ҳуқуқи шахсӣ ва сиёсии шаҳрвандонро бо муқаррар намудани озоии вичдон, озоии баён, ҳуқуқи моликият ва баробарии ҳамагон дар назди қонун расмӣ бахшид.

Аз миёнаи асри XIX, дар Аврупо раванди қонунгузориҳои иҷтимоӣ рушд кард, ки ба таъсиси суғуртаи иҷтимоӣ ва таҳкими ҳуқуқҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии инсон мусоидат намуд. Ин таҳаввулот дар ташаккули концепсияи ҳуқуқҳои мусбат ва тақмили институтҳои Ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон нақши калидӣ бозид.

Дар асри XX марҳалаи нави рушди Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон бо қабули санадҳои хусусияти унверсалидошта оғоз меёбад. Дар ин давра, созмону ташкилотҳои байналхалқӣ ташкил гардиданд, ки баҳри дастаҷамона ҳифз ва Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсонро шаҳрванд талош мекунанд. Аммо ин пешрафт дар самти Ҳимояи ҳуқуқи инсон дар оғози садаи XX ба ноқомӣ гирифтанд. Ба хотири манфиатҳои шахсии давлатҳои абарқудрат ҷомеаи инсониро ба ҷанги яқуми ҷаҳон кашиданд. Инсоният дар ин ҷанг гирифтори талафоти ҷонию молии зиёд гардид, ки барои барқарор кардани ваъзи муътадил дар рӯи замин давлатҳо ба танҳои имконият надоштанд. Бинобар ин, зарурати таъсиси як

мақоми унверсалие пеш омад, ки суботи сартосарӣ ва ҳимояи ҳуқуқи инсонро таъмин карда тавонад. Лигаи Миллатҳо пас аз Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ бо мувофиқаи байналмилалии таъсис ёфта, яке аз механизми нави ҳамкориҳои байналмилалӣ барои таъмини сулҳ ва амният дар ҷаҳон буд. Давлатҳои самҳузур, ки дар таъсиси Лигаи Миллатҳо нақши ҳалқунанда доштанд, асосан кишварҳои буданд, ки дар рафти Ҷанги Якуми Ҷаҳон фаъолона иштирок доштанд.

Лигаи Миллатҳо (League of Nations) як ташкилоти байналмилалӣ буда, соли 1920 таъсис ёфтааст, ки мақсади асосии он нигоҳ доштани сулҳу амният дар ҷаҳон, пешгирӣ аз ҷангҳо ва таъмини ҳамкориҳои байналмилалӣ махсуб меёфт. Лигаи Миллатҳо пас аз Ҷанги якуми ҷаҳон таъсис ёфта, дар созишномаи Сеири (Treaty of Versailles) соли 1919 роҳандозӣ шуд. Лигаи Миллатҳо дар оғоз аз 42 кишвар аъзо дошт, ки дар миёни онҳо кишварҳои хурду бузург, шоҳигариҳо ва ҷумҳуриҳо шомил буданд.

Мақсади асосии Лигаи Миллатҳо нигоҳ доштани сулҳ ва амният дар ҷаҳон ва пешгирии дигар муқобилиятҳо байни кишварҳо буд. Вале, як ҷузъи муҳимтарини фаъолияти он ҳимояи ҳуқуқи инсон ва расидан ба як низоми ҳамоҳанг дар масъалаҳои инсонӣ буд. Лигаи Миллатҳо барои беҳтар кардани вазъи иҷтимоии мардум, таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва ҳал кардани мушкилоти иҷтимоии байналмилалӣ як қатор ислоҳот ва ташаббусҳои ҳуқуқӣ ба роҳ андохт.

Лигаи Миллатҳо ба хотири иҷрои вазифаҳои оинномавии худ як қатор конвенсияҳо ва қарорҳо доир ба ҳуқуқи инсонро қабул кард. Вале, бинобар дастгирӣ наёфтани аз ҷониби тамоми иштирокчиёни Лигаи Миллатҳо ҳимояи ҳуқуқи инсон ба таври зарурӣ ба роҳ монда нашуд. Аксарияти давлатҳои иштирокчӣ онро ҳамчун як ташкилоти иқтисодӣ ва сиёсии байналмилалӣ мешинохтанд ва омода набуданд, ки санадҳои аз ҷониби ин ташкилоти ҷаҳонӣ қабулшударо риоя кунанд.

Барои мисол, Лигаи Миллатҳо ба мусоидат кардани ҳуқуқи муҳоҷирон, муҳофизат кардани мардуми мавриди истисмор, ҳимояи кӯдакон, занон ва

миллатҳои кишварҳои колониалӣ таваччуҳ мекард. Лигаи Миллатҳо якчанд созишномаҳои байналмилалиро пешниҳод кард, ки дар онҳо баробарии ҳуқуқи мардону занон, мусоидат ба таҳсил ва забонҳои гуногун дар байни кишварҳо, аниқ кардани марзи ҳуқуқи муҳочират ва шахрвандӣ мавриди диққат қарор гирифта буд, дар амал иҷро намешуд.

Лигаи Миллатҳо барои ҳимояи ҳуқуқи инсон як қатор амалҳои муҳим анҷом дод. Аз ҷумла, ин ташкилот барои якҷоя кардани кишварҳо дар масъалаи ҳифзи ҳуқуқи мардуми таҳқирушуда ва таҳия кардани қонунҳо дар мавриди муҳочирати инсонҳо кӯшишҳо кард. Лигаи Миллатҳо якчанд мақомоти махсус дошт, ки ба масъалаҳои ҳуқуқи инсон ба монанди Комиссияи ҳуқуқи инсон ва Кумитаи аъзо дар мувофиқа бо кишварҳо машғул буданд.

Дар солҳои 1920-1930-юм, Лигаи Миллатҳо як қатор ҳуҷҷатҳо аз қабили Конвенсия дар бораи муҳочирати инсонҳо, Конвенсия дар бораи мубориза бо рабудани кӯдакон, Конвенсия дар бораи муҳофизати ҳуқуқи мардумони колониалӣ, Конвенсия дар бораи шахсияти ҳуқуқии одамон, Конвенсия доир ба ҳимояи ҳуқуқи занонро қабул кард, ки мақсади онҳо таъмини ҳуқуқи мардум ва ҳимояи онҳо аз истисмор буд. Ба ҳамин тартиб, конвенсияҳо дар бораи муҳочирати инсонҳо, мубориза бо рабудани кӯдакон, таъмини ҳуқуқи ба таҳсил ва аҳриманиро қабул намуд. Дар байни онҳо бояд таъкид кард, ки Лигаи Миллатҳо барои ташкили як низоми байналмилалӣ ҳуқуқи инсон пешниҳодҳо кард, ки баъдан таҳия ва такмил ёфтанд.

Бо вучуди кӯшишҳои Лигаи Миллатҳо барои беҳтар кардани вазъи ҳуқуқи инсон, ин ташкилот натавонист ҳамаи мушкилоти марбут ба ҳуқуқи инсонро ҳал кунад. Хусусан, баъд аз пайи муноқишаҳо ва густариши фишори ҷангӣ ва иқтисодӣ дар солҳои 1930-юм таъсири Лигаи Миллатҳо коҳиш ёфт. Якчанд кишварҳо, аз ҷумла Германия, Италия ва Япония аз Лигаи Миллатҳо хориҷ шуданд, ки ба иҷрои таъсиси низомҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон дар доираи Лигаи Миллатҳо ҳалал ворид кард.

Яке аз ноқомии асосии Лигаи Миллатҳо дар ташкили ҳимояи ҳуқуқи инсон дар он буд, ки чунин як ташкилот имкони даҳолат ба қорҳои дохилии

давлатҳоро надошт. Лигаи Миллатҳо низ қодир набуд, ки кишварҳое, ки қонунҳои байналмилалиро вайрон мекарданд, ҷазо диҳад ё ҷораҳои қатъӣ андешад.

«Бо вучуди ин, Лигаи Миллатҳо ба рушди ҳуқуқи инсон дар ҷаҳони муосир саҳми назаррас гузошт» [83, с. 160]. Ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ ва пешбурди муколамаи ҳуқуқи инсон дар байни кишварҳои гуногун дар давоми дуру дароз ба таъсиси Созмони Милали Муттаҳид (СММ) бо мақсадҳои кӯмак ба ҳуқуқи инсон ва муносибатҳои амиқтар бо кишварҳои аъзои СММ дар солҳои 1940-1950 мусоидат намуд. Баъдан, фаъолияти Лигаи Миллатҳо ба системаи байналмилалӣ ҳуқуқи инсон, ки дар СММ ҷойгир аст, интиқол ёфт. Лигаи Миллатҳо ба сифати як механизми аввали кооператсионӣ ва сиёсӣ барои ҷимояи ҳуқуқи инсон фаъолият кард, ки асоси як қатор созишномаҳои муҳимми байналмилалӣ, ки дар дунё барои ҷимояи ҳуқуқи инсон амалӣ мешаванд.

Пас аз анҷоми Ҷанги Дуюми Ҷаҳон, ҷомеаи байналмилалӣ ба ҳулосае омад, ки таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон танҳо масъалаи дохилии давлатҳо набуда, балки ба сатҳи масъулияти глобалӣ баромадааст. «Мавқеи қаблии давлатҳо, ки ҳифзи ҳуқуқи инсонро қори ихтисосии худ медонистанд, тадриҷан ҷойи худро ба фаҳмиши нави байналмилалӣ дод, ки бар асоси он ин масъала ҳамчун вазифаи аввалиндараҷаи ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф шуд ва зерин таъсири меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ қарор гирифт. Зимни баргузори Конференсияи Қрим дар соли 1945 зарурати ташкили сохтори нави байналмилалӣ, ки тавонад сулҳу амниятро дар сатҳи ҷаҳонӣ таъмин намояд, таъкид гардида буд. Дар ҳамин замина, аз моҳи апрел то моҳи июни ҳамон сол дар шаҳри Сан-Франсиско ИМА, бо иштироки намояндагони 50 давлат Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид мавриди баррасӣ ва мувофиқа қарор гирифт ва санаи 26-уми июни соли 1945 ба имзо расид. Вале, танҳо баъди тасвиби он аз ҷониби аъзои доимии Шурои амният СММ, 24-уми октябри соли 1945 Оиннома расман мавриди амал қарор гирифт. Аз ҳамон вақт инҷониб, 24-уми октябр ҳамчун рӯзи таъсиси Созмони Милали Муттаҳид эътироф шудааст» [91, с. 368-369]. Тибқи Оиннома

яке аз самтҳои фаъолияти СММ-ро ташкили ҳамкориҳои байналҳалқӣ бо мақсади кумак расонидан ба эҳтирому риояи умумии ҳуқуқҳои инсон ва озодиҳои асосӣ барои ҳама, сарфи назар аз тафовутҳои гуногуни иҷтимоӣ, ташкил менамуд. Ҷиҳати тезонидани ин раванд аз ҷониби СММ дар соҳаи эҳтиром ва ҳимояи ҳуқуқҳои инсон як қатор тадбирҳо андешида шуданд. «Агар қабули Оинномаи СММ нахустин тадбир дар бунёдгузорию муносибатҳои нави байналмилалӣ бошад, пас қабули ЭУХБ дуюмин тадбире буд, ки ба рушди минбаъдаи сифатан нави ҳуқуқҳои инсон асос гузошт. Ассамблеяи Генералии СММ дар ҷаласаи якуми худ моҳи январӣ соли 1946, қарор доир ба таҳияи Билли байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳоро ба тасвиб расонид. Моҳи февралӣ соли 1946 Комиссия оид ба ҳуқуқи инсон таъсис дода шуд (Қатъномаи Шурои иқтисодӣ ва иҷтимоии СММ 5 (I) аз 16-уми февралӣ соли 1946). Комиссия вазифадор гардид, ки Билли байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсонро омода намояд» [191, с. 256-260].

Ташкили механизми назорати байналмилалӣ нисбат ба иҷрои уҳдадорӣҳое, ки давлатҳо дар соҳаи ҳуқуқи инсон ба зимма мегиранд, яке аз дастовардҳои муҳимми ҷомеаи ҷаҳонӣ дар самти таҳкими низоми ҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд маҳсуб меёбад. Нақши мақомоти назоратӣ дар шароити муосир мунтазам меафзояд. Ба функсия ва салоҳиятҳои мақомоти назоратӣ дар фаъолияти СММ ва созишномаҳои гуногуни универсалӣ ва минтақавӣ рӯз то рӯз таваччуҳи бештар зоҳир карда мешавад. Тавре ки маълум аст, ягон ҳокимияте аз болои давлат вучуд надорад, ки татбиқи принципҳои ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро назорат карда тавонад. Аз ин рӯ, давлатҳо ташкили механизми назорати байналмилалиро пешбинӣ кардаанд.

Дар ин раванд, як қатор масъалаҳои қаблан ба салоҳияти дохилии давлатҳо алоқаманд буда, имрӯзҳо бо стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон низ танзим карда мешаванд. Функсияҳои назорати байналмилалӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ доимо дар ҳолати рушд қарор дорад. Баъзе аз ин шаклу усулҳо аз таҷрибаи дохилии давлатҳо сарчашма мегирад. Назорати самаранокии истифодаи меъёрҳо ва принципҳои мувофиқашудаи ҳуқуқи байналмилалиро аз ҷониби ҳар як давлат-иштирокчии созишномаҳои байналмилалӣ ба таври ҷиддӣ

меафзояд. Шаклҳои чунин назорат бештар ба табиати вайронкунии ҳуқуқи инсон вобастаанд ва метавонанд гуногун бошанд. Онҳоро Оиннома ва қарорҳои СММ ва мақомоти махсуси он, созишномаҳои байналмилалӣ дорой хусусияти универсалӣ ва минтақавӣ дошта, муайян мекунад.

Тарғибу ташвиқ ва ҳимояи ҳуқуқи инсон яке аз муҳимтарин самтҳои фаъолияти СММ мебошад. Оинномаи Созмони Милалӣ Муттаҳид ҳаммаи давлатҳои узвро уҳдадор менамояд, ки ҳуқуқу озодиҳои инсонро бидуни ягон навъи таъбиз эҳтиром ва ҳимоя намоянд. Тибқи моддаи 1, қисми 3-и Оиннома, яке аз ҳадафҳои асосии Созмон «расидан ба ҳамкорӣ дар ҳалли масъалаҳои байналмилалӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва башардӯстона, инчунин дар ҳимоя ва рушди ҳуқуқу озодиҳои инсон бидуни таъбиз аз рӯи наҷод, ҷинс, забон ва дин» ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон, моддаи 55 таъкид менамояд, ки Созмон ва давлатҳои узви он бояд шароити зистро барои эҳтиром ва амалӣ шудани ҳуқуқҳои инсон, новобаста аз наҷод, ранги пӯст, ҷинс, забон, дин, ақидаи сиёсӣ ё дигар ақидаҳо, баромади миллӣ ё иҷтимоӣ, молу мулк, маҳалли таваллуд ва мақоми иҷтимоӣ фароҳам намоянд.

Ин муқаррарот асоси ҳуқуқии даҳолати ҷомеаи байналмилалиро дар масъалаи ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон муайян намуда, таъбиз ва нобаробариро ҳамчун зуҳуроти номатлуб дар муносибатҳои байналмилалӣ ва дохилии давлатҳо рад мекунад. Дар Саммити ҷаҳонии соли 2005, ҳуқуқи инсон дар қатори дигар масъалаҳои баррасишаванда ҳамчун яке аз асосҳои амнияти дастаҷамъона ва неқӯаҳволии ҷомеа эълон карда шуд. Маҳз, дар доираи СММ низоми универсалии ҳимояи ҳуқуқи инсон ва назорати иҷроӣ уҳдадорӣҳои онҳо дар баҳши ҳуқуқи инсон аз ҷониби давлатҳо таҳия шудааст.

Аз муҳтавои зикршуда чунин бармеояд, ки дар миёни тамоми механизмҳои мавҷудаи ҳимояи ҳуқуқи инсон, нақши механизмҳои байналмилалӣ калидӣ арзёбӣ мешавад. Ин ба он далел аст, ки дар шароити муосир ҳимояи байналмилалӣ ҳуқуқу озодиҳои инсон яке аз масъалаҳои мураккаб ва дорой ҷанбаҳои гуногуни ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад. «Маҳз, ҳамин хусусияти фарогир ва универсалӣ будани он мебошад,

ки зарурати таҳкими ҳамкорӣ ва назорати байналмилалиро дар самти таъмини ҳуқуқҳои инсон бештар менамояд. Чаҳонишавӣ, ташаккули муносибатҳои ҳуқуқӣ ва стандартҳои фарогир (универсалӣ) дар соҳаи ҳуқуқи инсон боиси ба вуҷуд омадани механизми байналмилалӣ ҳимояи ҳуқуқи инсон гардидааст» [83, с. 160]. Ин падида таърихи начандон тулонӣ дорад, аммо дар чунин як муддати кӯтоҳ тавонист ба муҳимтарин ниҳоди ҳимояи ҳуқуқи байналмилалӣ табдил ёбад.

Асри XX шоҳиди ташаккули низоми васеи ҳифзи байналмилалӣ ҳуқуқу озодиҳои инсон гардид. Қабули як қатор санадҳои муҳими меъёрӣ ва эълонияҳо, аз ҷумла, Эълонияи умумии ҳуқуқи инсон (1948) ва Конвенсияи Аврупоии муҳофизати ҳуқуқҳои инсон ва озодиҳои асосӣ (1950), заминаи устувор барои таҳкими ҳимояи судии ҳуқуқҳо фароҳам овард.

Эълонияи умумии ҳуқуқҳои инсон аввалин кӯшиши ҷомеаи ҷаҳонӣ барои эътирофи умумибашарии ҳуқуқ ба озодӣ, баробарӣ ва шараф буд ва механизмҳои минбаъдаи ҳифзи ҳуқуқиро илҳом бахшид.

Конвенсияи Аврупоӣ, ки аз ҷониби Шурои Аврупо қабул гардид, бо таъсиси Суди Аврупоии ҳуқуқи инсон ба таъмин ва назорати мустақими риояи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандони кишварҳои узв мусоидат намуд. Суди мазкур ҳамчун яке аз муассиртарин институтҳои ҳифзи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон дар сатҳи байналмилалӣ шинохта шудааст.

СММ дар доираи салоҳият ва муқаррароти Эълонияи ҳуқуқи башар баҳри ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон чандин санадҳои байналҳалқиро соли 1966 қабул намуд. Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ин ду санади асосии байналмилалӣ мебошанд, ки дар ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон дар сатҳи ҷаҳонӣ нақши хеле муҳим мебозанд. Ҳар ду паймон ба эътибори умумии ҳуқуқи инсон ва таъмини шароити зиндагии инсонҳо бо баробарӣ ва адолат барои тамоми шаҳрвандон равона шудаанд, аммо онҳо ба ду соҳаи мухталиф – ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ; ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ равона шудаанд. Барои фаҳмидани нақши ҳар як паймон дар ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои

инсон муҳим аст, ки хусусиятҳои онҳо ва механизмҳои амалишонро дар назар гирем. Паймонҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ, ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар якҷоягӣ нақши муҳимми худро дар ҳимояи ҳуқуқи озодихоии инсон дар сатҳи ҷаҳонӣ гузошта истодаанд. Ҳар як паймон дар соҳаҳои муайян дар таҳкими ҳуқуқи инсон ва пешбурди озодӣ ва адолат барои ҳамаи одамон дар тамоми ҷаҳон таъсир мегузорад.

Пас аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ ҷомеаи байналмилалӣ тавачҷуҳи худро ба таҳкими механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи озодихоии инсон равона кард. Дар ин замина, як қатор конвенсияҳои муҳимми байналмилалӣ таҳия ва қабул гардиданд.

Конвенсияи байналмилалии бартараф намудани ҳама гуна шаклҳои таъбири наҷодӣ (1966) таъбирро бар асоси наҷод манъ карда, бо таъсиси Кумитаи махсуси бартарафсозии таъбири наҷодӣ механизми мустақими баррасии шикоятҳои фардӣ ва мониторинги иҷрои уҳдадорихоии давлатҳоро таъмин менамояд.

Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ (1966) принципҳои ҳимояи ҳуқуқҳои шахсони осебпазирро таҳким дода, тавассути Комитети ҳуқуқи инсон ба механизми судии ҳимояи ҳуқуқҳо мусоидат намуд.

Конвенсияи ҳуқуқи кӯдак (1989) ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдаконро ба таври васеъ танзим намуда, меъёрҳои кафолатии ҳифзи судии онҳоро муқаррар кард.

Ин санадҳои байналмилалӣ асоси низоми ҳимояи судии ҳуқуқҳои инсонро ташкил медиҳанд ва то имрӯз ҳамчун меъёрҳои ҳатмӣ барои ҳамаи кишварҳои ҷаҳон амал мекунанд.

Бо дарназардошти таҳлили анҷомёфта, чунин натиҷагирӣ ба маврид буда, аз ҷиҳати илмӣ, методологӣ ва амалӣ низ асоснок ва муътамад арзёбӣ мегардад:

1. Институти ҳимояи судӣ дорои таърихи амиқи фарҳангӣ ва ҳуқуқӣ мебошад, ки ташаккули он натавонанд зодаи низомҳои ҳуқуқии давлатӣ, монанди Мисри қадим, Юнони бостон ва Рими классикӣ аст, балки решаҳои амиқ дар анъанаҳои динӣ ва ахлоқии тамаддунҳои шарқӣ, аз ҷумла, дар таълимоти зардуштӣ ва меъёрҳои исломӣ низ дорад. Ин нишон медиҳад, ки мафҳуми

ҳимояи ҳуқуқ ба инсон дар заминаи маънавӣ ва иҷтимоии тамоми ҷомеаҳо реша дошта, падидаи “ғарбӣ” нест.

2. Инкишофи ҳимояи судии ҳуқуқ аз шаклҳои ибтидоӣ, аз қабилӣ фармонҳои ҳокимон, низоми судии хонаводагӣ ва худсудкунӣ, ба сохтори мукаммали ҳуқуқи байналмилалӣ, аз ҷумла, тавассути Созмони Милалӣ Муттаҳид, Суди Аврупо оид ба ҳуқуқи инсон ва паймонҳои байналмилалӣ таҳаввул ёфтааст. Чунин тағйирот шаҳодати афзоиши аҳаммияти давлат ва ҷомеаи байналмилалӣ дар танзими муносибатҳои иҷтимоии инсон мебошад.

3. Мутобиқсозии қонунгузори миллий ба стандартҳои байналмилалӣ бояд як самти афзалиятноки сиёсати ҳуқуқии давлатӣ бошад. Махсусан, татбиқи муқаррароти Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак ва Паймонҳои соли 1966 натавонанд дар қонун, балки дар амал таъмин гардад.

4. Тақвияти ҳамкорӣ бо сохторҳои байналмилалӣ назораткунанда дар соҳаи ҳуқуқи инсон, аз қабилӣ Кумитаи ҳуқуқи инсон ва Кумитаи бартарафсозии ҳама гуна шаклҳои таъйиз бо ҳадафи анҷом додани арзёбии мунтазами иҷрои уҳдадорӣ байналмилалӣ ва андешидани чораҳои ҷиҳати рафъи камбудӣҳои ошкоргардида аҳаммияти калидӣ касб менамояд.

1.3. Ҳимояи судӣ намуди ҳимояи давлатӣ ва ҳуқуқӣ: хусусиятҳо, принципҳо ва функцияҳои он

Институти комплекси ҳуқуқӣ ин маҷмуи махсуси меъёрҳои ҳуқуқӣ буда, меъёрҳои ду ва зиёда соҳаҳои ҳуқуқро дар бар мегирад. Категорияҳои ҳуқуқии «ҳимоя», «ҳифз», «кафолат» ва «таъмин» дар илми ҳуқуқшиносӣ ва қонунгузори амалкунанда ҳар кадом дорои моҳияти мустакли назариявӣ буда, айни замон бо ҳамдигар робитаи зичи маъноӣ доранд. Ин мафҳумҳо, новобаста аз фарқияти функционалии худ, дар як низоми умумии ҳуқуқӣ амал намуда, ба воситаи механизмҳои мухталиф ба татбиқи самараноки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон мусоидат мекунанд. Ҳимоя яке аз шаклҳои ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои субъектҳои ҳуқуқӣ мебошад ва дарбаргирандаи маҷмуи тадбирҳои ҳуқуқӣ барои барқарорсозӣ ё ҳифзи мақоми ҳуқуқии вайроншуда мебошад.

Фаъолияти ҳуқукии инсон бо хусусияти мураккаб ва таркиби гуногунчанбааш вобаста ба унсурҳои муҳимми ҳифзи давлатӣ ва ҳифзи ҳуқуқӣ ташаккул меёбад. Ҳимояи давлатӣ ҳамчун шакли фаъолияти мақомот ва сохторҳои расмӣ ҳокимияти давлатӣ, инчунин дигар субъектҳои дорони ваколати ҳуқуқӣ, қузъи таркибии механизми умумидавлатии ҳифзи ҳуқуқ ба ҳисоб меравад. Вазифаи асосии он пеш аз ҳама таъмини амнияти ҳуқуқӣ ва ҳимояи манфиатҳои шахсӣ, ҷамъиятӣ ва давлатӣ дар доираи меъёрҳои муқарраргардидаи қонунгузорӣ мебошад.

Ҳимояи ҳуқуқӣ низоми усулҳои ҳуқуқӣ ва механизмҳои амалиест, ки дар санадҳои ҳуқукии миллӣ ва байналмилалӣ муқаррар гардида, татбиқи ҳуқуқи манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро дар ҳолатҳои поймолшавӣ ё баҳсҳои ҳуқуқӣ таъмин менамояд. Шакли муҳимми ҳимояи ҳуқуқӣ муроҷиат ба мақомоти судӣ ва истифодаи воситаҳои судии барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда мебошад.

Ин мавзӯ аз ҷониби олимони соҳа андеша ва ҳулосарониҳои зиёдеро дар шакли мақола ва рисолаҳои илмӣ ба бор овардааст.

Ба таъкиди муҳаққиқи маъруф В.М. Капитсин, мафҳуми «ҳимояи ҳуқуқ» фаъолияти мақсаднокеро дар бар мегирад, ки ба барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда ва ҷуброни оқибатҳои зарари расида равона шудааст» [45, с. 140]. Ба назари ӯ, ин амал метавонад шаклҳои гуногуни ҷуброни ҳуқуқӣ дошта бошад, аз ҷумла: барқарор кардани ҳуқуқи вайроншуда, пардохти ҷуброн барои зарари ҷисмонӣ, ахлоқӣ, моддӣ ва ё касбӣ, ки шахс дар натиҷаи қонуншиканӣ ё беамалӣ дучор шудааст.

«З.В. Попов ба мафҳуми «ҳимояи ҳуқуқҳои» механизми татбиқи маҷбурии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрвандро, ки аз ҷониби мақомоти давлатии идоракунии маҳаллӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва шахсони алоҳида таъмин карда мешаванд, бо усулҳои дахлдор дохил мекунад» [189, с. 9].

Дар доираи таҳқиқоти илмӣ ва таълимӣ доир ба ҳуқуқи конститусионӣ, зарурати фарқгузориҳои равшан миёни мафҳумҳои «ҳимояи ҳуқуқҳои конститусионӣ» ва «ҳимояи конститусионӣ-ҳуқуқӣ» ба таври ҷиддӣ таъкид

мешавад. Мафҳуми «ҳимояи ҳуқуқҳои конституционӣ» ҳимояро дар бар мегирад, ки аз ҷониби тамоми сохторҳои давлатӣ ва ҷомеаи шахрвандӣ ба хотири риоя, татбиқ ва барқарорсозии ҳуқуқу озодиҳои шахс, ки дар Конститутсия муқаррар ва эътироф шудаанд, амалӣ мегардад. Дар муқоиса, «ҳимояи конституционӣ-ҳуқуқӣ» низоми тадбирҳо ва механизмҳои ҳуқуқӣ ва судиро дар бар мегирад, ки барои таъмини амалишавии ҳуқуқҳои конституционӣ ва бартараф намудани поймолшавии онҳо тавассути сохторҳои ҳуқуқии конституционӣ ва мақомоти судӣ амалӣ мегардад. Масалан, А.В. Бештанко чунин мешуморад, ки «ҳимояи ҳуқуқи конституционӣ мафҳуми васеътар аст, ки маҷмуи ҳуқуқҳои вайроншударо дар соҳаҳои гуногуни барқарорсозӣ дар бар мегирад» [176, с. 67].

Олими рус М.Г. Кателников низ андешаҳои худро ибраз намуда, қайд мекунад, ки «Ҳимояи судӣ падидаи мураккаби ҳуқуқиест, ки ба соҳаи мушаххаси ҳуқуқ тааллуқ надорад. Он вобаста ба меъёрҳои ҳуқуқӣ мавҷуд буда, агар онро танҳо бо меъёри конститутсияи кишварҳо ифода нанамоем, дуруст дарк намешавад» [151, с. 251].

Бо дарназардошти андешаҳои зикршуда, ҳимояи судӣ ҳамчун як зинаи махсуси ҳимояи давлатӣ баррасӣ мегардад, зеро он тавассути суд ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ ба амал бароварда мешавад. Судҳо, ҳангоми иҷрои вазифаҳои марбут ба ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд, ба санадҳои меъёрии ҳуқуқие такя мекунанд, ки шакли расмӣ ифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва принсипҳои адолати судиро дар бар мегиранд. Ҳимояи судӣ ҳамчун ҳимояи давлатӣ ва ҳуқуқӣ роҳи самараноки таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон, манфиатҳои қонунии ҷомеа ва давлат ба ҳисоб меравад.

Ҳимояи судӣ, ки дар низоми ҳифзи давлатӣ ва ҳуқуқӣ мавқеи марказиро ишғол мекунад, ҳамчун меҳвари тамоми вазифаҳои ҳокимияти судӣ амал менамояд. Мутобиқи назария ва амалияи ҳуқуқӣ, дигар ҳамаи вазифаҳои муҳимми суд, аз қабилӣ татбиқи қонун, ҳаллу ҷасли баҳсҳои ҳуқуқӣ ва барқарорсозии адолат то андозае ба таъмини ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон вобаста ва тобеъ мебошанд.

Мавқеи ҳокимияти судиро дар давлат ва ҷомеа сатҳи ҳимояи ҳуқуқҳои шахрвандон муайян мекунад ва демократияи онҳоро тавсиф мекунад, ки он як роҳи универсалӣ ва муассири ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шахс мебошад, зеро хусусияти асосии ҳимояи судӣ номаҳдудият ва умумияти он мебошад.

Ҳимояи судӣ дар низоми ҳуқуқи асосии инсон ҳамчун яке аз муҳимтарин институтҳои таъмини ҳифзи давлатии ҳуқуқу озодиҳои шахс амал менамояд. Ҳамзамон, он муносибатҳои ҷамъиятии муташаккил ва вазифаи мустақими мақомоти ваколатдорро фаро мегирад.

Дар доираи таҳқиқоти илмии соҳаи ҳуқуқ, ҳимояи судӣ ҳамчун унсури калидии дастрасӣ ба адолати судӣ ва кафолати амалӣ гардидани ҳуқуқҳои асосии шахс баррасӣ мегардад.

Дар илми мурофиавии ҷиноятӣ, ҳимояи судӣ ҳамчун низоми муташаккили қоидаҳои ҳуқуқӣ ва тартиботи мурофиавӣ фаҳмида мешавад, ки ба иштирокчиёни раванди ҷиноятӣ, аз ҷумла, гумонбар, айбдоршаванда ва ҷабрдида шароити ҳуқуқиро барои ҳимояи манфиатҳои қонунии худ фароҳам меорад. Ин низом амалӣ гардидани ҳуқуқу озодиҳои онҳо ва таъмини принципҳои адолати судиро кафолат медиҳад.

Дар назарияи умумии ҳуқуқ, ҳимояи судӣ ҷузъи ҷудонашавандаи механизми ҳифзи ҳуқуқҳои асосии инсон ба ҳисоб меравад. Бар хилофи ҳуқуқи қадим, ки озодӣ ва ҳуқуқҳоро танҳо барои табақаҳои маҳдуд муқаррар мекард, ҳуқуқи муосири инсон принципи баробарии умумиро эътироф намуда, кафолати озодӣ ва ҳуқуқи шахсро барои тамоми афроди ҷомеа таъмин мекунад.

«Айни замон ба ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд тавачҷуҳи зиёд зоҳир карда мешавад, бинобар ин, баррасии моҳият ва мушкilotи ҳифзи судӣ ҳамчун як шакли кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар марҳилаи қонунии рушди ҷомеа ба шумор меравад» [168, с. 2-5].

Яке аз муҳимтарин унсури ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ ин ҳуқуқи мурочиат кардан ба суд мебошад. Қабули уҳдадорӣ эътироф, риоя ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд аз ҷониби давлат, тибқи назарияи давлат ва ҳуқуқ, аз масъулияти он дар назди ҷомеа ва ҳар як шахс маншаъ мегирад. Ин уҳдадорӣ

ташкили низоми мукаммали кафолатҳоро дар назар дорад, ки тавассути он амалӣ гардидани ҳуқуқҳои асосии инсон таъмин карда мешавад.

Ташкили чунин низом аз давлат талаб мекунад, ки натанҳо ҳуқуқҳои асосии шахсро дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ эътироф ва мустаҳкам намояд, балки механизми муассири амалигардонии онҳоро низ таъмин созад. Аз ҷумла, бояд ваколатҳои дахлдори мақомоти судӣ, воситаҳои самарабахши мурочиат ва барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда таъсис дода шаванд.

Бинобар ин, ҳифзи судӣ наметавонад танҳо бо муқаррароти умумии ҳуқуқии конституционӣ маҳдуд гардад. Он механизми мушаххас ва муассири татбиқи ҳуқуқҳои асосии инсонро дарбар мегирад, ки фаъолияти мустақими мақомоти судиро дар баробари истифодаи кафолатҳои ҳуқуқии таъминкунандаи ҳимояи судии шахс таъмин менамояд.

Ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон – ин маҷмуи амалиёт ва механизмҳои расмӣ мақомоти судӣ мебошад, ки ба баррасӣ ва ҳаллу ҷасли бахсҳои ҳуқуқӣ, барқарорсозии ҳуқуқҳои вайроншуда ва иҷрои қарори суд равона гардидааст. Дар назарияи давлат ва ҳуқуқ, ҳимояи судӣ ҳамчун омил муҳим ва ҷузъи ҷудонашавандаи низоми таъмин ва амалӣ намудани ҳуқуқу озодиҳои инсон баррасӣ мешавад. «Ҳимояи судиро метавон ҳамчун маҷмуи амалҳои мустақили судӣ, аз қабилӣ содир намудани ҳукм, татбиқи чораҳои таъмини даъво, қабули бекор кардани чораҳои пешгирӣ, баровардани таъиноти фардӣ ва дигар қарорҳои марбут ба баррасии парвандаҳои ҷиноятӣ ё маданӣ, инчунин, ҳамчун ҷузъи фаъолияти низомии тамоми низоми судӣ арзёбӣ кард» [130, с. 5; 131, с. 36-38].

Мавзуи нақши ҳокимияти судӣ ҳамчун кафили ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар илми ҳуқуқшиносӣ таваҷҷуҳи васеи тадқиқотиро ба худ ҷалб намудааст. Дар ин самт қорҳои зиёди илмӣ ва таҳқиқотҳои дорой аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ анҷом дода шудаанд. Муаллифон дар баррасии ин масъала нуқтаи назарҳои гуногун пешниҳод намудаанд, аммо дар маҷмуъ, аксарияти онҳо ҳокимияти судиро ҳамчун омилӣ калидии таъмин ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шахсият дар ҷомеаи ҳуқуқбунёд эътироф мекунанд, ки ба ин гурӯҳ

Е.А. Абросимова [7, с. 279], Т.Э. Каллагов [44, с. 230], Н.Г. Александров [9, с. 336], С.С. Алексеев [11, с. 320], В.К. Бабаев [17, с. 112], А.Д. Бойков [24, с. 173] А.Б. Венгеров [29, с. 607], Н.В. Витрук [30, с. 591], Л.А. Воскобитова [118, с. 56-64], М.А. Краснов [55, с. 180], О.Е. Кутафин [199], В.А. Лазарева [60, с. 302], В.В. Лазарев [58, с. 344], Т.Г. Моршакова [145, с. 117-124], М.Н. Марченко, Н.И. Матузов, Р.Х. Макуев, И.Л. Петрухин, В.С. Бялт [28, с. 114], С.А. Комаров [47, с. 348], В.М. Савитский [80, с. 320], Р.О. Халфинова [92, с. 352], Г.Г. Черемних [96, с. 516] ва дигарон шомиланд.

Инчунин, олимони ҳуқуқшиноси ватанӣ ба монанди А.Ғ. Холиқзода, Б.А. Сафарзода, Насриддинзода Э.С., Маҳмудов М.А., Шарофзода Р.Ш., Исмоилов Ш.М., Азиззода У.А., Мирализода И.Қ., Саъдизода Ҷ., Искандаров Ш.Ф., Шарифзода С.Ш., Зокирзода З.Х. ва дигарон доир ба ин масоил фикру ақидаҳои худро ибраз доштаанд.

Мувофиқи таҳлилҳои сарчашмаҳои илмӣ, институти ҳимояи судии ҳуқуқҳои асосии инсон дорои хусусияти комплексӣ (байнисоҳавӣ) буда, он бо омилҳои зерин асоснок карда мешавад:

Якум, дар сохтори ҳимояи судӣ маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқии пайвастагӣ мавҷуд аст, ки ба соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ, аз ҷумла ҳуқуқи конституционӣ, маданӣ, ҷиноятӣ ва муурофиявӣ дахл доранд. Ин меъёрҳо, новобаста аз соҳавии худ, як ҳадафи умумиро пайгирӣ мекунанд: ҳифзи ҳуқуку озодиҳои инсон ва шахрванд, таъмини манфиатҳои қонунии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ, мусоидат ба татбиқи муурофияи одилонаи судӣ ва таҳкими қонуниятро тартиботи ҳуқуқӣ дар ҷомеа.

Дуюм, ҳимояи судӣ дар асоси принципҳо ва меъёрҳои умумии эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ ташкил ёфта, татбиқ мешавад. Қоидаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун унсури таркибии ҳуқуқи миллӣ дар амалӣ сохтани ҳимояи судии ҳуқуқҳо нақши муҳим мебозанд.

Сеюм, дар дохили давлат ҳокимияти ягонаи судӣ тавассути шаклҳои гуногуни муурофиявӣ – аз ҷумла конституционӣ, маъмурӣ, маданӣ, арбитражӣ ва ҷиноятӣ – амалӣ мегардад. Бо вучуди гуногунии шаклҳои муурофия, меъёрҳои

танзимкунанда ба ҳамдигар алоқаманд буда, ҳам ҳуқуқи шахсро ба ҳимояи судӣ ва ҳам тартиби фаъолияти мақомоти судиро ба таври ягона танзим менамоянд.

Чорум, новобаста аз фарқияти танзими ҳуқуқӣ дар ҳар яке аз соҳаҳои муҳофизатӣ, татбиқи ҳимояи судӣ дар ҳамаҷумла як раванди ягонаи ҳуқуқӣ сурат мегирад. Ин раванд дорои марҳилаҳои умумӣ ва механизмҳои ягонаест, ки барои барқарорсозии ҳуқуқҳои вайроншуда ё баҳсноки шахс равона шудааст.

Панҷум, хусусияти назаррасии институти ҳимояи судӣ он аст, ки он ҳам меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ ва ҳам меъёрҳои муҳофизатиро фаро мегирад. Ин ҳамгироии ду низоми меъёрӣ шароити зарурро барои таъмини воқеии ҳимояи ҳуқуқҳои шахс ва барқарорсозии онҳо фароҳам меорад.

Шашум, институти ҳимояи судӣ аз маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқии давлатӣ ва хусусӣ иборат буда, ҳамаи онҳо бо таъиноти ягона муттаҳид гардидаанд – таъмини ҳимояи судии ҳуқуқҳои вайроншуда ё баҳсбарангез.

Ба аломатҳои фарқкунандаи асосии ҳимояи судии ҳуқуқҳои асосии инсон, ки онро аз дигар шаклҳои ҳифзи давлатӣ ва ҳуқуқӣ ҷудо месозанд, инҳо дохил мешаванд:

- салоҳияти махсуси судҳо барои баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ;
- ташкили муназзам ва мурағабии мақомоти судӣ;
- умумияти татбиқи ҳимояи судӣ нисбат ба ҳамаи шахсон, бидуни ягон шакли таъйин;
- мустақилияти суд ва озодии он дар қабули қарорҳо;
- вобастагии мустақими фаъолияти судӣ ба меъёрҳои ҳуқуқӣ;
- мавҷудияти низоми зинавии судҳо, ки имкон медиҳад камбудиро сари вақт ошкор ва ислоҳ шаванд;
- ниҳой ва ҳатмӣ будани санадҳои судии қабулшуда, ки иҷрои онҳо ба барқарорсозии воқеии ҳуқуқҳои поймолшуда равона мебошад. Ҳамин тавр, хусусияти байнисоҳавӣ ва мукаммали институти ҳимояи судии ҳуқуқҳои асосии шахс дар шароити муосир онро ҳамчун механизми муассир ва калидии таъмини адолати ҳуқуқӣ дар низоми давлатдорӣ муаррифӣ менамояд.

Ҳуқуқи субъективии шахс ба ҳимояи судӣ, ба ақидаи В.Б. Вершинин «яке аз унсурҳои сохтори институти ҳимояи судӣ мебошад, ки он салоҳияти шахсро дар бар мегирад» [178, с. 26].

Принсипҳои ва вазифаҳои ҳимояи судии ҳуқуқҳои асосии инсон ва шахрванд дар илми ҳуқуқшиносӣ ва амалиёти ҳуқуқии давлатӣ аҳаммияти назарраси назариявӣ ва амалӣ доранд. Омӯзиши амиқи онҳо барои рушди минбаъдаи механизми ҳифзи судии ҳуқуқҳо ва қабули қарорҳои ҳуқуқии давлатӣ дар соҳаи фаъолияти судӣ заминаи методологӣ фароҳам меорад.

Принсипҳои марбут ба ҳимояи судӣ вобаста ба хусусият ва моҳияти танзими ҳуқуқӣ, ба ду гурӯҳи асосӣ тақсим мешаванд:

1) Принсипҳои моддӣ-ҳуқуқӣ, ки заминаҳои ташкилию ҳуқуқии фаъолияти мақомоти судиро муайян менамоянд. Ба ин гурӯҳ чунин усулҳо шомиланд: кафолати умумии дастрасии ҳар шахс ба ҳимояи судӣ; амалисозии адолати судӣ танҳо тавассути суд; риояи қатъии қонунгузорӣ ҳангоми ташкили судҳо ва татбиқи ҳимояи судӣ; истиклолияти ҳокимияти судӣ ва мустақилияти судьяҳо; ягонагии низоми судӣ дар сатҳи давлатӣ; танзими ҳуқуқии сохтори мақомоти судӣ; тартиби коллегиялӣ ё инфиродии баррасии парвандаҳо; механизми махсуси таъйини судьяҳо ва маблағгузори мақомоти судӣ; ҳатмияти иҷро ва таъмин гардидани амали воқеии қарорҳои судӣ.

2) Принсипҳои муроғиавӣ-ҳуқуқӣ, ки шаклу мазмуни татбиқи амалии ҳимояи судиро муайян мекунанд. Дар ин замина чунин меъёрҳои муҳим ҷой доранд: баробарии ҳама дар назди қонун ва суд; бетарафӣ ва адолат ҳангоми ҳалли ҷасди баҳсҳо; шаффофият ва ошкоро гузаронидани муроғиавии судӣ; таъмини муҳлати асоснок ва саривақтии баррасии парвандаҳо; риояи принсипи рақобатпазирӣ ва баробарҳуқуқии тарафҳо; риояи талаботи қонунии забони муроғиавӣ; кафолати ҳуқуқи ҳимоя барои гумонбаршуда ва айбдоршаванда; фарзияи бегуноҳӣ то исботи муқобил; таҳқиқи ҳамаҷониба ва объективии ҳолатҳои парванда; назорати судӣ нисбат ба қонуният ва асоснокии қарорҳои қабулшуда.

Яке аз чанбаҳои муҳим ва назаррас дар омӯзиши ҳимояи судӣ мавқеи функционалии он мебошад, ки нақши муҳим дар таъмини адолати судӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои инсон мебозад. Вазифаҳои ҳимояи судӣ ҳамчун самтҳои марказии фаъолияти низоми судӣ барои татбиқи мақоми ҳуқуқии иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ, барқарорсозии ҳуқуқу озодиҳои поймолгардида ва таъмини ҳифзи манфиатҳои қонунии шахс хидмат мекунад.

Дар натиҷа, принципҳои ва вазифаҳои мазкур заминаи устувори назариявӣ ва амалии рушди низоми судиро ташкил дода, нақши кафолатдиҳандаро дар таъмини қонуният ва адолат дар ҷомеа иҷро менамоянд.

Мувофиқи меъёрҳои ҳуқуқии миллӣ ва принципҳои умумии эътирофшудаи ҳуқуқии байналмилалӣ, инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ ҳамчун арзиши олий эътироф гардидаанд. Эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд натавонанд ба таъини асосии сохтори давлатдорӣ, балки уҳдадорӣ конституционии давлат маҳсуб меёбад.

«Мутобиқи талаботи Конституцияи ҚТ инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олий ба шумор меравад. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз ҷониби давлат эътироф, риоя ва ҳифз карда мешаванд» [1].

Эътирофи мақоми марказии инсон ва озодиҳои ӯ дар низоми ҳуқуқӣ масъулияти мустақими давлатро дар ташкили механизми муассир ва институтсионалии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шахс дар тамоми соҳаҳои фаъолияти ҷамъиятӣ ва давлатӣ муайян менамояд. Ҳамин тариқ, ҳуқуқу озодиҳои инсон натавонанд дар доираи санадҳои қонунгузорӣ ба таври расмӣ муқаррар мегарданд, балки татбиқи воқеӣ ва самараноки онҳо танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки фаъолияти мақомоти давлатӣ, пеш аз ҳама, мақомоти судӣ мустақилона, муассир ва тибқи талаботи қонун амалӣ гардад. Суд ҳамчун кафили ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои шахс, нақши калидиро дар татбиқи механизмҳои ҳуқуқии ҳимоя мебозад.

Вазифаҳои марбут ба ҳимояи судии ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд ҷузъи ҷудонашавандаи фаъолияти мақомоти судӣ ба ҳисоб рафта, ба таъмини риояи принципҳои қонуният, адолати судӣ ва барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшудаи

шахс равона шудаанд. Вазифаҳои мазкур хислати гуногунҷанба дошта, самтҳои мухталифи фаъолияти судиро дар бар мегиранд.

Ба вазифаҳои асосии Ҳимояи судӣ дохил мешаванд: татбиқи адолати судӣ; муайянсозии ҳолатҳои воқеии парванда (далелҳо); амалисозии назорати судӣ; шарҳу тафсири меъёрҳои ҳуқуқӣ; татбиқи қонунгузории амалқунанда; танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ; муҳофизати ҳуқуқи озодиҳои поймолшуда; барқарорсозии ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии субъектҳои ҳуқуқӣ; таъмини ҷуброни зарари расонидашуда; таъсири тарбиявии қарорҳои судӣ; ташаккули ҳуқуқ тавассути фаъолияти судӣ (ҳуқуқэҷодкунӣ); иттилоотрасонӣ дар соҳаи ҳуқуқ ва муҳофизат; пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳо тавассути татбиқи Ҳимояи судӣ; татбиқи механизмҳои масъулияти ҳуқуқӣ; таъмини иҷрои ҳатмии қарорҳои судӣ.

Вазифаҳои Ҳимояи судӣ вобаста ба аҳаммият ва нақши онҳо дар амалиёт ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешаванд:

1. Вазифаҳои асосӣ, ки хусусияти муҳимми институти Ҳимояи судиро ҳамчун василаи барқарорсозии адолати иҷтимоӣ, танзими манфиатҳои тарафҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ ва муътадилсозии равандҳои ҷамъиятӣ инъикос менамоянд.

2. Вазифаҳои ғайриасосӣ, ки характери ёрирасон ва хизматрасонӣ дошта, барои татбиқи самараноки вазифаҳои асосӣ мусоидат мекунанд.

Илова бар ин, вазифаҳои Ҳимояи судиро метавон бо дарназардошти меъёрҳои гуногун низ гурӯҳбандӣ намуд. Аз ҷумла, таснифи онҳо метавонад бо тақия ба чунин асосҳо анҷом дода шавад:

- вобаста ба усулҳои татбиқи Ҳимоя;
- вобаста ба шаклҳои муҳофизавии амалӣ намудани Ҳимоя;
- вобаста ба сохтори ташкилии низоми судӣ;
- вобаста ба хусусият ва навъи санадҳои судӣ;
- вобаста ба субъектҳои Ҳимояи судиро татбиқ мекунанд.

Ҳамин тавр, вазифаҳои Ҳимояи судӣ бо тамоми зухуроти худ самтҳои муҳимтарини фаъолияти судиро фаро гирифта, барои таъмини устувории қонун,

ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва муътадили муносибатҳои иҷтимоӣ нақши ҳалкунанда мебозанд.

Ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ ваколатҳои оммавии ҳуқуқиро амалӣ менамояд ва дар низоми давлатдорӣ ҷойгоҳи марказӣ ишғол мекунад. Фаъолияти ҳокимияти судӣ моҳияти ҳуқуқӣ дошта, характери ҳимоявӣ ва таъминкунандаро доро мебошад, ки он ҳамчун омили муайянкунандаи татбиқи ҳуқуқҳои асосии инсон ва шаҳрванд баромад мекунад.

Тибқи назарияи давлат ва ҳуқуқ, вазифаи асосии ҳокимияти судӣ натавонанд дар ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ ифода меёбад, балки дар кафолати амалишавии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд тавассути механизми судии ҳимоя зоҳир мегардад. Ҳимояи судӣ ҳамчун яке аз кафолатҳои муҳимми амалӣ намудани ҳуқуқҳои асосии инсон ба давлат вазифа мегузорад, ки адолати судиро беғаразона ва дар асоси қонун таъмин намояд.

Ҳамин тариқ, ҳокимияти судӣ воситаи муҳимтарини таъмини адолати иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ буда, дар раванди ҳифз ва барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда ва манфиатҳои қонунии шахс мақоми ҳалкунанда дорад.

Тавре «Д.В. Белоусов қайд менамояд, ҳимояи судӣ вазифаи ҳокимияти судӣ мебошад ва он тавассути системаи муносибатҳои ҳуқуқии мурофиавӣ амалӣ карда мешавад, ки дар он ҳуқуқи шахс ба ҳимояи судӣ амалӣ карда мешавад» [174, с. 23].

Объектҳои ҳимояи судии ҳуқуқҳои асосии инсон ва шаҳрванд таҳлили ҳамаҷонибаи назариявии маҷмуи арзишҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоиро дар бар мегиранд, ки тавассути фаъолияти мақомоти судӣ ҳифз ва барқарор карда мешаванд. Ба чунин объектҳо ҳуқуқҳои субъективӣ, озодиҳо ва манфиатҳои қонунии шахс, инчунин, манфиатҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ дохил мешаванд.

Объектҳои асосии фаъолияти ҳуқуқии мақомоти судӣ инҳоянд:

Ҳуқуқҳои субъективии шахс ҳамчун маҷмуи имкониятҳои ҳуқуқие фаҳмида мешаванд, ки қонун ба шахс барои истифодаи неъматҳои иҷтимоӣ расман муқаррар мекунад ва бо кафолати ҳимояи давлатӣ таъмин мегарданд. Ба хусусиятҳои асосии ҳуқуқи субъективӣ шомиланд: муайян намудани рафтори

ичозатдодашуда барои шахс; таъмини кафолати татбиқи он аз ҷониби давлат; мавҷудияти уҳдадорихои муқобили субъектҳои дигар; ва имкони истифодаи механизмҳои судӣ барои ҷимоя ва барқарорсозии ин ҳуқуқҳо.

Ҳам ҳуқуқҳои асосии инсон, ки дар сатҳи қонунҳои конституционӣ танзим шудаанд, ва ҳам ҳуқуқҳои соҳавӣ ё шартномавӣ, ки манбаи онҳо санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва шартномаҳои хусусӣ мебошанд, таҳти ҷимояи судӣ қарор мегиранд.

Озодиҳои шахсӣ, бо он ки аз лиҳози мазмун ба ҳуқуқҳои субъективӣ наздик мебошанд, бо вучуди ин, вобаста ба шакли татбиқ ва дараҷаи даҳолати мақомоти давлатӣ дорои хусусиятҳои фарқкунанда мебошанд. Онҳо бештар ба таври мустақим аз тарафи фард амалӣ шуда, танҳо дар ҳолатҳои муайян ба танзими давлатӣ ниёз пайдо мекунанд. Озодиҳо бештар характери мустақили фаъолият ва худтанзими роифода менамоянд.

Манфиатҳои қонунии субъектҳои ҳуқуқ ҳамчун талошҳои қонунии шахсон барои қонеъ гардондани ниёзҳо дар доираи меъёрҳо ва принципҳои ҳуқуқӣ маънидод мегарданд. Манфиатҳои қонунӣ ва ҳуқуқҳои субъективӣ аз лиҳози моҳият, сохтор ва механизмҳои ҷимоя, аз ҷумла ҷимояи судӣ, аз ҳам фарқ доранд.

Таҳдиди эҳтимолии вайроншавии ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шахс, ки ҳолати пешгӯишавандаи поймолсозии ҳуқуқро фаро мегирад, низ метавонад объекти баррасии мақомоти судӣ қарор гирад. Ин ҳолат ҳамчун заминаи пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ ва воситаи таъмин намудани муҳофизати саривақтӣ аз ҷониби суд баррасӣ мешавад.

Манфиатҳои ҷамъиятӣ маҷмӯи арзишҳои моддӣ ва маънавии ҷомеаро дар бар мегиранд, ки метавонанд аз таъмини адолати иҷтимоӣ, таҳкими демократия ва гуногунандешӣ, рушди устувори ҷомеаи шахрвандӣ, нигоҳ доштани ризоияти миллӣ, пешгирии падидаҳои экстремистӣ ва низоъҳои дорои хусусияти этникӣ ё динӣ, беҳтарсозии вазъи демографӣ ва экологӣ ва дигар манфиатҳои дорои аҳаммияти умумимиллӣ иборат бошанд.

Манфиатҳои давлатӣ ба ҳифз ва таъмини асосҳои сохтори конституционӣ, соҳибхитӣ ва якпорчагии марзии кишвар, муҳофизати моликияти давлатӣ, амнияти миллӣ ва мудофия алоқаманд буда, дар сатҳи авлабиятноки сиёсати ҳуқуқии давлат қарор доранд.

Ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун як ниҳоди ҳамҷонибаи ҳуқуқӣ амал мекунад. Ин низом маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад, ки асосҳо, усулҳо ва шаклҳои ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрвандро муайян намуда, иҷрои уҳдадорихои давлатро дар самти эътироф, риоя ва ҳифзи онҳо мутобиқи стандартҳои ҳуқуқи байналмилалӣ таъмин менамояд.

Кафолати ҳимояи судӣ ҳамчун омиле муҳим дар танзим ва ҳамроҳангсозии муносибатҳои ҷамъиятӣ пазируфта мешавад.

Институти ҳуқуқии ҳимояи судии ҳуқуқҳои шахс маҷмӯи меъёрҳоро ташкил медиҳад, ки муносибатҳои мурофиавии муроҷиати шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқиро ба мақомоти судии дахлдор барои ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои худ ва ҳимояи асосҳои сохтори конституционӣ танзим менамоянд.

Дар механизми ҳуқуқии кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд тавассути ҳимояи судӣ, ҳамзамон, ҳаллу фасли баҳсҳои иҷтимоӣ сурат мегирад. Дар ин раванд, бо амалӣ гардидани ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳо, ҳокимияти судӣ дар низоми тақсимоии ҳокимият мақоми хосса ва афзалиятро соҳиб мегардад, зеро суд тавассути бекор кардани санадҳо ва амали мақомоти қонунгузор ва иҷроия намегузорад, ки онҳо аз ҳадди ваколатҳои худ берун бароянд ва инчунин риояи қонунро таъмин менамояд.

«Ҳимояи судӣ дар мурофиаи ҷиноятӣ фаъолияти бисёрҷанба ва бисёрфункционалии мурофиавии ҷиноятӣ мақомоти ҳокимияти судӣ мебошад, ки дар шаклҳои мурофиавии муқаррарнамудаи қонун амалӣ карда мешавад ва инчунин дорои ҳадафи таъмини дастрасӣ ба адолат ва барқарор кардани ҳуқуқҳои вайроншуда ва манфиатҳои қонунии шахс ҳангоми гузаронидани тафтишот ва тафтишоти пешакӣ мебошад» [174, с. 23].

Ҳимояи судӣ ҳамчун институти мураккаби ҳуқуқӣ дар баробари танзими мустақили худ аз маҷмуи меъёрҳои соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ иборат буда, бинобар ин мавзӯи таҳқиқоти васеи илми ҳуқуқшиносӣ мебошад. Таҳлили ҳамҷонибаи ин институт тақозои ҳамкориҳои олимони соҳаҳои гуногуни ҳуқуқиро дорад, зеро ҳимояи судӣ дар ҳамаи низомҳои ҳуқуқӣ мақоми калидӣ ва нақши муассирро мебозад.

Бо дарназардошти мақоми бунёдии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар сохтори давлатӣ ва ҳуқуқӣ, зарур аст, ки таҳлили татбиқи ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ, пеш аз ҳама, дар доираи ҳуқуқи асосии инсон ҳамчун ҷузъи таркибии ҳуқуқи миллӣ мавриди таваҷҷуҳи хос қарор дода шавад. Бо вучуди аҳамияти зикршуда, бояд қайд кард, ки дар шароити муосир таҳқиқоти ҳуқуқшиносӣ оид ба ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд аксаран аз ҷониби як қатор олимони бе ба эътибор гирифтани тағйироту таҳаввулотҳои замонавӣ дар ҳуқуқ ва давлатдорӣ анҷом дода мешавад. Ин ҳолат зарурати таҳлили нав ва таҷдиди назарро дар арзёбии нақши ҳимояи судӣ ҳамчун кафили ҳуқуқҳои асосии инсон ба миён меорад.

Баробари ташаккули конституционизм ҳам мазмуни ҳуқуқи конституционӣ ба ҳимояи судӣ ва ҳам дарки он дар шароити ҳамкорӣ бо дигар ҳуқуқҳо ва арзишҳои конституционӣ тағйир меёбад.

Тавре ки дар таҳқиқоти илмӣ ва таҷрибаи ҳуқуқӣ мушоҳида мегардад, ҳимояи судӣ яке аз кафолатҳои муҳимми қонунии аз ҷониби қонунгузориҳои миллӣ ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мустаҳкамшуда мебошад, ки ба сифати василаи асосии ҳифз ва барқарорсозии ҳуқуқу озодиҳои поймолшудаи инсон ва шахрванд хизмат мекунад.

Аммо, бо вучуди муқаррароти мавҷуда, фаъолияти амалии низоми судӣ, тартиботи мурофиавӣ ва фаҳмиши ҳуқуқи асосии шахс ба ҳимояи судӣ аз ҷониби судҳо дар баъзе ҳолатҳо наметавонад ба таври пурра ва самаранок амалишавии ҳуқуқу озодиҳои шахрвандонро таъмин намояд. Маҳз, ҳамин омил боиси афзоиши мунтазами шумораи муроҷиатҳои шахрвандон ба судҳо вобаста ба поймолшавии ҳуқуқҳои инсон ва талаботи барқарорсозии онҳо мегардад.

Равандҳои мазкур зарурати такмили минбаъдаи механизмҳои амалӣ намудани ҳуқуқ ба ҳимояи судиро дар низоми давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон тақозо менамоянд.

Таҳлил нишон медиҳад, ки дар барномаи мақсадноки давлатӣ оид ба рушди низоми судӣ (дар баъзе кишварҳо) таъкид гардидааст, ки сарфи назар аз андешидани маҷмуи тадбирҳои давлатӣ ва ба даст омадани пешрафтҳо дар соҳаи такмили низоми судӣ, ин тадбирҳо то ҳол ба ташаккули эътимоди устувори шаҳрвандон ба адолати судӣ таъсири ҳалқунандаи мусбат нарасонидаанд.

Ҳамзамон, як қатор мушкилоти ҷиддӣ дар соҳаи фаъолияти судӣ боқӣ мондааст, аз ҷумла: паст будани сифати адолати судӣ; тӯлонӣ будани муҳлати баррасии парвандаҳо; сатҳи пасти огоҳии шаҳрвандон дар бораи фаъолияти низоми судӣ; кори ғайриқаноатбахши судҳо дар самти баррасӣ ва ҳаллу фасли баҳсҳо; самарабахш иҷро нагардидани санадҳои судӣ; набудани шароити зарурии моддӣ ва ташкилӣ барои таъмини адолати воқеӣ.

Ин мушкилот нишон медиҳанд, ки татбиқи ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар амал на ҳамеша бо талаботи қонуният ва принципҳои адолати судӣ мувофиқ мебошад. Аз ин рӯ, зарурати минбаъдаи такмил ва ислоҳоти муассири низоми судӣ, ки ба баланд бардоштани сифати адолати судӣ ва эътимоди шаҳрвандон ба ҳокимияти судӣ равона шудааст, беш аз пеш муҳим мегардад.

Дар ин бора асарҳои зиёде аз ҷониби ҳуқуқшиносони хориҷӣ ба монанди С.А. Авакяна, М.В. Баглая, А.В. Безрукова, С.В. Белих, М.Н. Белих, О.Н. Бондаря, Н.В. Витрука, Л.Д. Воеводина, Г.А. Гаджиева, М.В. Гончарова, И.Г. Дудко, Д.М. Евстифеева, В.Д. Зоркина, А.Т. Карасева, О.А. Кожевникова, Е.И. Козловой, А.Н. Кокотова, А.А. Кондрашева, И.Ю. Крилатовой, В.И. Крусс, М.И. Кукушкина, О.Е. Кутафина, Е.А. Лукашевой, В.О. Лучина, С.Э. Несмеяновой, В.С. Основина, В.А. Патюлина, М.С. Саликова, А.С. Сухорукова ва дигарон иншо шудаанд.

Ҷоиз аст, оид ба марҳилаҳои пеш аз конституцсионии рушди ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ва конституцсионии рушди ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ таъкид намоем.

Дар доираи марҳилаи конституционӣ инчунин марҳилаҳои рушди кафолатҳои судӣ ва судӣ оид ба ҳуқуқи таҳқиқшаванда ҷудо карда шудаанд.

Дар марҳилаҳои таърихӣ пеш аз замони Шуравӣ, ҳуқуқ ба ҳимояи судии ҳуқуқҳои инсон ва кафолатҳои он дорои хусусияти номувофиқ ва ноустувор буда, таъмини пурраи онҳо амалӣ намешуд. Бо ба қудрат омадани Шуроҳо, ҳуқуқи ҳимояи судӣ муддати дароз дар сатҳи конституционӣ мустаҳкам намегардид ва танҳо тавассути санадҳои қонунгузорию қорӣ инкишоф меёфт. Танҳо тақрибан пас аз 60 сол, дар Конституцияи ИҶШС аз соли 1977 ҳуқуқ ба ҳимояи судии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд расман ва ба таври возеҳ муқаррар карда шуд.

Аз ҳамин давра, бахусус дар солҳои поёнии мавҷудияти Иттиҳоди Шуравӣ, дар қонунгузорию амалкунанда раванди таҳкими назарраси ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ оғоз ёфт. Ин раванд боиси он гардид, ки ҳуқуқи ҳар шахс ба пешниҳоди шикоят нисбат ба ҳар гуна амал ё қарорҳои мақомоти давлатӣ, ки ҳуқуқ ва озодиҳои ӯро поймол менамоянд, ба таври расмӣ дар қонунгузорию муқаррар гардад.

Дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ таснифоти гуногуни ҳуқуқҳои инсон пешниҳод гардидааст. Аз ҷумла, ҳуқуқҳоро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мекунанд: ҳуқуқҳои табиӣ ва позитивӣ; ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд; ҳуқуқҳои асосӣ ва соҳавӣ; ҳуқуқҳои мутлақ ва нисбӣ; ҳуқуқҳои мусбат ва манфӣ; ҳуқуқҳои инфиродӣ ва коллективӣ. Инчунин, ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ низ аз рӯи наслҳои гуногуни таҳаввули ҳуқуқҳои инсон низ ба шаклҳои гуногун гурӯҳбандӣ мешаванд.

Дар бархе таҳқиқотҳо зикр мешавад, ки ҳуқуқ ба ҳимояи судиро метавон ба гурӯҳи ҳуқуқҳои табиӣ нисбат дод. Бо вучуди ин, бо дарназардошти он ки амалишавии ин ҳуқуқ мустақиман ба иштироки ғаболонаи сохторҳои давлатӣ, муқаррароти махсуси ҳуқуқӣ ва механизми кафолатдиҳанда ниёз дорад, ин масъала баҳсбарангез боқӣ мемонад. Аз ин рӯ, дар назарияи ҳуқуқ ба ин ҳамчун як намунаи ҳуқуқи мусбат муносибат карда мешавад, зеро татбиқи он танҳо дар

сурати мавҷудияти субстансия ва кафолатҳои амалии давлатӣ имконпазир мебошад.

Ҳуқуқи ба ҳимояи судӣ мансуб ба системаи ҳуқуқҳои асосии инсон ва шахрванд аст ва характери мутлақ дорад, зеро он ҳатто дар шароити вазъияти ғавқуллода маҳдуд намешавад. Аз лиҳози хусусият, ин ҳуқуқ беш аз ҳама хусусияти инфиродӣ дорад, ҳарчанд дар мавридҳои алоҳида шаклҳои коллективии амалӣ намудани он низ ҷой доранд.

Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ба гурӯҳи ҳуқуқҳои «насли якум» тааллуқ дошта, ҳамчун ҳуқуқе баромад мекунад, ки барои ҳифзи дигар ҳуқуқҳои инсон ва шахрванд замина фароҳам меорад.

Ҳуқуқи мазкур дорои хусусияти мураккаб буда, унсурҳои ҳуқуқи моддӣ ва муурофиавиро дар бар мегирад. Аз як тараф, он ҳуқуқи моддӣ мебошад, ки ба барқарорсозии ҳуқуқҳои вайроншуда равона гардидааст ва аз тарафи дигар, дорои хусусияти муурофиавӣ мебошад, зеро аз роҳи тартиботи муурофиаи судӣ барои татбиқ ва ҳифзи ҳуқуқ истифода мебарад.

Дар муносибатҳои ҳуқуқии марбут ба ҳимояи судии ҳуқуқи озодиҳои инсон, давлат ҳамчун субъекти дорои вазифаи кафолатдиҳӣ амал менамояд. Мақомоти қонунгузор вазифадоранд, ки асосҳои ҳуқуқии амалӣ намудани ҳимояи судиро муқаррар намоянд ва механизмҳои ҳуқуқии татбиқи онҳоро фароҳам созанд. Мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ уҳдадоранд, ки шароити моддӣ ва ташкилии лозимиро барои амалӣ гардидани ҳуқуқи мазкур таъмин намоянд. Мақомоти судӣ вазифадоранд, ки амалигардонии воқеии ҳуқуқ ба ҳимояи судиро тавассути муҳокимаи одилона ва самаранок таъмин намоянд.

Субъектҳои ин муносибатҳои ҳуқуқӣ аз як тараф давлат (ҷониби вазифадор) ва аз тарафи дигар ҳар шахси воқеӣ ё ҳуқуқие мебошанд, ки дар қаламрав ё таҳти салоҳияти давлатӣ қарор доранд. Объектҳои ин муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳуқуқҳо, озодиҳо ва манфиатҳои қонунии поймолшуда ё таҳдидшудаи шахсон мебошанд.

Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ дорои хусусияти махсуси фарқкунанда мебошад. Дар муқоиса бо дигар ҳуқуқҳои субъективӣ, ки асосан ба истифода ё нигоҳдории

неъматҳои моддӣ ё маънавӣ равона шудаанд, ҳуқуқи ҳимояи судӣ хусусияти барқароркунандаи кавии ҳуқуқиро дорад ва ҳадафи он таъмини барқарорсозии ҳуқуқи манфиатҳои поймолшуда мебошад.

Илова ба ин, қариб ҳамаи унсурҳои мақоми ҳуқуқии шахсият — аз ҷумла ҳуқуқҳо, озодиҳо, манфиатҳои қонунии фардӣ ва ҳатто уҳдадорихои ӯ — метавонанд дар доираи татбиқи ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ қарор гиранд. Ҳамин тавр, ин ҳуқуқ ҳамчун воситаи универсалӣ дар низоми ҳуқуқӣ амал мекунад, ки натавонад барои ҳимоя, балки барои барқарорсозӣ ва таъмини иҷрои дигар ҳуқуқҳо низ истифода мешавад.

«Дар илми ҳуқуқшиносӣ фаҳмишҳои гуногуни мазмуни ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ мавҷуданд. Дар маҷмӯъ, ин ҳуқуқ фарогири ҳуқуқи мурочиат ба суд, баррасии одилона ва оммавии парванда аз ҷониби суди мустақил ва беғаразона, иҷрои қарорҳои судӣ ва имконияти шикоят аз қарорҳои судӣ ба суди болоӣ мебошад» [172, с. 22].

Қафолати судӣ дар он ифода меёбад, ки низоми судии мустақил ва пурра ташаккулёфтае таъсис дода мешавад, ки дорои ҳамаи нишонаҳои институтсионалӣ ва функционалии ҳокимияти судӣ мебошад. Ин низом бо маҷмуи салоҳиятҳои зарурӣ мучаҳҳаз буда, имконият медиҳад, ки ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба таври муассир ва қонуниятноксоз ҳимоя карда шаванд. Дар қор принципҳои ҳокимияти судӣ, ба монанди мустақилият ва истиқлолияти суд, беғаразӣ, манъи судҳои ғавқулодда баррасӣ карда мешаванд.

Дар таҷрибаи судӣ қафолатҳои дигар низ таҳия шудаанд: уҳдадории суд барои ҳавасманд кардани қарорҳои худ, принциби устувории қарори судӣ, ки ба қувваи қонунӣ ворид шудааст.

Дар доираи қафолатҳои муҳофизатӣ намудҳои ҷиноятҳо ва ҳуқуқвайронкуниҳо алайҳи адолат, масъалаҳои ҷуброни зарари ҳангоми адолати судӣ ба мақомоти давлатӣ бо тартиби ҳуқуқии шаҳрвандӣ расонидашуда, аз ҷумла хусусиятҳои истифодаи меъёри махсуси чанде пеш дар бораи вайрон кардани муҳлатҳои оқилонаи адолат баррасӣ карда шуданд.

Олимон ва таҷрибаомӯзон аксаран эътироф мекунад, ки ҳуқуқи ҳимояи судӣ ба гурӯҳи ҳуқуқ ва озодиҳое дахл дорад, ки ба ягон маҳдудият тобеъ нестанд.

Маҳдудсозии ҳуқуқ ба ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд танҳо дар ҳолатҳои қонунист, ки бо талаботи мушаххаси ҳуқуқӣ мувофиқ бошад. Маҳдудиятҳо дар ин соҳа қонунӣ ҳисобида мешаванд, агар:

- чунин маҳдудиятҳо аз ҷониби Суди Конститусионӣ эътироф ва ба таври расмӣ мустаҳкам карда шуда бошанд;
- нисбати маҳдудиятҳои мазкур мавқеи ҳуқуқии Суди Конститусионӣ дар бораи қобили қабул будани онҳо таҳия ва қабул гардида бошад;
- дар ҳолате, ки маҳдудият дар Суди Конститусионӣ мавриди санҷиш қарор нагирифта бошад ва фарзияи мутобикати қонун ба Конституция (фарзияи конститусионӣ) амал кунад.

Ба ин васила, танҳо маҳдудиятҳои, ки ё дар асоси санҷиши конститусионӣ тасдиқ гардидаанд ё то замони рад шуданашон тибқи фарзияи конститусионӣ эътибордоранд, метавонанд ҳамчун маҳдудиятҳои қонунии ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ эътироф шаванд.

Дар байни қарорҳои Суди конститусионӣ ҳолатҳои маҳдудиятҳои қонунии мавҷудаи ҳуқуқи конститусионии ҳимояи судӣ ва кафолатҳои бо он алоқаманд ҷудо аст. Дар айни замон, мавқеи ҳуқуқӣ дар бораи иҷозат додани маҳдуд кардани ҳуқуқи тадқиқшаванда бо меъёрҳои кодекси ҷиноятӣ, дар бораи набудани ҳуқуқи маҳкумшуда барои шиносӣ бо фикри махсуси яке аз судяҳои, ки ба ҳайати суди баррасии ин парванда дохил буданд, вучуд дорад.

Маҳдуд кардани ҳуқуқи ҷаброн барои вайрон кардани ҳуқуқи мурофиаи судӣ дар муҳлати оқилона. Кодекси мурофиавии граҷданӣ ҳуқуқи судро барои баргардонидани ариза дар бораи додани ҷабронпулӣ барои вайрон кардани ҳуқуқи мурофиаи судӣ ва иҷрои қарори судӣ дар муҳлати оқилона пешбинӣ мекунад, агар ҳангоми баррасии масъалаи қабули ариза ба мурофиаи суд муқаррар кунад, ки муҳлати мурофиаи судӣ дар парванда ё муҳлати иҷрои қарори судӣ ба таври возеҳ аз вайрон кардани ҳуқуқ шаҳодат медиҳад.

Маҳдуд кардани ҳуқуқи шикоят аз қарори суд. Дар ин ҷо низ ду мавқеи ҳуқуқиро ҷудо кардан лозим аст. Пеш аз ҳама ба муқаррароти қонуни Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» дахл дорад ва феврал пас аз эълони он эътибор пайдо мекунад. Мавқеи дуҷуми ҳуқуқӣ нисбат ба меъёрҳои иҷтимоии давлат муқаррар карда шудааст, ки ҳуқуқи шикояти кассатсионии таърифҳои Суди Олии Арбитражи (дар ФР)-ро, ки ӯ ҳамчун суди марҳилаи аввал ҳангоми баррасии парвандаҳо дар бораи баҳс кардани санадҳои меъерии ҳуқуқӣ баровардааст, истисно мекунад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Суди Олии Арбитраж мавҷуд нест, аммо зеринҳои Палатаи савдо ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкилоти ғайридавлатие мебошад, ки Арбитражи байналмилалӣ тичоратиро таъсис додааст, вале ба ҷаъолияти он ягон таъсир надорад. «Арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ моҳи августи соли 2015 бо қарори Раёсати Палатаи савдо ва саноати Тоҷикистон» таъсис ёфтааст. Ҷаъолият кардан дар назди палатаро Қонуни ҚТ «Дар бораи Арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ» ки моҳи март соли 2015 қабул шудааст, ба танзим медарорад. Дар аксари давлатҳо низ арбитраж дар назди палатаҳо ҷаъолият мекунад» [203].

Дар адабиёти илмӣ ҳуқуқшиносӣ таърифҳои зиёди мафҳуми мурофиаи судӣ пешбинӣ гардидааст. Вобаста аз он, ки кадом унсури сохтор аввал ҷудо мешавад – расмӣ ё мундариҷа, онҳоро шартан ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст. Муаллифоне, ки унсури расмиро (мурофиавӣ) ҷудо мекунанд, мафҳуми мурофиаи судӣ тавассути мафҳуми мурофиаи ҳуқуқӣ сохта мешаванд. Онҳое, ки ба мундариҷа диққат медиҳанд, мафҳуми мурофиаи судиро тавассути мафҳуми адолат ошкор мекунанд. Аксари таърифҳои мурофиаи судӣ, ки ба унсури мурофиавӣ диққат медиҳанд, истилоҳи «мурофиаи ҳуқуқӣ»-ро дар маънои маҳдуди он, яъне ҳамчун мурофиаи судӣ истифода мебаранд ва дар ин маъно, мурофиаи ҳуқуқӣ синоними мурофиаи судӣ мебошад.

«Н.С. Райкова мурофиаи судиро ҳамчун ҷаъолияти суд ва шахсоне, ки дар мурофиаи баррасӣ ва ҳалли парвандаҳои ба салоҳияти зинаҳои дахлдори

низомии судӣ дохилшуда бо тартиби муқаррарнамудаи қонун иштирок мекунад, муаррифӣ мекунад. Ин фаъолият аз амалҳои муурофиявии дар пайдарпаии муайян ва тартиби муқаррарнамудаи қонун анҷомдода иборат аст» [154, с. 385-403].

Н.В. Витрук менависад, ки «муурофияи судӣ тартиби муқаррарнамудаи қонун дар бораи фаъолияти суд ва иштирокчиёни муурофия оид ба ҳалли парвандаҳои мушаххас буда, шакли ҳуқуқии татбиқи салоҳияти судӣ бо мақсади ҳимояи ҳуқуқи шахрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ, муқаррар намудани ҳуқуқвайронкуниҳо ва татбиқи чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ оид ба татбиқи назорати суди конституционӣ ва ғайра мебошад» [30, с. 591]. Ҳамчунин, ӯ таъкид мекунад, ки муурофияи судӣ тартиби муқаррарнамудаи амали суд ва иштирокчиёни муурофияи парвандаи мушаххас буда, аз муурофияҳои судӣ, инстансияҳо, муқаррарот ва усулҳои ҳимоя иборат мебошад» [32, с. 391].

Н.С. Райкова «муурофияи судиро ҳамчун фаъолияти суд ва шахсоне, ки дар раванди баррасӣ ва ҳалли парвандаҳои, ки ба салоҳияти пайванди дахлдори низомии судӣ дохил мешаванд, бо тартиби муқаррарнамудаи қонун муайян мекунад. Ин фаъолият аз амалҳои муурофиявӣ иборат аст, ки бо пайдарҳамӣ ва тартиби муайяне, ки қонун муқаррар кардааст, анҷом дода мешаванд».

Д.Н. Бахрах «се намуди равандҳои ҳуқуқиро ҷудо мекунад: ҳуқуқсозӣ, татбиқи ҳуқуқии танзимкунанда ва раванди юрисдикционӣ (муурофияи судӣ)» [21, с. 596-600]. Дар илми ҳуқуқшиносӣ ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ҳамчун институти мустақили ҳуқуқии дорои хусусияти мураккаб баррасӣ мегардад. Он як навъи махсуси ҳимояи давлатии ҳуқуқҳо ва озодиҳои шахсият буда, ҳамзамон муносибати иҷтимоӣ ва вазифаи мустақими давлатро дар соҳаи таъмини адолати судӣ дарбар мегирад.

Дар доираи назарияи умумии ҳуқуқ ва илмҳои муурофиявии ҷиноятӣ, мафҳуми ҳимояи судӣ аз ҷиҳати функционалӣ ба таври зер тавзеҳ меёбад:

– дар илми муурофияи ҷиноятӣ, ҳимояи судӣ ҳамчун маҷмуи қоидаҳои ташкиливу муурофиявӣ фаҳмида мешавад, ки татбиқи онҳо ба ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии гумонбаршуда, айбдоршаванда ва ҷабрдида равона шудааст;

– дар назарияи давлат ва ҳуқуқ, ҳимояи судӣ ҷузъи таркибии вазифаҳои конституционии давлат дар самти ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шахс ба ҳисоб меравад ва дар низоми умумии кафолатҳои ҳуқуқӣ ҷойгоҳи хос дорад.

Тақвияти мақоми ҳокимияти судӣ дар шароити давлати ҳуқуқбунёд, ҷудошавии он аз дигар шохаҳои ҳокимият ва ташаккули ҳокимияти мустақили судӣ боиси афзоиши аҳаммияти ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд мегардад. Ин раванд бозгӯи хусусияти мураккаби ҳимояи судӣ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ мебошад ва асос медиҳад, ки он ҳамчун мафҳуми концептуалии назариявӣ ва сиёсӣ-ҳуқуқӣ баррасӣ карда шавад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати ҳуқуқбунёду демократӣ мебошад. Аз ин рӯ, дар моддаи 5-и Конституцияи амалкунанда ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд арзиши олии эълон гардидааст ва тибқи моддаи 18 дахлнопазирии шахсро давлат кафолат медиҳад. Ин маънои онро дорад, ки давлат уҳдадор аст ҳуқуқу озодиҳои инсонро эътироф, риоя ва ҳимоя кунад.

Амалӣ гардидани ин вазифаҳо тавассути кафолатҳои давлатии ҳуқуқӣ, аз ҷумла, кафолати ҳимояи судӣ, таъмин мегардад. Ба ҳар як шахс ҳуқуқ дода шудааст, ки ҳуқуқ ва манфиатҳои худро бо ҳама гуна воситаҳои аз ҷониби қонун манънашуда ҳимоя намояд ва аз болои қарорҳо ва амалҳои мақомоти давлатӣ, ҳудидоракунии маҳаллӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва шахсони мансабдор ба суд шикоят барад, инчунин, пас аз анҷоми тамоми воситаҳои дохилии ҳуқуқӣ ба мақомоти байнидавлатии ҳифзи ҳуқуқ муроҷиат кунад.

Фарқи ҳимояи давлатӣ ва ҳимояи судӣ бояд возеҳ фаҳмида шавад: ҳимояи умумии ҳуқуқ ва озодиҳои шахс вазифаи тамоми шохаҳои ҳокимияти давлатӣ аст, аммо ҳимояи судӣ нақши махсус дорад, зеро он ҳамчун механизми мустақили боздоранда ва мувозинаткунандаи фаъолияти дигар шохаҳои ҳокимият амал мекунад.

Ҳокимияти судӣ дар низоми давлатдорӣ ҳамчун ҳаками мустақил ва беғараз миёни инсон ва давлат амал карда, ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шахсро аз даҳолат ва поймолкунии мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва шахсони мансабдор муҳофизат менамояд. Маҳз, ба туфайли чунин мавқеи худ ҳокимияти судӣ дар

давлати ҳуқуқӣ шароити воқеии риояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро фароҳам меорад.

Истиқлоли ҳокимияти судӣ ва кафолати воқеии ҳимояи судӣ ҳамчун шартҳои муҳимтарини худмаҳдудкунии қудрат ва қонуниятии фаъолияти давлат баромад мекунад. Танҳо он ҳокимият қонунист, ки ҳуқуқҳои инсонро риоя ва ҳимоя мекунад; ҳама гуна вайрон кардани ҳуқуқҳои инсон ва озодиҳо боиси коҳиши қонуният ва зери шубҳа бурдани асосҳои ҳуқуқии давлат мегардад.

Аз ин рӯ, дар низоми демократии муосир давлат бояд ба ташкили муассисаҳо ва институтҳои манфиатдор бошад, ки имкониятҳои амалии онро нисбат ба шахс маҳдуд карда, ҳуқуқу озодиҳои инсонро кафолат диҳанд. Дар чунин шароит, нақши системаи судӣ ҳамчун кафили ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд ниҳоят муҳим мегардад.

Дар маҷмӯъ, таъмини ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон натавонанд вазифаи бевоситаи давлат, балки шартҳои устувории соҳибхитиёрӣ, дахлнопазирии арзишҳои миллӣ ва таъмини шуқуфоии иҷтимоию иқтисодӣ ва суботи сиёсӣ мебошад. Халқ ҳамчун маҷмуи фардҳо ягона манбаи ҳокимият аст. «Дар ин ҳусус А.В. Сихотский ва А.К. Черненко бамаврид қайд кардаанд: давлат вазифадор аст, ки манфиати ҳар як шахс ё манфиати аксариятро ҳимоя кунад» [95, с. 392].

Бо иҷрои салоҳияти истисноии худ оид ба ҳалли муноқишаи ҳуқуқӣ, суд дар ҷараёни баррасӣ ва ҳалли моҳияти парвандаи мушаххас манфиати вайроншудаи яке аз тарафҳои муноқишаро барқарор мекунад ва аз вайронкунии беасос ё маҳдуд кардани манфиати тарафи дигар муҳофизат мекунад. Суд татбиқи ҳуқуқи кафолатдодаи давлатро барои ҳимояи судӣ ба ҳамаи шахрвандон, новобаста аз он ки онҳо дар муноқишаи ҳуқуқӣ чӣ нақш мебозанд, таъмин менамояд. Таҷассумгари ҳимояи манфиати бо қонун ҳифзшаванда қарор ё ҳукми суд мебошад. Қарори суд ё ҳукм ҳамчун муҳимтарин санади амалӣ намудани ҳокимияти судӣ, ифодаи эътирофи ҳуқуқҳои вайроншудаи шахси зарардида ва воситаи барқарорсозии онҳо мебошад. Ин ҳуҷҷат метавонад ҳамчунин изҳор намояд, ки поймолсозии ҳуқуқ ҷой надорад ва бо ин васила

беасос будани даъвои ҷониби муқобилро тасдиқ кунад. Ба ин тартиб, ҳокимияти судӣ ба барқарорсозии ҳуқуқҳои нақзгардида, таъмини ҷуброни зарари расонидашуда ва муҳофизати ҳуқуқу озодиҳо аз даҳлати беасос мусоидат менамояд. Суд, тавассути санадҳои худ, иҷрои амалии ҷимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро таъмин мекунад.

Ба андешаи Б. Топорнин «дар шароити давлати демократӣ, иҷрои вазифаи ҷимояи ҳуқуқ ва озодиҳои шахс аз ҷониби суд “Дар тамоми фаъолияти он асоснок ва мантиқӣ ҳукмрон хоҳад буд» [162, с. 26].

«Назарияи ҷимояи ҳуқуқи инсон самти нисбатан нав дар илми ҳуқуқ аст, ки аз ҷониби А.В. Стремухов таҳлили муфассал шудааст. Баррасии ҷимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои шахс ҳамчун як намуди ҷимояи ҳуқуқӣ таълимоти ҷимояи судиро ғанӣ мегардонад, зеро он имкон медиҳад, ки хусусиятҳои падидаи умумии иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ истифода шаванд. Дар асоси мафҳуми ҷимояи ҳуқуқии инсон, ки дар назарияи ҳуқуқ таҳия шудааст, ҳамчун унсури “Татбиқи ҳуқуқи инсон, ки мундариҷаи он фаъолияти давлат, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳуди шахсро оид ба фароҳам овардани шароити ҳуқуқӣ ташкил медиҳад, ба боздоштани раванди татбиқи ҳуқуқ дар сурати барқарор кардани он мусоидат мекунад» [87, с. 161].

Ҷимояи судӣ яке аз шартҳои зарурии ҷимояи ҳуқуқии шахс мебошад, ки бо додани ҳуқуқҳои васеи конституционӣ ба шахс ва мавҷудияти механизми самараноки ҷимояи ҳуқуқии онҳо тавсиф карда мешавад.

Сатҳи таъмини ҷимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун яке аз нишондиҳандаҳои асосии ҷойгоҳ ва нуфузи ҳокимияти судӣ дар ҷомеа ва ҳамзамон ҳамчун нишондиҳандаи воқеии дараҷаи рушди демократияи давлат баррасӣ карда мешавад.

Аҳаммияти ҷимояи судӣ дар баланд бардоштани сатҳи ҳифзи ҳуқуқии шахсият наметавонад камбаҳо арзёбӣ гардад. Баръакс, дар ҳолатҳои муайян ҷимояи судӣ ягона ва беназиртарин воситаи таъмин ва барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшудаи шахс мебошад. Ба чунин ҳолатҳо метавон мисол овард:

– барқарор кардани ҳуқуқҳои шахсони ғайриқонунӣ маҳкумшуда ё ғайримуассирона ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидашуда;

– муқаррар намудани падарӣ;

– эътироф намудани шахс ҳамчун бедарак ғойбшуда ё ғавтида.

Дар ҳамаи ин ҳолатҳо маҳз механизми судӣ ҳамчун кафили воқеии эҳёи ҳуқуқҳои вайроншуда ва таъмини адолати иҷтимоӣ амал мекунад.

Ба ин васила, ҷойгоҳи ҳимояи судӣ дар низоми давлатдорӣ натавонад ҳамчун воситаи барқарорсозии ҳуқуқҳои шахсӣ, балки ҳамчун заминаи устувории ҳуқуқии ҷомеа ва нишондиҳандаи муҳимми дараҷаи риояи арзишҳои ҳуқуқии инсон дар ҷомеаи демократӣ зоҳир мегардад.

Хусусияти ҳимояи судӣ имкон медиҳад, ки онро универсалӣ ва аз ин рӯ роҳи самараноки ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои вайроншудаи шахс ҳисоб кунад.

Ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои шахс як унсурӣ муҳим дар низоми ҳуқуқии ҳар як давлат аст, ки мақсади он таъмини адолат ва ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрвандон мебошад. Хусусиятҳои асосии ҳимояи судӣ дар таъмини ҳуқуқии инсон ва шаҳрвандон тавассути механизмҳои судӣ ва қонунӣ зоҳир мешаванд. Ҳимояи судӣ ҳамчун як раванди қонунӣ барои барқарор кардани ҳуқуқу озодиҳо ва таъмини адолат дар ҷомеа амал мекунад. Хусусиятҳои асосии ҳимояи судӣ инҳоянд:

А) Мустақилият ва беғаразии суд. Ҳимояи судӣ бояд тавассути мақомоти судии мустақил ва беғараз сурат гирад. Судҳо бояд озод аз ҳар гуна даҳлат, фишор ё манфиатҳо амал кунанд. Мустақилият ба судҳо имкон медиҳад, ки қарорҳои худро танҳо дар асоси қонун ва далелҳои мавҷуд қабул кунанд, ки ин барои таъмини адолат ва эътибори ҳуқуқҳо зарур аст.

Б) Дастрасии умумӣ ба адолат. Ҳимояи судӣ бояд барои ҳама шаҳрвандон дастрас бошад, новобаста аз вазъи молиявӣ, мавқеи иҷтимоӣ ё дигар омилҳо [202].

«Яке аз хусусиятҳои асосии ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд тибқи таърифи В.П. Кашепов» [132], умумият ё номаҳдудияти он мебошад. Ин хусусият дар чанд самт зоҳир мегардад:

1. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ натавонад барои шахрвандон, балки барои иттиҳодияҳои онҳо низ муқаррар карда шудааст. Масалан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар матни Конститутсия нисбати субъектҳои, ки ҳуқуқ ва озодиҳои онҳо бо ҳимояи судӣ таъмин карда мешаванд, истилоҳи «ҳар кас» истифода шудааст. Ин нишон медиҳад, ки дар истифодаи ин воситаи ҳуқуқи ҳифзи ягон маҳдудияти расмӣ вуҷуд надорад ва ҳуқуқи субъективӣ ва манфиатҳои қонунии ҳамаи субъектҳо таҳти ҳимояи суд қарор доранд.

2. Қарорҳои судҳо барои ҳамаи субъектҳои ҳуқуқ ҳатмӣ мешаванд, ки қудрат ва мақоми судҳо ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ нишон медиҳанд. Судҳо аз номи давлат қарор қабул мекунанд ва иҷрои қарорҳои судӣ аз ҷониби давлат таъмин карда мешавад. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ барои ҳамаи шахсон, аз ҷумла, шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрвандӣ низ кафолат дода шудааст. Ин таҷассумгари он аст, ки арзишҳои умуминсонӣ, ки ба шахс новобаста аз мансубияти давлатӣ дахл доранд, дар маркази сиёсати ҳуқуқи давлатӣ қарор доранд.

3. Ҳимояи ҳамаҷонибаи тамоми ҳуқуқ ва озодиҳои инсон. Ҳамаи ҳуқуқ ва озодиҳои, ки ба шахсият тааллуқ доранд, новобаста аз он ки онҳо мустақиман дар матни Конститутсия ва қонунҳо нишон дода шудаанд ё на, аммо агар онҳо бо қонун муҳолифат накунад, бояд ҳимоя карда шаванд. Ин нишон медиҳад, ки ҳимояи судӣ тамоми спектри ҳуқуқи озодиҳои инсонро дар бар мегирад ва сарфи назар аз маҳдудиятҳои номбурдашуда, кафолати умумӣ ва безаволро фароҳам месозад.

4. Бевосита амал намудани меъёрҳои конституционӣ дар набудани қонунгузори мушаххас. Тибқи талаботи Конститутсияҳо ва қонунҳои амалкунанда, судҳо вазифадоранд, ки ҳимояи дуруст ва комили ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрвандро таъмин намоянд. Дар ҳолатҳои набудани қонуни махсус, судҳо метавонанд мустақиман ба меъёрҳои Конститутсия такя намоянд. Набудани муқаррарот дар қонунгузори ҷорӣ наметавонад сабаби рад кардани ҳуқуқи муроҷиат ба суд ё баҳонаи маҳдуд намудани дастрасӣ ба адолати судӣ гардад.

Ҳамин тариқ, умумияти ҳимояи судӣ ҳамчун яке аз принципҳои бунёдии ҳуқуқи инсон ва кафолати амалии онҳо дар низоми ҳуқуқии давлатҳои ҳуқуқбунёд хизмат мекунад. Ин умумият нишон медиҳад, ки ҳокимияти судӣ дар ҳифзи арзишҳои асосии инсонӣ нақши ҳаёти мебозад ва адолати воқеиро таъмин менамояд.

«Дар така ба сарчашмаҳои ҳуқуқӣ [116, с. 10-11], метавон иброз дошт, ки ҳимояи судӣ натавонанд як роҳи муассири ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои вайроншуда мебошад, балки ҳамчун кафолати татбиқи онҳо хизмат мекунад. Ҳамин тавр, муҳофизати судии шахрвандӣ ҳамчун як шакли татбиқи ҳимояи судӣ дар доираи мавзӯи таҳқиқшаванда, яке аз кафолатҳои асосии риоя ва таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ба ҳисоб меравад».

Муқаррар намудани принципи “шартҳои умумӣ”, яъне принципи умумии ҳуқуқӣ, ки имконияти муроҷиати озодонаи ҳар шахсро ба суд барои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии худ пешбинӣ мекунад, шаҳодат медиҳад, ки дастрасӣ ба ҳимояи судӣ натавонанд амалҳои мустақими поймолкунандаи ҳуқуқ аз ҷониби шахсони мансабдори давлатиро фаро мегирад, ҳамчунин рад намудани мақомоти давлатӣ аз иҷрои уҳдадорӣҳои худ вобаста ба ҳифз ва барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшударо низ назорат мекунад.

Қонунгузори имконият медиҳад, ки шахси манфиатдор дар ҳолатҳои зерин ба суд муроҷиат намояд:

- дар сурати рад шудани шикояти ӯ аз тарафи мақомоти ҳокимияти иҷроия вобаста ба татбиқи чораҳои ҷавобгарии маъмурӣ;
- дар ҳолати рад кардани оғози парвандаи ҷиноятӣ ё идомаи раванди тафтишот аз ҷониби мақомоти тафтишотӣ.

Мавҷудияти чунин имкониятҳо кафолат медиҳад, ки фаъолияти дигар сохторҳои қудратӣ таҳти назорати мустақими судӣ қарор дошта, иҷрои вазифаҳои онҳо дар самти таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон назорат ва танзим карда шавад.

Кафолати ҳимояи судӣ дар ин замина ҳамчун омиле муҳим барои ҳамоҳангсозии муносибатҳои ҷамъиятӣ барҷаста амал мекунад. Имконияти ҳар

як шахс барои мурочиат ба суд на танҳо барои бартараф кардани вайронкунии воқеии ҳуқуқ, балки барои пешгирии эҳтимолии он низ воситаи самараноки таъмини устувории ҳуқуқӣ ва адолат дар ҷомеа мебошад.

Кафолати ҳимояи судӣ, барои таъмини адолат, рушди демократия ва ҳифзи ҳуқуқи инсон нақши хеле муҳимро мебозад, зеро асоси ҳуқуқие мебошад, ки ҳар як инсонро, ки ҳуқуқ ё манфиати қонунӣ барои ӯ таҳдид шуда ё ҳуқуқи ӯ нақз шудааст, бо усулҳои ҳуқуқии мувофиқ ва барои таъмини адолат дар судҳо ё дигар органҳои давлатӣ таъмин мекунад.

Кафолати ҳимояи судӣ пешбинӣ мекунад, ки ҳар як шахс ҳуқуқи таъмини мудофия ва дастрасӣ ба додгоҳро дорад, ки ин ба маънои ҳаққи дастрасӣ ба муҳофизати одилона ва муқаррароти қонунӣ мебошад.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ҳамчун шакли махсуси муносибати ҳуқуқии мутақобила миёни давлат ва шахсият баррасӣ мегардад.

Моҳияти ин муносибат дар он ифода меёбад, ки:

- аз як тараф, шахс ҳамчун субъекти ҳуқуқ дорои ҳуқуқи бунёдӣ барои ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои худ мебошад;
- аз ҷониби дигар, давлат дорои уҳдадории ҳуқуқӣ ва сиёсӣ аст, ки ин ҳуқуқро тавассути эҷоди механизмҳои муассири судӣ таъмин ва амалӣ намояд.

Ин навъи муносибати ҳуқуқӣ дар доираи принсипи умумии қабули «ҳуқуқ ба ҳимоя» ташаккул ёфта, нишонаи муҳимми давлати ҳуқуқбунёд ва адолатпарвар аст. Дар ин низом, кафолати ҳимояи судӣ натавонад ҳамчун ҳуқуқи шахсӣ, балки ҳамчун ифодагари масъулияти давлат барои риояи арзишҳои ҳуқуқи инсон ва механизми татбиқи онҳо баромад мекунад.

Ҳимояи судӣ дар илм барои рушди озоди таҳқиқот ва барои расидан ба натиҷаҳои бозғолид ва арзишманд хеле муҳим аст.

Ҳимояи судӣ дар илм (ё таъмини ҳимояи ҳуқуқи илмӣ) – ин ҷиҳати ҳуқуқие мебошад, ки таъмини адолат ва ҳифзи манфиатҳои шахсон ба илму таҳқиқот машғулро дар бар мегирад. Вобаста ба илми ҳуқуқ, ҳимояи судӣ инчунин метавонад дар баёни муҳофизат ва таъмини ҳуқуқи муаллифон,

ихтироъкорон, муҳаққиқон ва донишмандон дар бораи интишори натиҷаҳои илмӣ ва ё истифодабарии онҳо бошанд.

Моддаи 5-и Конститутсияи ҚТ муқаррар менамояд, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд арзиши олии мебошанд ва механизмҳои давлативу ҳуқуқии кафолат ва ҳимояи онҳо таъмин карда шудаанд. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ яке аз муассиртарин ва асоситарин кафолатҳои ҳуқуқии мустақамнамудаи Конститутсия ба шумор меравад, ки ҳамчун тадбири муҳимми ҳуқуқӣ барои таъмини ҳифз ва барқарорсозии ҳуқуқу озодиҳои поймолшудаи инсон ва шаҳрванд дар доираи механизми конститутсионӣ амал мекунад.

Ин ҳуқуқ, ки бевосита дар сатҳи олии қонунгузорӣ муқаррар шудааст, заминаи ҳуқуқии мурочиат ба судро дар ҳама гуна ҳолатҳои поймолшавии ҳуқуқу озодиҳо таъмин намуда, татбиқи воқеии онҳо ва иҷрои уҳдадорихои давлатро нисбат ба шаҳрвандон ба таври ҳуқуқӣ кафолат медиҳад. Ба ибораи дигар, ин ҳуқуқ ҳамчун вазифаи конститутсионӣ ба давлат хизмат мекунад, ки ба таъмини риояи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон тавассути офаридани шароит барои татбиқи адолат мусоидат намояд. Маҳз, ба таври махсус бояд таъкид кард, ки мавҷудияти ҳокимияти мустақили судӣ ва дастрасии воқеии аҳоли ба адолати судӣ яке аз шартҳои калидии ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ ва сохтмони давлати ҳуқуқбунёди демократӣ мебошад.

Истиклоли суд ва кафолати дастрасии ҳамаи шаҳрвандон ба муҳокимаи одилонаи судӣ натавонанд ба принсипи формалии конститутсионӣ, балки заминаи воқеии амалӣ гардонидани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва нишондиҳандаи сифатии давлатдорӣ муосир маҳсуб меёбад.

Дар миёни ҳамаи механизмҳои ҳимоя, муҳимтарин ин ҳимояи судӣ мебошад. Агар ҳуқуқи шахс аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор нақз гардад, пас дар суд онҳо ҳамчун тарафҳои баробар амал мекунанд.

Бо иҷрои амалҳои мурофиавӣ аз қабилӣ таҳқиқи далелҳо, шунидани шаҳодатҳо ва тавзеҳоти тарафҳо, баррасии дархостҳои мурофиавӣ ва қабули қарор суд (ё судя) ҳуқуқу манфиатҳои иштирокчиёни мурофиавиро ҳимоя

мекунад ва барои онҳо имконияти иштироки мустақимро дар татбиқи адолати судӣ фароҳам месозад.

Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ танҳо бо ҳуқуқи мурочиат ба суд маҳдуд намешавад. Он ҳамзамон дар бар мегирад:

- а) ҳуқуқи шахс барои иштироки шахсӣ дар мурофиа;
- б) ҳуқуқи талаб кардани барқарорсозии ҳуқуқи озодиҳо тавассути мурофияи судӣ;
- в) ҳуқуқи дарёфти кӯмаки ҳуқуқӣ, аз ҷумла аз ҷониби вакили дифоъ ё намояндаи ҳуқуқӣ.

Дар ин замина, ҳуқуқ ба ҳимоя метавонад ҳамчун маҷмуи он имкониятҳои фаҳмида шавад, ки ба шахс иҷозат медиҳанд, то ҳуқуқи манфиатҳои қонунии худро мустақилона ҳимоя намояд.

«Иштироки шахсӣ дар мурофияи судӣ яке аз кафолатҳои муҳими самаранокии ҳимояи судӣ ба ҳисоб меравад. Ҳангоми маҳдуд шудани чунин иштирок, ҳуди ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ низ зери шубҳа қарор мегирад, зеро шахс аз имконияти таъсиррасонӣ ба раванди баррасии ҳуқуқи худ маҳрум мегардад» [116, с. 294-295].

Фаъолияти суд дар самти барқарорсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки дар натиҷаи содиршавии ҷиноят ё дигар намудҳои ҳуқуқвайронкунӣ поймол шудаанд ва инчунин пешгирии чунин қонуншиканиҳо, дар илми ҳуқуқ бо мафҳуми адолат алоқаманд доништа мешавад.

«Дар ҳамин замина, баъзе муҳаққиқон пешниҳод мекунанд, ки ҳимояи судӣ ҳамчун амалиёти татбиқи адолат баррасӣ шавад, зеро маҳз тавассути суд барқарорсозии ҳуқуқ, таъмини қонуният ва эҳёи адолати иҷтимоӣ ба амал бароварда мешавад» [183, с. 195].

Ба зимма гирифтани уҳдадории эътироф, риоя ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз ҷониби давлат маънои онро дорад, ки давлат уҳдадор аст системаи самараноки кафолатҳо — ҳуқуқӣ, ташкилӣ, моддӣ ва судиро фароҳам оварад, ки тавассути он ин вазифа амалӣ мегардад.

Ҳамин тариқ, ҳимояи судӣ натавонад ягон унсурҳои техникаии қонунгузорӣ, балки ифодагари сиёсати ҳуқуқии давлат дар самти адолати судӣ ва эҳтироми арзишҳои инсонӣ мебошад.

Баррасии ҳимояи судӣ ҳамчун институти байнисоҳавии ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки зарурати муттаҳидсозии қонунгузории мувофиқи соҳавӣ, ки ба таъмини ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон равона шудааст, асоснок гардад.

Мақсади ниҳоии ин ҳимоя, новобаста аз шакли мувофиқи судӣ (ҷиноятӣ, маъданӣ, маъмурӣ ё конституционӣ), ягонагии усулҳо ва қарорҳои воситаҳои ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо мебошад. Аз ин рӯ, тақмили расмиёти алоҳидаи судӣ бояд бо дарназардошти концепсияи ягонаи ҳимояи судӣ ҳамчун вазифаи умумии ҳокимияти судӣ сурат гирад. Ин равиш имкон медиҳад, ки фаъолияти судҳо бо меъёрҳои ягона, мантиқӣ ва мувофиқ ба талаботи адолати судӣ ҳамоҳанг гардад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ масъалаи амали бевоситаи меъёрҳои конституционӣ баҳсҳои назариявии зиёдро ба вуҷуд овардааст. «Аз ҷумла, Н.С. Малейн бар он аст, ки таъсири бевоситаи ҳуқуқии ҳамаи муқаррароти Конституция наметавонад ба таври умум ва автоматикӣ татбиқ гардад, зеро он ба хусусияти дохилии ҳақиқати конституция вобаста аст. Бо вуҷуди ин, дар таҳлили васеътар, ду нуқтаи муҳимро бояд ба назар гирифт: якум, меъёрҳои конституционӣ, ки ба муносибатҳои ҳуқуқии характери умумӣ дахл доранд, метавонанд ҳамчун меъёрҳои амали мустақим баррасӣ шаванд; дуюм, ҳатто дар ҳолатҳои, ки амали мустақими онҳо маҳдуд аст, онҳо замина ва асоси методологӣ барои тамоми қонунгузории минбаъда мебошанд ва қонунҳои соҳавӣ бояд пурра мутобиқ ба Конституция таҳия ва татбиқ шаванд» [64, с. 33].

Мувофиқи андешаи И.С. Самошенко «Конституция набояд дорои муқаррарот бошад, ки ҳислати амали бевосита надошта бошанд [155, с. 32]. Ба ақидаи ӯ, тамоми муқаррароти конституционӣ бояд дорои қобилияти мустақиман амал кардан бошанд, яъне онҳо бояд имкони истифодаи фаврӣ ва бидуни ниёз ба қонунҳои шарҳдиҳандаро фароҳам оваранд».

Дар айни замон, Самошенко таъкид мекунад, ки ин амали мустақим бояд тавассути муқаррароти қонунгузорию чорӣ таҳким ва мушаххас карда шавад. Яъне, муқаррароти Конституция, ки хусусияти умумӣ доранд, бояд дар сатҳи қонунҳои соҳавӣ бо мазмуни аниқ ва механизмҳои амалишаванда таҷассум ёбанд.

Ю.А. Тихомиров бар он аст, ки «амали бевоситаи ҳамаи меъёрҳои Конституция ду маъноӣ муҳимро дар бар мегирад. Аввалан, ҳамаи ин меъёрҳо фақат эътибори ҳуқуқӣ пайдо мекунад, зеро ҳар як меъёр ҳамчун унсури таркибии низомии конституционӣ амал мекунад. Сониян, ягон тартиби умумӣ ё маҳдудкунондаи иҷроӣ онҳо, аз ҷумла навоарӣ ё таъхир мавҷуд буда наметавонад» [89, с. 141]. Аз ин рӯ, ҳар гуна қўшиши маҳдуд кардани фаъолияти ҳуқуқии меъёрҳои конституционӣ бояд ҳамчун хилофи моҳияти ҳуқуқи олий баррасӣ гардад.

Ба андешаи С.Н. Братус, «Конституция бояд амали татбиқи мустақим дошта бошад. Ў таъкид мекунад, ки агар ҳуқуқҳои шахс поймол шаванд ва дар санади зерқонунӣ бо муқаррароти мушаххас таъмин нашаванд, шахс ҳуқуқ дорад, ки бо таъқиқ ба меъёрҳои умумии Конституция ба мақомоти давлатӣ барои ҳимоя муроҷиат намояд» [113, с. 58].

«Ю.И. Гревтсов аз дидгоҳи амалии судҳо баромад карда, қайд менамояд, ки нишонаи асосии амали мустақими меъёри конституционӣ – ин истифодаи воқеии он аз ҷониби судҳои умумӣ мебошад» [122, с. 96]. Ба ақидаи ӯ, агар суд ҳуқуқи субъективии зикршуда дар Конституцияро танҳо бо истинод ба он эътироф ва ҳимоя карда натавонад, пас барои баррасии ҷунин меъёр ҳамчун дорои амали мустақим асосе вучуд надорад. Ин равиш масъалаи муҳимро дар бар мегирад: то кучо судҳои умумӣ Конституцияро ҳамчун манбаи мустақими ҳуқуқ қабул мекунад?

Бо вучуди принципҳои назариявии муқаммал, воқеияти ҳуқуқии конституционӣ мушкилоти ҷиддии амалишавии ин меъёрҳоро нишон медиҳад. Дар ин хусус Миронов О.О. менависад, ки дар гузориши соли 1999 бисёре аз

шаҳрвандон наметавонанд судро ҳамчун воситаи воқеии Ҳимояи ҳуқуқи худ шиносанд, зеро:

- дониши ҳуқуқии онҳо маҳдуд аст,
- ба суд ҳамчун муҳити бюрократӣ ва душвор эътимод надоранд ва

умед ба барқарорсозии адолат ночиз шудааст [144, с. 43-50].

Ба андешаи «Миронов О.О. чунин ҳолат нишон медиҳад, ки мавқеи суд ҳамчун кафили асосии ҳуқуқу озодиҳо, ки дар сатҳи конституционӣ эълон шудааст, дар амал пурра татбиқ намешавад. Ин шиддати амалӣ дар сатҳи суд ва норасоии дастрасӣ ба Ҳимояи судӣ, нишонаи возеҳи таҳриф дар ҷойгоҳи шахс дар низоми конституционӣ мебошад». Аз ин рӯ, ислоҳоти низоми судӣ ва тақмили институти Ҳимояи судӣ натавонанд чанбаҳои техникий ҳуқуқиро фаро мегиранд, балки инъикосгари равандҳои амиқи иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии ҷомеа маҳсуб мешаванд. Тағйирот дар ин самт, дар воқеият, нишондиҳандаи муносибати давлат ба арзиши инсон ва ҳуқуқҳои ӯ буда, сатҳи демократикунонии давлатдориро инъикос мекунад.

Дар натиҷаи таҳлили муфассали назариявӣ ва амалӣ оид ба Ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ҳамчунин баррасии мавқеи меъёрҳои конституционӣ дар қонунгузории миллию байналмилалӣ, метавон ба хулосаҳои зерин расид:

1. Ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои шахс ҳамчун як институти байнисоҳавии ҳуқуқӣ шинохта мешавад, ки асос ва заминаи татбиқи онро натавонанд Конститутсия, балки маҷмӯи қонунгузории мурофиавии ҷиноятӣ, маданӣ, маъмурӣ ва конституционӣ ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, таҳкими механизмҳои Ҳимояи судӣ бояд бо истифодаи равиши системавӣ ва ҳамгиро байни ин соҳаҳо сурат гирад.

2. Меъёрҳои Конститутсия, ки ҳуқуқу озодиҳои инсонро танзим мекунанд, дорои амали мустақим мебошанд ва бояд бе ниёз ба қонунгузории иловагӣ аз ҷониби судҳо татбиқ карда шаванд. Таҳлили андешаҳои назариявӣ нишон медиҳад, ки истифодаи мустақими Конститутсия воситаи муҳим барои

пурра намудани холигиҳои қонунгузорӣ ва ҳимояи ҳуқуқ дар ҳолатҳои баҳснок мебошад.

3. Мавҷудияти ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ дар Конститутсия худ ба худ кафолати амалии он нест. Таҳлили воқеият нишон медиҳад, ки қисме аз шаҳрвандон, бо сабаби надоштани дониши кофӣи ҳуқуқӣ норасоии эътимод ба низоми судӣ ва душвориҳои марбут ба расмиёти мурофиавӣ, аз амалисозии ҳуқуқи худ ба ҳимояи судӣ худдорӣ менамоянд. Аз ин рӯ, амалиёти институти ҳимояи судӣ бояд бо дастрасии воқеӣ, механизмҳои таъсирнок ва шароити моддию ташкилӣ пурра таъмин карда шавад.

Тавсияҳои амалӣ барои такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон чиҳати таҳкими механизми ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд:

1. Такмили қонунгузории мурофиавии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути ворид намудани меъёрҳои дақиқ доир ба имкони татбиқи мустақими санадҳои конституционӣ аз ҷониби судҳо, аз ҷумла тавассути пешбинии моддаҳои махсус дар кодексҳои мурофиавӣ (ҷиноятӣ, маданӣ ва маъмурӣ), ки истиноти суд ба Конститутсияро иҷозат медиҳанд ва тартибу шароити татбиқи онро мушаххас менамоянд, иқдоми зарурӣ ва саривақтӣ ба шумор меравад.

2. Роҳандозии барномаи давлатии омӯзиши ҳуқуқии аҳоли, ки бо мақсади баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, фаҳмиши ҷойгоҳи суд дар ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо ва шикастани монеаҳои равонӣ дар мурочиат ба суд амал мекунад. Ин барнома метавонад дар ҳамкорӣ бо ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон, вазорати маориф ва илм, ВАО ва созмонҳои ҷамъиятӣ амалӣ гардад.

3. Таъсиси Шурои миллии мониторинг оид ба амалисозии ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ, ки вазифаи он таҳлили монеаҳо дар амалисозии ин ҳуқуқ, арзёбии иҷрои қарорҳои судӣ ва пешниҳод намудани тавсияҳои мушаххас барои ислоҳоти иловагӣ хоҳад буд. Ин Шуро метавонад бо иштироки намояндагони парламон, суди конституционӣ, прокуратура ва ҷомеаи шаҳрвандӣ таъсис ёбад.

БОБИ 2. РУШДИ ТАНЗИМ ВА КАФОЛАТИ ТАТБИҚИ ҲУҚУҚИ АСОСИИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД БА ҲИМОЯИ СУДӢ

2.1 Танзими ҳуқуқии ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд: мушкилоти назариявӣ ва амалия

Конститутсия, ки ҳуқуқи инсон ва шаҳрвандро ба ҳимояи судӣ эълон мекунад, ба таври гуногун қабул карда мешавад ва шарҳи мундариҷаи конститутсионӣ-ҳуқуқии худро талаб мекунад. «Бо дарназардошти вазифаҳо, ҳаҷм ва усулҳои татбиқи фаъолият дар соҳаи назорати конститутсионӣ, суд ҳамчун як шоҳаи мустақили ҳокимияти давлатӣ амал мекунад, ки рисолати асосии он дар таъмини ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд қарор дорад» [110, с. 45-54].

Ҳуқуқи асосии инсон ва шаҳрванд ба ҳимояи судӣ як падидаи мураккаби иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ буда, дорои хусусияти дучонибаи диалектикӣ аст, ки ҳам чониби объективӣ ва ҳам чониби субъективиро дар бар мегирад. Он ҳамзамон ҳамчун ҳуқуқи объективӣ (низомии меъёрҳои муқаррарнамудаи конститутсия) ва ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ (маҷмуи салоҳиятҳои шахси манфиатдор дар муҳофизат) зоҳир мегардад. Дар ин ҳолат табиати ҳуқуқии ҳуқуқҳои асосии инсон ва шаҳрванд ба ҳимояи судӣ метавонад бо роҳи муқоисаи ҳуқуқи объективӣ дар шакли маҷмуи меъёрҳо ва ҳуқуқи субъективӣ ҳамчун имконияти инсон барои интихоби намуд ва андозаи рафтор дар доираи қонун ошкор карда шавад. Дар раванди татбиқи ҳуқуқ мундариҷаи объективии меъёри ҳуқуқӣ ба фаҳмиши субъективии он ва сипас ба рафтори субъект табдил меёбад. Дар тадқиқоти диссертатсионӣ ин ҳуқуқ аз нуқтаи назари ҳам равишҳои объективӣ ва ҳам субъективӣ баррасӣ карда мешавад.

Равише, ки дар он набудани танзими муфассали қонунгузорӣ оид ба тартиби ислоҳи ҳамоиҳо дар тафсири ҳуқуқӣ воқеан судҳои конститутсиониро маҷбур мекунад, ки дар қарорҳои худ зарурати аз нав дида баромадани санадҳои судӣ оид ба парвандаҳои шахсоне, ки дар парванда аризадиханда набуданд, бо

муайян кардани маъноии конституционӣ-ҳуқуқии меъёр, бо нигоҳ доштани он дар низоми ҳуқуқӣ анҷом ёфтааст, барои муноқиша байни салоҳиятҳои тафсирии судҳои гуногун фазои муайян мегузорад. Тавре ки Л. Гарлитский менависад, «Танҳо дар кишварҳои, ки принсипи пурраи шикоятӣ конституциониро қабул кардаанд, суд барои таҳмил кардани мавқеи ҳуқуқии худ ба дигар судҳо мавқеи кофӣ дорад. Танҳо бо ин роҳ суди конституционӣ метавонад ҳар як қарори судро назорат кунад ва чунин шуморад, ки суд меъёрро ба таври ғайриконституционӣ истифода накардааст» [121, с. 146-159]. Бояд қайд кард, ки механизмҳои воқеии конституционии ислоҳи чунин ҳамоиҳо айни замон вучуд надоранд ва бе таҷдиди кулӣ дар бораи ҳуди идеяи адлияи конституционии минтақавӣ таҳия карда намешаванд.

Бояд таъкид дод, ки таҷқиқот дар соҳаи ҳуқуқи конституционии инсон ва шаҳрванд барои ҳимояи судӣ бояд ба таври идеалӣ ба дастгоҳи ягонаи мафҳум таъяс кунад. Назарияи конституционии пешрафта имкон медиҳад, ки баъзе муҳтасариҳои меъёрҳои конституционии ҳуқуқи конституционии инсон ва шаҳрвандро ба ҳимояи судӣ ҷуброн кунад ва муайянкунии ҳуқуқии онҳоро таъмин кунад. Аммо имрӯз ҳуқуқи таҷқиқшаванда бо сабаби набудани муносибати ягона ба дарки ҳуқуқи конституционии инсон ва шаҳрванд ба ҳимояи судӣ ва арзёбии мундариҷаи ин ҳуқуқ номуайян аст. Ягонагии фаҳмиши ҳуқуқи конституционии инсон ва шаҳрванд ба ҳимояи судӣ метавонад пеш аз ҳама тавассути асосноккунии илмии равишҳои умумӣ ба асбобҳои категориявӣ, ташаккули стандартҳои ягона дар фаъолияти ҳуқуқсозӣ ва татбиқи ҳуқуқ таъмин карда шавад.

Бо дарназардошти ягонагии диалектикий хусусиятҳои объективӣ ва субъективӣ ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд ба ҳимояи судӣ, зарурати таҳияи асосҳои назариявӣ мукамалтар доир ба табиат ва мундариҷаи ҳуқуқии ин ҳуқуқ ба миён меояд.

Аз ҷумла, барои ташаккули як фаҳмиши илмии амиқтар ва таҳкими заминаи назариявӣ амалисозии он, чунин масъалаҳо бояд ба таври возеҳ равшан ва таҳлил шаванд:

- оё ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ҳамчун шакли мустақили ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд баромад мекунад, ё ин ки он танҳо унсури чудонашавандаи ҳуқуқҳои дигари субъективии инсон ба шумор меравад, ки тавассути он мазмуни амалии ҳуқуқҳои дигар таъмин мегардад;

- муайянсозии табиати ҳуқуқи ҳимояи судӣ ҳамчун ҳуқуқи универсалӣ ва ҳамгун, ки дар ҳамаи навъҳои муҳофизат (маданӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ, конституционӣ) татбиқ мешавад;

- таҳлили таркиби объектҳои ҳимояи судӣ ва ваколатҳое, ки ба мундариҷаи субъективии ин ҳуқуқ мансубанд, аз ҷумла ҳуқуқ ба дастрасӣ ба суд, ҳуқуқ ба баррасии одилона, ҳуқуқ ба мурочиат, ҳуқуқ ба ҷуброни зарар ва ғ.

Ба таҳқиқи масъалаи таносуби бунёдии конституционии маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва мушкилоти рақобати онҳо дар асарҳои муаллифони хориҷӣ диққати кофӣ дода шудааст. Махсусан, ҳуқуқшиносони хориҷӣ Р. Алекси [12, с. 192], Г.Л.А. Харт [93, с. 302], С. Сакиракиса [163, с. 52], А. Шайо [108, с. 5], С.В. Нарутто [69, с. 499] ва Д.Г. Шустровро [100, с. 600] номбар кардан мумкин аст. Дар илми ҳуқуқи ватанӣ чунин тадқиқот то ҳол ба таври назаррас вучуд надоранд, гарчанде ки муаллифони алоҳида баъзан дар навиштаҳои таъкид мекунанд.

Ба масъалаи асосҳо ва сарҳадду меъёри маҳдуд кардани ҳуқуқ ва озодиҳои конституционӣ дар моддаи 14-и Конституция чунин оварда шудааст: «Маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд танҳо ба мақсади таъмини ҳуқуқ ва озодии дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи асосҳои сохтори конституционӣ, амнияти давлат, муҳофизати мамлакат, ахлоқи ҷомеа, сиҳати аҳолӣ ва тамомияти арзии ҷумҳурӣ раво дониста мешавад» [1]. Ҳамзамон, дар бораи меъёри маҳдуд кардани ҳуқуқ ва озодиҳои конституционӣ олимони хориҷӣ Н.В. Варламова [115, с. 89-114], Е.В. Гритсенко [123, с. 24-33], А.В. Должиков [127, с. 6-27], А.Н. Костюков [52, с. 689], О.А. Снежко [160, с. 104-113], А.А. Троитская [90, с. 120] даҳлат кардаанд. Аз нуқтаи назари муҳофизати суди конституционӣ, ин масъала мавзӯи муфассал таҳқиқшудаи ҳуқуқшиносони Ғарб гардид.

Ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд яке аз шаклҳои марказии кафолатдиҳии амалишавии ҳуқуқҳои бунёдии онҳо ба ҳисоб меравад. Ҳамин тариқ, суд ҳамчун унсури калидии механизми ҳуқуқии давлат амал намуда, иҷрои ҳуқуқҳои поймолгардида ва барқарорсозии адолатро таъмин менамояд.

Бо вучуди он ки ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ дар сатҳи конститусионӣ муқаррар шудааст, масъалаҳои марбут ба табиати ҳуқуқии он, ҷойгоҳи он дар низомии умумии ҳуқуқҳои инсон ва самтҳои татбиқи амалии он дар шароити муосир то ҳол ба таври ҳамаҷониба ва амиқ таҳқиқ нашудаанд. Ин ҳолат зарурати таҳлили назариявӣ ва низомии ҳимояи судиро ҳамчун падидаи ҷамъиятӣ-ҳуқуқӣ дар раванди муқаммалсозии ҳокимияти судӣ ба миён мегузорад. Чунки ба ин мавзӯ бисёр тадқиқоти илмӣ муаллифони гуногун бахшида шудааст, аз ҷумла У.А. Азиззода, Ш.Ф. Искандаров, А.Н. Головистикова, А.Ғ. Холиқзода, Ю.А. Занкина, Е.А. Лукашева, И.И. Лукашук, И.Т. Маҳмудов, Х.М. Мирзамонзода, И.Қ. Мирализода, А.С. Мордовец, А.М. Диноршоҳ, А.М. Потапова, А.Ф. Романенкова, Д.С. Раҳмон, Б.А. Сафарзода, Р.Ш. Шарофзода, О.И. Тиунова, А.А. Уварова, Л.Д. Воеводина ва ғайра, бисёр масъалаҳои проблемавӣ ва баҳсҳои зиёде идома доранд.

Масалан, Бергер А. қайд мекунад, ки «Азбаски вазифаи асосии давлат ҳимояи ҳуқуқҳои асосии инсон аст, маҳз мавҷудияти давлат ҳамчун имконияти марказии маҳдуд кардани ҳуқуқҳои шаҳрвандонро бо қонун дорад» [112, с. 106]. Бо вучуди ин, ваколатҳои давлат низ маҳдуд карда мешаванд. Ҳамчунин, даҳолати давлатӣ бо зарурати эътирофи инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ ҳамчун арзиши олий боқӣ мемонад. «Маҳдуд кардани даҳолати давлатӣ ба ҳуқуқи шахсии фард, – менависад Б.С. Эбзеев, - тавассути ҳуқуқ ва озодиҳои ҷудонопазири барои инсон ва шаҳрванд эътирофшуда, ки аз ҷониби давлат вайрон карда намешаванд ё худсарона маҳдуд карда намешаванд, амалӣ карда мешавад» [169, с. 8].

Ҳамзамон, давлат дар соҳаи муайян кардани ҳадафҳои сиёсӣ ва воситаҳои расидан ба онҳо озодии васеъро эътироф мекунад. Дар ин бора муҳаққиқ

Пферсманн О. чунин андеша дорад, ки «Маҳдудияти салоҳияти қонунгузор тавассути истифодаи принципҳои ёрирасон (оқилӣ ва мутаносиб), ки дар амалияи судҳои конституционӣ таҳия шудаанд, ба назар мерасад» [153, с. 121-127].

Албатта, бо истифода аз усулҳои ҳуқуқӣ, ҳукумат кӯшиш мекунад, ки ҳудуди озодиро муайян кунад ва «Дар асл, даҳолати давлатӣ кафолати озодӣ аст». «Давлати иҷтимоӣ (неқӯаҳволии умумӣ) дар замони муосир, ҳуди озодии конституционӣ, маҳдудияти ҳокимият аст [161, с. 78-93]. «Сатҳи ҳимояи ҳуқуқҳои конституционии инсон на он қадар бо каталоги мусбати ҳуқуқҳои асосӣ муайян карда мешавад», – менависад В.В. Лапаева, – «балки бо тафсири қонунгузор ва меъёрҳои қонунгузорӣ (яъне асосҳо ва маҳдудиятҳо) маҳдудияти қонунгузорию онҳо, ки дар асл меъёрҳои ҷудо кардани ҳуқуқ ҳамчун соҳаи озодии инфиродист, ки дар шакли қонун пӯшида шудааст» [139, с. 121].

Овардани ин иқтибосҳо ба он хотир мебошад, ки нишон дода шавад: натавонанд ҳуқуқҳои озодии асосии инсон ва шахрванд дорои доираи муайяни амал мебошанд, балки ҳуди давлат низ дар татбиқи ҳокимияти сиёсӣ ва ҳуқуқии худ бояд дар қорҷуби принципҳои ҳуқуқи ҷамъиятӣ амал намояд. «Аз ин мавқеъ, фаъолияти суди конституционӣ ба сифати як механизми боздоранда хизмат мекунад, ки вазифаи он пешгирии ҳар гуна инҳирофоти сохтории ҷиддӣ аз асосҳои ҳуқуқии сохтори давлатӣ ва ҳимояи меъёрҳои умумии ҳуқуқи инсон аст» [147, с. 35].

Конститутсия салоҳияти васеи давлатро дар соҳаи танзими ҳуқуқӣ, имконияти маҳдуд кардани ҳуқуқҳои озодии конституционӣ эътироф мекунад, аммо дар ин маврид номуайянии ҳудуди қобили қабул будани маҳдудият душвор мегардад. Барои он ки ин ҳудудҳо муайян шаванд, мо ба назария ва амалияи адолати конституционӣ оид ба муайян кардани асосҳо ва ҳудуди таъсири давлатӣ ба соҳаи ҳуқуқ ва озодии мурочиат мекунем.

- ошкор намудани маҳдудияти ҳуқуқҳои озодии асосӣ дар татбиқи ҳокимияти давлатӣ ба салоҳияти мақомоти назорати конституционӣ дахл дорад.

Барои ин, воситаҳо ва усулҳои махсус истифода бурда мешавад, ки яке аз онҳо принсипи мутаносибият ё таносуб истифода бурда мешавад;

- дар мувофиқи суди конституционӣ на ҳуқуқ ва озодиҳои асосӣ, балки асоснокӣ (таносуби) амалҳои ҳокимияти давлатӣ оид ба маҳдуд кардани онҳо нисбат ба мақсадҳои, ки барои онҳо анҷом дода шудаанд, мавриди баррасӣ қарор мегиранд;

- дар тасаввуроти мақомоти конституционӣ таносуб маҳз маъноӣ онро дорад, ки хусусияти маҳдудияти ҳуқуқи асосӣ бояд ба ҳадафҳои аз ҷиҳати конституционӣ муҳофизатшаванда мувофиқат кунад ва бинобар ин маҳдудият ҷорӣ карда мешавад;

- қонунгузор вазифадор аст, ки барои таъмини тавозуни манфиатҳои хусусӣ ва ҷамъиятӣ, ҳадафҳои маҳдуд кардани ҳуқуқ ва озодиҳо бояд натавонанд қонунӣ, балки аз ҷиҳати иҷтимоӣ низ асоснокиро ба назар гирад.

Ба ақидаи Б. Шлинк «Принсипи мутаносибият яке аз роҳҳои асосии ҳимояи «ҳуқуқ ва озодиҳои бунёдӣ аз маҳдудиятҳо ва даҳлат», яъне қувваи конституционӣ ва асоснокии он мебошад» [167, с. 67]. «Ин андешаро олими дигар С.В. Нарутто низ дастгирӣ менамояд» [133, с. 56-64].

Аз ин рӯ, арзёбии ҳуқуқи ҳадафҳои, ки бо воситаи маҳдудкунии давлатӣ таъқиб мешаванд, дорои аҳамияти аввалиндараҷа мебошад. Ин арзёбӣ ба суд имкон медиҳад, ки зимни баррасии асоснокии маҳдуд намудани ҳуқуқ ё озодии муайян, ба саволҳои зерин посух ҷӯяд: оё ҳадафи ибтидоии давлат, ки бо маҳдудкунии ҳуқуқ таъқиб мешавад, дорои аҳамияти ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ мебошад; то ҷӣ андоза ин ҳадаф қобили қабул ва мутобиқ ба арзишҳои конституционӣ аст; оё давлат ҳақ дорад, ки барои расидан ба чунин ҳадаф аз механизми маҳдудсозии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон истифода барад.

Танҳо дар сурате, ки суд ба ҳулосае ояд, ки ҳадафи таъқибшуда қобили қабул аст, масъалаи минбаъдаи омӯзиши мутаносибияти байни ҳадаф ва воситаи маҳдудкунанда, зарурати маҳдудкунӣ ва тавозуни арзишҳои рақобаткунанда баррасӣ мешавад. Агар бошад, ки ҳадаф худ қобили қабул нест, баҳс дар бораи воситаҳои татбиқи он аҳамияти ҳуқуқи худро аз даст медиҳад.

Ба андешаи ҳуқуқшиносии рус «Н.А. Богданова, ҷанбаи мусбати тафсири васеи муқаррароти конституционӣ, «Дар ошкор кардани иқтидори ғании принципҳои баррасишаванда, ки озодии интиҳоб ва гуногунии муқаррароти ҳуқуқиро таъмин мекунад, дурнамо мебошад» [177, с. 170].

Олими дигар «Т. Сварт, ҳимояи ҳуқуқи инсонро “Фаъолияте медонад, ки бояд истиқбол гардад, судҳо бояд ин корро бидуни фаротар аз салоҳияти худ анҷом диҳанд» [164, с. 52].

Дар мувофиқи суди конституционӣ меъёрҳои адолат марзҳои дақиқ надоранд ва аз ин рӯ, метавонанд дар дараҷаҳои гуногун фаҳмида шаванд. «Ба маънои шартӣ – математикӣ», – менависад К.В. Арановский, – «адолат аз таносубе иборат аст, ки одамон онро бо андозаҳои гуногун муайян мекунанд ва аз ин рӯ, дар фарқияти принципҳои таносуб (мутаносиб, мутобиқат, баробарии моддӣ ё баробарии расмӣ) ба ҳукмҳои нобаробар дар бораи адолат оварда мерасонад, қабул намекунанд» [109, с. 20].

«Ҳамчунин, дар робита ба ин, Б. Шлинк менависад, ки яке аз вазифаҳои асосии санади суди конституционӣ муайян кардани арзишҳо мебошад» [167, с. 59]. Яъне, ифодаи мутамаркази арзишҳои умумиинсонӣ инфиродӣ ва дастаҷамъӣ мебошад. Муносибати ҳуқуқ ва ахлоқ равшан ба назар мерасад ва чунин муносибат асоснокӣ зиёдро талаб намекунад. Аз ин суоле ба миён меояд, ки оё ахлоқ шартӣ ҳатмии даъво ба дурустии меъёри ҳуқуқӣ аст? «Ба ин суол дар ҷойи дигар муҳаққиқон Г. Радбрух ва И. Бентам таъкид менамоянд, ки ҳуқуқ ба ахлоқ на тавассути гузоштани уҳдадорихоӣ ҳуқуқӣ, балки тавассути ҳуқуқҳое, ки онро кафолат медиҳад, хизмат мекунад» [78, с. 58] «ва муҳим он аст, ки чунин робита вучуд дошта бошад» [23, с. 415].

«Унсурҳои асосии конституционизм, аз ҷумла ҳуқуқҳои асосии инсон, ба ақидаи А. Шайо, аз эҳсосоти муҳимми ахлоқӣ илҳом мегиранд ва дар онҳо инъикос меебанд» [166, с. 48].

Ба ақидаи К. Мёллер, «Ҳуқуқи инсон консепсияест, ки ҷузъи ахлоқӣ дорад, аз ин рӯ, тафаккури марбут ба ҳуқуқи инсон наметавонад аз масъалаҳои ахлоқ ҷудо бошад» [142, с. 92].

Инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ, масалан, «тибқи моддаи 2-и Конститутсияи ФР, ҳамчун арзиши олий эътироф карда мешавад. Дар ҚТ низ ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд мутобиқи моддаи 5-и Конститутсияи худ арзиши олий эътироф карда шудааст» [1]. Айни замон, дар аксрияти қонунҳои асосии давлатҳои демокративу ҳуқуқбунёд чунин арзиш пешбинӣ гардидааст. Дар навбати худ, арзишҳои конститусионӣ метавон ба ду гурӯҳи асосӣ тақсим карда шаванд. Гурӯҳи аввалро арзишҳои табиӣ ташкил медиҳанд, ки бо эҳтиёҷоти бунёдии инсон, аз ҷумла неъматҳои моддӣ (монанди моликият) ва ғайримоддӣ (монанди ҳаёт, озодӣ, амнияти шахсӣ ва амсоли он) алоқаманданд. Ин арзишҳо реша дар табиати инсонӣ дошта, мавҷудияти онҳо барои таъмини зиндагии сазовор ва рушди шахсияти инсон зарур аст.

Гурӯҳи дуюмро арзишҳои ахлоқӣ ва иҷтимоӣ дар бар мегиранд, ки чунин мафҳумҳоро мисли адолат, баробарӣ ва ҳамбастагии иҷтимоӣ фаро мегиранд. Ин арзишҳо бештар ба танзими муносибатҳои байнишахсӣ ва ҳамоҳангсозии манфиатҳои мухталифи иҷтимоӣ равона шудаанд. Онҳо заминаи маънавию ахлоқии низоми ҳуқуқиро ташкил дода, барои ташаққули ҷомеаи мутамаддин ва таъмини сулҳу ризоияти устувор хидмат мекунанд.

«Аз назарияи арзишҳои конститусионӣ маълум аст, ки ҳуқуқу озодиҳои худ аз худ вучуд надоранд, татбиқи як ҳуқуқ ё татбиқи озодӣ боиси маҳдуд гардидани дигар категорияҳо низ мегардад» [119, с. 270-271].

Ҳуқуқҳои асосӣ барои ҳимояи соҳаи шахсӣ пешбинӣ шудаанд. Онҳо муносибатҳои баробарии расмӣ ва озодии ҳамаи иштирокчиёни муоширати иҷтимоиро миёнаравӣ мекунанд. Асосҳои классикии арзишҳои онҳо мустақилияти шахс, баробарӣ (дар маънои баробарии ҳуқуқӣ) ва шаъну шарафи инсонӣ мебошанд. Дар ҳар сурат, ин ҷузъҳои ахлоқӣ асосӣ мебошанд. Эътирофи онҳо маънои онро дорад, ки давлат масъулиятро ба зимма мегирад ба фард ҳамчун субъекти озод, мустақил ва масъулиятнок муносибат мекунад. Ҳуқуқи асосӣ, тавре Б.С. Эбзеев қайд мекунад, «Аз шахсе, ки қувваи ҳуқуқии муқовимат ба ҳокимияти ҷамъиятӣ дорад, ҷудонопазир аст, он хусусияти устувор ва доимии робитаи ҳуқуқии фард ва давлат мебошад» [170, с. 11].

Ҳар қадаре ки ҳуқуқи конституционӣ ба ҳимояи судӣ амалӣ шавад, ҳамон қадар шахс ва шахрванд дар давлат зери ҳимоя қарор мегирад. «Аммо ин на ҳамеша чунин аст, зеро мушкилот ҳам дар сатҳи қонунгузорӣ низ вучуд дорад ва ба шахс ва шахрванд имкон намедихад, ки ҳуқуқи конституционии худро барои ҳимояи судӣ пурра амалӣ кунад. Ин дар ҳолест, ки на қонунгузорӣ ва на амалияи татбиқи ҳуқуқ дар соҳаи ҳуқуқи конституционӣ ба ҳимояи судӣ тавъаманд, балки дар асоси дастовардҳои илмҳои гуногун ва пеш аз ҳама, илми ҳуқуқи конституционӣ пайваста такмил дода мешаванд» [184, с. 90-93].

Бояд таъкид намуд, ки масъалаҳои марбут ба табиати ҳуқуқи ҳимояи судӣ, ҷойгоҳ ва нақши он дар системаи қафолатдиҳандаи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар заминаи принсипи тақсимои ҳокимият, инчунин, таҳлили меъёрҳои ташкилӣ ва моддии ҳуқуқи татбиқи он то ба имрӯз дар илми ҳуқуқи инсон ва давлат ба таври ҳамаҷониба таҳқиқ нашуда, таҳлили минбаъдаи муназзам ва муқоисавиро тақозо доранд.

Дар илмҳои ҳуқуқшиносии муосир, аз ҷумла, дар назарияи давлат ва ҳуқуқ, таҳияи механизмҳои ҳуқуқӣ ва ташкилӣ оид ба татбиқи принсипҳои асосгузори низоми демократии давлатӣ, инчунин таҳкими воситаҳои муассири ҳуқуқи ҳифз ва барқарорсозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд яке аз вазифаҳои меҳварӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, таҳқиқи назариявии табиати ҳуқуқи ҳимояи судӣ, механизми амалисозии он ва нақши он дар доираи қафолатҳои конституционӣ аҳамияти хос касб мекунад.

Мувофиқи талаботи ҳуқуқи амалкунанда, ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ дар заминаи салоҳияти субъективии шахс ба муроҷиат ба суд ба миён меояд. Механизми ҳимояи судӣ ба ирода ва ташаббуси ҳуқуқи худи шахси манфиатдор таъя мекунад, ки меҳода ҳуқуқи поймолшудаи худро дар доираи қонун барқарор намояд. Аз лиҳози мазмун, ин раванд ҳамчун шакли худмуҳофизати ҳуқуқӣ тавассути механизми судӣ баромад мекунад ва муҳтавои он дар мавҷудияти муроҷиати расмӣ ва аризаи мансуб ба муҳокимаи судӣ зоҳир мегардад.

Ҳимояи судӣ дар асл, таҷассумгари уҳдадории давлат дар шахси ҳокимияти судӣ мебошад, ки бо риояи тартиби муурофиявӣ, муҳлатҳо ва қоидаҳои муқаррарнамудаи қонун, ҳуқуқи шахси манфиатдорро ба расидагии судӣ таъмин менамояд. Ин низом фароҳамсозандаи шароити амалӣ барои барқарорсозии ҳуқуқи вайроншуда, пешгирии худсарии мақомоти давлатӣ ва таъминкунандаи адолати ҳуқуқӣ дар низоми давлатдорӣ ба ҳисоб меравад.

«Суди конституционӣ, тибқи таҳлили ҳуқуқии мақом ва ваколатҳои худ, дар низоми судӣ мавқеи махсусро ишғол менамояд. Он на ба сифати зинаи болоӣ ё поёнии низоми судӣ, балки ҳамчун мақомоти мустақили конституционӣ фаъолият намуда, вазифаи асосии он таъмини волоияти Конститутсия ҳамчун санади олии ҳуқуқӣ ва асоси сохти ҳуқуқии ҷомеа ва давлат мебошад. Татбиқи муурофияи конституционӣ ҳамчун воситаи ҳифзи Конститутсия, натавон ба таъмини ҳуқуқи озодиҳои шахс равона шудааст, балки ҳамзамон барои устувории низоми ҳуқуқии кишвар, пешгирии таҳриф ва инҳирофоти сохторӣ низ хизмат мекунад» [185, с. 181]. Аз он ҷо ки тамоми фаъолияти суди конституционӣ бевосита ба ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд иртибот дорад ва дар ниҳоят ба ҳифз ва таъмини онҳо равона шудааст, сатҳи танзими ҳуқуқии фаъолияти ин мақом ва самаранокии амали он ба таври мустақим ба татбиқи принципҳои қонуният, адолат ва ҳимояи ҳуқуқҳои асосии инсон таъсир мерасонад. Дар ҳамин замина, фаъолияти суди конституционӣ ҳамчун унсурҳои муҳими механизми назорати конституционӣ барои таъмини волоияти Конститутсия ва пешгирии ҳар гуна таҳриф дар низоми ҳуқуқӣ аҳаммияти хоса дорад.

Мисоли равшани татбиқи арзишҳои конституционӣ ва таъмини волоияти ҳуқуқ, фаъолияти Суди конституционии ҚТ ба шумор меравад. Ин ниҳод ҳамчун як шохаи мустақили ҳокимияти судӣ амал намуда, бо мақсади таҳкими бевоситаи меъёрҳои Конститутсия ва ҳифзи асосҳои сохтори конституционӣ таъсис ёфтааст. «Маҳз тавассути фаъолияти ин суд, амали мустақими меъёрҳои конституционӣ дар низоми ҳуқуқии кишвар қафолат ёфта, ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз ҷониби Конститутсия мавриди ҳимоя қарор мегиранд. Ин

мақом ба сифати кафили конституционализми миллӣ ва нигоҳбони низоми ҳуқуқии давлатӣ баромад намуда, дар татбиқи механизмҳои ҳуқуқӣ ва барқарорсозии адолати конституционӣ нақши муассир мебозад» [6]. Бо дарназардошти он ки Суди конституционӣ ҳамчун ниҳоди олии ҳимоятгари Конститутсия амал мекунад, иҷрои вазифаи асосии он таъмин ва нигоҳдории принципҳои ва меъёрҳои дар Конститутсия зикршуда, аҳаммияти калидӣ пайдо мекунад. Дар доираи ин ваколат, Суди конституционӣ на танҳо пасдори асосҳои сохтори конституционӣ аст, балки инчунин кафили ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Зеро маҳз дар Конститутсия принципҳои умумии ҳуқуқи инсон ва кафолатҳои амалишавии онҳо сабт шудаанд, ки тавассути фаъолияти судӣ мазмуни воқеӣ ва механизми амалии худро пайдо менамоянд.

Ба андешаи А.А. Пятак, «Механизмҳои асосии назорати конституционӣ барои таъмини ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои сиёсии инсон ва шаҳрванд аз ҷониби мақоми суди конституционӣ шаклҳои зеринро дарбар мегиранд:

а) эътироф кардани безътиборӣ ва аз эътибор соқит намудани санадҳои меъёрие, ки бо Конститутсия мутобиқ нестанд;

б) таъмину татбиқи шарҳи расмӣ меъёрҳои Конститутсия;

в) таъмини амали мустақими меъёрҳои Конститутсия» [190, с. 213].

Бояд қайд кард, ки нақши суди конституционӣ барои ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон асосист ва қувваи ҳуқуқии қарорҳоро дар асоси принципҳои зерин муайян карда мешавад:

г) қарорҳо ҳатмӣ мебошанд. Қонун нишон медиҳад, масалан: «Қарорҳои суди Конституционии ҚТ дар тамоми қаламрави ҚТ барои ҳамаи мақомоти намояндагӣ ва судии ҳокимияти давлатии иҷроия, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо, шахсони мансабдор, шаҳрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо ҳатмӣ мебошанд» [2];

д) қарорҳои суди конституционӣ муайянкунанда мебошанд ва шикоят кардан мумкин нест. Агар санади меъёрии ҳуқуқӣ бо қарори суди конституционӣ безътибор дониста шавад, пас онро бо қабули дубораи чунин санад бартараф кардан мумкин нест;

е) ҳолати қонун дар бораи татбиқи мустақим (табӣ) ва татбиқи меъёрҳои Конститутсия дар ҳолате, ки дар натиҷаи безътибор донишмандони санад дар танзими меъёри ҳуқуқӣ холиғӣ ба вуҷуд меояд, аҳамияти махсус дорад.

«Ҳуқуқи конституционии муосири ғарбӣ маънои мавҷудияти давлат, таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, иштироки бевоситаи ӯро дар идоракунии қорҳои давлатӣ эътироф мекунад» [190, с. 213].

Бо мақсади татбиқи самараноки ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд дар амалия, зарурати ташкили механизми муассири қарорат ва ҳимояи онҳо ба миён меояд, ки ба муқовимат бо ҳама гуна қонуншиканиҳо ва таъсирҳои манфии муҳити ҳуқуқии дохилидавлатӣ қодир бошад. «Дар илм ва адабиёти ҳуқуқӣ механизми ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон чунин шарҳ дода мешавад: ин маҷмуи асосҳои ҳуқуқӣ, тартиботи муқофавӣ, воситаҳои ҳуқуқӣ, низоми мақомоти давлатӣ ва институтҳои ғайридавлатиест, ки ба татбиқ, риоя, ҳифз ва барқарорсозии ҳуқуқи озодиҳои вайроншудаи инсон ва шахрванд таъсири амалии мустақим мерасонанд» [124, с. 24-23; 143, с. 60-62; 106, с. 616].

«Н.В. Витрук ба таври асоснок таъкид менамояд, ки парвандаҳои марбут ба баррасии шикоятҳои конституционии шахсони воқеӣ дар судҳои конституционӣ ба як категорияи махсуси парвандаҳо шомил мешаванд» [31, с. 527; 49, с. 508]. Аз нигоҳи мазмун ва табиати ҳуқуқӣ, чунин парвандаҳо дорои хусусиятҳои зерин мебошанд:

- яқум, дар матни шикоят бояд мавқеи возеҳ ва асосноки аризадиҳанда нисбат ба поймол гардидани ҳуқуқ ё озодии конституционии мушаххаси ӯ баён карда шавад;

- дуҷум, вақолати Суди конституционӣ ба баррасии арзёбии конституционии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ маҳдуд гардида, фаъолиятҳои танҳо ба муайянсозии мутобиқат ё муҳолифати чунин санадҳо нисбат ба меъёрҳои Конститутсия равона мешавад. Суди конституционӣ дар моҳияти худ ҳамчун мақоми назоратӣ амал намуда, қазоват ё ҳаллу фасли мустақими баҳсҳои воқеии муқофавиро ба зимма надорад. Он танҳо метавонад санадҳои ҳуқуқиро ҳоҳ қонун, қарори ҳуқумат ё амалии шахси мансабдор бошад, аз нуқтаи назари

конститутсионӣ арзёбӣ намояд, бе даҳолат ба раванди ҳаллу фасли ҳуқукии парвандаи мушаххас дар судҳои дигар.

«Дар қонунгузори ҚТ ҳангоми баҳодиҳии нақши шикоятӣ конститутсионии инфиродӣ ҳамчун воситаи муассири ҳимояи ҳуқуқу озодиҳо дар низоми назорати конститутсионӣ доираи субъектҳои ба ин ҳуқуқ воғузуршуда аҳаммияти калон дорад» [82, с. 480].

«Суди конститутсионӣ ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрвандро дар ду сатҳи ҳуқуқӣ анҷом медиҳад: субъективӣ ва объективӣ. Аз як ҷониб, ин суд мақоми кафолатдиҳандаи амалишавии ҳуқуқу озодиҳои фардӣ (ҳуқуқи субъективӣ инсон ва шаҳрванд) мебошад, ки тавассути муроҷиати мустақими субъект ба конститутсия ва арзёбии мувофиқати санадҳои ҳуқуқӣ бо он амалӣ мегардад» [179, с. 26].

Оид ба мавзӯи таъмини ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, махсусан, ҳифзи судии ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон аз ҷониби олимони ватанӣ низ андешаҳои зиёд мавҷуд мебошад. Масалан, Э.С. Насриддинзода [70, с. 352], Шарофзода Р.Ш. [84, с. 484], Маҳмудзода М.А. [141, с. 14], Ализода З. [13, с. 85; 134, с. 15-18; 51, с. 104; 136, с. 125-131], Искандаров З.Ҳ. [129, с. 71-74], Ойев Х.О. [74, с. 256], Диноршоҳ А.М. [181, с. 47], Сафарзода Б.А. [156, с. 31-36] ва дигарон.

Ҳамин тавр, масъалаи мазкур, айни замон муҳим ва актуалӣ ба ҳисоб меравад. Тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуданд: «Дар ҳамаи кишварҳои пешрафта ва ҷомеаи мутамаддин инсон, ҳуқуқу озодиҳои ӯ моҳияти асосии сиёсати давлатро ташкил медиҳанд. Намунаи барҷастаи ин эътирофи ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳамчун арзиши олии инсон ба ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ мебошад. Аммо ин ҳадафҳои олиро бидуни қонунҳое, ки ба талаботи муносири ҷомеаи демократӣ ҷавобгӯӣ мебошанд ва инчунин фаъолияти системавии мақомоти давлатиро танзим мекунанд, амалӣ кардан ғайриимкон аст» [204].

Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ҳамчун яке аз рукнҳои асосии ҳуқуқҳои бунёдии инсон ва шаҳрванд, дар низоми ҳуқуқии давлати демократӣ натавонанд кафолати амалӣ гардидани дигар ҳуқуқу озодиҳо маҳсуб меёбад, балки нишонаи сатҳи

воқеии ҳифзи инсон дар ҷомеа мебошад. Самаранокии ин ҳуқуқ, беш аз ҳама, аз сифати танзими меъёрии ҳуқуқӣ ва фаъолияти муассиру мустақили ҳокимияти судӣ вобаста аст. Аз ин рӯ, рушди устувори механизми судии ҷимояи ҳуқуқ, талаботи замон ва манфиатҳои инсонии ҷомеаи муосирро дар бар мегирад. Тавсия ва пешниҳодҳои, ки барои такмили ҳуқуқ ба ҷимояи судии ҳуқуқи инсон саривақтӣ мебошанд:

1. Таҳлили манбаъҳои ҳуқуқии таърихӣ ва муосир нишон медиҳад, ки ҳуқуқ ба ҷимояи судӣ ин натавонандагӣ механизми амалӣ, балки ҷузъи ҷудонопазири табиати ҳуқуқи инсон мебошад, ки тавассути фаъолияти мақомоти мустақил, махсусан суди конституционӣ, татбиқ мегардад.

2. Бо дарназардошти мавҷуд будани номуайяниҳо дар механизми амалисозии ҳуқуқи инсон ба ҷимояи судӣ, зарур доништа мешавад, ки ба Конститутсия ва санадҳои қонунгузори мурофиавӣ иловаҳо ворид карда шаванд, ки доира, мазмун ва шаклҳои татбиқи ин ҳуқуқро ба таври дақиқ ва возеҳ муайян намоянд.

3. Барои таъмини тавозуни воқеӣ байни манфиатҳои шахс ва давлат дар ҳолатҳои маҳдудкунии ҳуқуқ озодиҳо, истифодаи муассири принсипи мутаносибият бояд ба сифати шиносаи ҳуқуқи асосӣ дар сатҳи назария ва амалия таҳким ёбад.

2.2. Механизмҳои судии ҳифзи ҳуқуқи инсон

Истифодаи истилоҳи «механизм» дар шарҳи равандҳои мураккаби иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ қомилан асоснок буда, он ба сифати як мафҳуми умумии илмӣ ва техникаии универсалӣ дар илми ҳуқуқ нақши хос дорад. «Дар таҳқиқоти ҳуқуқӣ, аз ҷумла дар ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи инсон, ин мафҳум барои тавсифи низоми ҳамгиро ва ҳамоҳангшудаи унсурҳои ҳуқуқӣ, ташкилии давлатӣ ва амалиётҳои ҷимояи ҳуқуқҳои инсон истифода мешавад. Бояд зикр кард, ки дар бисёр ҳолатҳо «механизм»-ро бо истилоҳи «низом», масалан, низомҳои миллӣ ё

байналмилалии Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон иваз намуда, онро ҳамчун синоними функционалӣ қабул мекунад» [19, с. 8].

Дар асоси моддаҳои 5, 17, 19 ва 84-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақсади конститутсионӣ ва устувори Ҳимояи судӣ, яъне таъмини Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун арзиши олӣ ва афзалиятнок эътироф гардидааст. Ҳимояи судӣ ҳамчун рӯкни муҳимми низоми кафолати ҳуқуқӣ баромад намуда, заминаи амалишавии ҳуқуқҳои асосии инсонро фароҳам месозад ва дар айни замон, яке аз самараноктарин механизмҳои таъмин ва барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолгардида ба ҳисоб меравад. Аз ин бармеояд, ки Ҳимояи судии ҳуқуқи инсон маҷмуи ҳуқуқҳои моддӣ ва мурофиавие мебошад, ки ҳуқуқҳои поймолшударо барқарор намуда, татбиқи ғайриқонунии меъёрҳои ҳуқуқро пешгирӣ менамояд.

Бояд қайд намуд, ки дар илми ҳуқуқи инсон самарани фаъолияти ҳокимияти судӣ дар бахши Ҳимояи ҳуқуқи шахс назаррас мебошад. Зеро маъмултарин тарзи Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, маҳз Ҳимояи судӣ ба шумор меравад.

Умумӣ будани Ҳимояи судӣ ўро ҳамчун воситаи пурсамари Ҳимояи ҳуқуқ нишон медиҳад. Яке аз хусусиятҳои муҳимми ҳуқуқ ба Ҳимояи судӣ, универсалӣ ва бемаҳдуд будани он мебошад. Ҳимояи судӣ дорои як қатор аломатҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ аст, ки моҳияти онро ҳамчун механизми асосии кафолати ҳуқуқу озодиҳо ташаккул медиҳанд. Якум, универсалияти Ҳимояи судӣ дар он ифода меёбад, ки он нисбат ба доираи номаҳдуди субъектҳо паҳн мешавад. Ҳар як шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ, новобаста аз шаҳрвандӣ (шаҳрванд, шахси бешаҳрванд ё шахси хориҷӣ), ҳуқуқ дорад барои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии худ ба суд муроҷиат намояд. Қарорҳои суд, ки аз номи давлат қабул мешаванд, барои ҳамаи субъектҳои ҳуқуқ ҳатмӣ буда, иҷрои онҳо аз ҷониби давлат таъмин мегардад.

Дуҷум, доираи татбиқи Ҳимояи судӣ натавонанд ҳуқуқу озодиҳои дар Конститутсия ва қонунгузори мавҷуда пешбинишударо фаро мегирад, балки ҳамчунин ҳуқуқҳоеро низ дарбар мегирад, ки дар асоси меъёрҳои умумии ҳуқуқ

этироф гардида, бо муқаррароти қонунҳо муҳолифат надоранд. Ин равиш аз принсипи умумии этирофшудаи волоияти ҳуқуқ ва эҳтиром ба ҳуқуқи озодиҳои инсон бармеояд.

Сеюм, тибқи Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ (1966), давлатҳо уҳдадор мебошанд, ки ба ҳар як шахс дар ҳолати поймол шудани ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ, аз ҷумла, дар натиҷаи амал ё беамалии мақомоти расмӣ, дастрасии воқеӣ ва пурсамар ба воситаҳои ҳуқуқии Ҷимоя, хусусан муроҷиат ба судро кафолат диҳанд.

Аз ин рӯ, Ҷимояи судӣ ҳамчун зухуроти ҳуқуқии мураккаб, ба соҳаи мушаххаси ҳуқуқӣ тааллуқ надорад. Аз моддаи 19-и Конститутсияи ҚТ бармеояд, ки «Ҳар кас кафолати ҳифзи судӣ дорад» [82, с. 480].

Бояд тазаккур дод, ки мавриди татбиқи механизми Ҷимояи судии ҳуқуқҳои конститусионӣ, ба масъалаи намояндагӣ дахл кардан мумкин нест. Дар сатҳи минтақавӣ талабот ба намояндагон сабуктар аст, ки одатан мавҷудияти маълумоти олии ҳуқуқӣ кофӣ аст. Дар робита ба ин, ба ақидаи О.В. Брежнев «Мавқеи чунин талабот доираи шахсонеро, ки метавонанд кӯмаки ҳуқуқӣ расонанд, дар муқоиса бо дигар намудҳои муроғиати судӣ маҳдуд мекунад» [114, с. 57-64].

Истифодаи мафҳуми «механизм» дар илмҳои ҷамъиятӣ ва гуманитарӣ, хусусан дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ, ба маҷмӯи воситаҳо ва усулҳои пайваستاи таъсиргузорӣ ишора мекунад, ки дар раванди фаъолияти мушаххас бо ҳадафи татбиқи вазифаҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ ба қор бурда мешаванд. Дар ин замина, «механизм» ҳамчун унсурҳои муҳими сохтори иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ баромад намуда, иҷрои рисолати давлатро дар самти таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд таъмин месозад.

Дар илми ҳуқуқ, «мафҳуми “механизми Ҷимояи ҳуқуқи инсон” бо тафсириҳои гуногун мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Баъзе муҳаққиқон ин мафҳумро ба маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ, бархе ба тартиби ҳуқуқӣ ва муроғиавӣ, гурӯҳи дигар бошад, ба системаи мақомоти давлатӣ ва институтҳои ғайридавлатӣ нисбат медиҳанд» [87, с. 161].

Ба андешаи А.В. Стремоухов, «Механизми Ҳимояи ҳуқуқи инсон як низоми динамикии меъёрҳо, воситаҳо ва тадбирҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки ҳамкорӣ ва фаъолияти муштаракӣ онҳо ба пешгирӣ ва баргарафсозии поймолкунии ҳуқуқҳои инсон нигаронида шудааст» [87, с. 161].

Дар навбати худ, «А.А. Безуглов ва С.А. Солдатов механизми Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрвандро системаи муттаҳидаи воситаҳо ва омилҳои медонанд, ки шароити мусоиди татбиқи амалии ҳуқуқҳо ва озодиҳоро таъмин менамоянд. Ба назари онҳо, ин механизм аз унсурҳои зерин иборат аст: меъёрҳои ҷамъиятӣ (ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ); фаъолияти ҳуқуқии субъектҳо; шаффофият (ошкорбаёнӣ); афкори ҷамъиятӣ; кафолатҳо ва воситаҳои таъминкунандаи ҳуқуқ; тартиботи мурофиавӣ ва институтсионалӣ; масъулият ва ҷавобгарӣ; низоми назорат ва баррасии ҳуқуқвайронкуниҳо» [22, с. 364].

Дар ҚТ механизмҳои Ҳимояи ҳуқуқи инсон як қатор институтҳо ва созмонҳои ҳуқуқии дохилӣ ва байналмилалӣ мебошанд, ки мақсадашон таъмини ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва озодиҳои асосии шахрвандон аст.

З.Х. Искандаров қайд мекунад, ки «Механизмҳои Ҳимояи ҳуқуқи инсон усулҳои ҳуқуқие мебошанд, ки тавассути онҳо ҳуқуқи инсон аз ҳама гуна таҷовузҳои беасос ва ғайриқонунӣ Ҳимоя карда мешавад» [42, с. 78].

«А.М. Диноршоҳ сабаби бисёр будани таърифҳоро дар он мебинад, ки «Муаллифон ба тафсириҳои гуногуни парадигмаҳои истифодашаванда, андешаҳои худ дар бораи мундариҷаи мафҳумҳо, ба монанди таъмин, Ҳимоя, ҳифз, кафолат, амал ва ғайра пешниҳод менамоянд» [126, с. 18-22].

Сохтори механизми ҳуқуқии Ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ду ҷузъи асосии таркибиро дар бар мегирад:

1. Ҷузъи мурофиавӣ-ҳуқуқӣ – маҷмуи тадбирҳо ва расмиёти мурофиавие мебошад, ки фаъолияти мустақими судро дар самти баррасӣ ва ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ, қабули қарорҳои судӣ ва барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда ё баҳсбарангез таъмин менамояд;

2. Ҷузъи ташкилию ҳуқуқӣ – низоми кафолатдиҳандаи ташкилӣ ва моддии фаъолияти мақомоти судӣ мебошад, ки амалиёти бонизоми адолати судиро мутобиқ ба талаботи қонунгузории мурофиавӣ таъмин месозад.

Ин ду ҷузъ дар як низоми воҳид амал намуда, амалиёт ва функцияҳои институти ҳимояи судиро ташкил медиҳанд, ки онро метавон ҳамчун падидаи статикӣ (маҷмуи меъёрҳо ва сохторҳо) ва падидаи динамикӣ (амалияи татбиқи он тавассути мурофиаи судӣ) баррасӣ намуд. Маҳз, дар динамика, яъне дар амалиёти амалии барқарорсозии ҳуқуқу озодиҳои вайроншуда моҳияти воқеии ин институт бештар ошкор мегардад.

Мақсади аслии ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон дар таъмини риоя ва татбиқи самараноку беғаразонаи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар доираи муносибатҳои ҳуқуқии ҷомеа зоҳир мегардад. Ин вазифаи калидӣ ба самти устувории тартиботи ҳуқуқӣ ва таҳкими асосҳои адолати иҷтимоӣ нигаронида шудааст.

Дар доираи илми ҳуқуқшиносӣ, ҳосатан дар таҳқиқоти марбут ба ҳуқуқи инсон, механизми ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ба ду навъи асосӣ ҷудо карда мешавад:

1. Механизмҳои миллии (доҳилидавлатии) ҳимояи ҳуқуқ, ки маҷмуи мақомоти давлатӣ, аз ҷумла судҳо, ниҳодҳои ҳифзи ҳуқуқ, инчунин воситаҳо ва кафолатҳои ҳуқуқиро фаро мегиранд. Ин механизмҳо мутобиқи меъёрҳои Конститутсия ва дигар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон амал намуда, татбиқ ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсонро дар сатҳи миллий таъмин мекунанд.

2. Механизмҳои байналмилалӣ ҳимояи ҳуқуқ, ки бар асоси санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва иштироки ҚТ дар шартномаҳои байналмилалӣ амалӣ мешаванд. Ин механизмҳо ба шахсони алоҳида имконият медиҳанд, ки дар ҳолати истифода нашудани ҳимояи судии самарабахш дар доҳили кишвар, ба сохторҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ муроҷиат намоянд.

Механизмҳои доҳилидавлатии ҳимоя на танҳо бар таъмини тартибот ва иҷроиши қонун равона шудаанд, балки дар барқарорсозии ҳуқуқҳои

поймолшуда, пешгирӣ ва бартарафсозии ҳуқуқвайронкуниҳо, ҳамчунин татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ низ нақши муҳим мебозанд.

«Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки дар Конститутсия ҳамчун яке аз вазифаҳои асосии давлат муқаррар шудааст, на танҳо бо роҳи таъмин ва кафолати ҳуқуқӣ амалӣ мегардад, балки бо тadbирҳои муассир дар барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда низ таҷассум меёбад. Давлат ҳуқуқи инсонро на фақат дар раванди ҳифзи тартиботи ҳуқуқӣ, балки ҳангоми анҷом додани фаъолиятҳои мухталиф дар соҳаҳои гуногуни идоракунии давлатӣ, дар шаклҳои гуногун ҳимоя менамояд» [82, с. 480].

Дар илми ҳуқуқ ва дар адабиёти таҳассусии марбут ба ҳуқуқи инсон, назарҳо перомуни таснифи механизмҳои миллии ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд гуногун ва сершумор мебошанд. Яке аз шаклҳои маъмул ва пазируфташудаи ин тасниф, тақсимои механизмҳо ба судӣ ва ғайрисудӣ мебошад. Ин тақсимот ба хусусияти амалии воситаҳои татбиқи ҳимояи ҳуқуқи шахс асос ёфта, ба таври васеъ дар таҳқиқоти илмӣ ва қонунгузорӣ истифода мешавад.

Илова бар ин, муҳаққиқони соҳаи механизмҳои миллии ҳифзи ҳуқуқро бо назардошти ду асоси муҳимми таҳлилий чунин тақсим мекунанд:

1. Аз рӯи унсури ташкилӣ: давлатӣ ва ҷамъиятӣ.
2. «Аз рӯи сатҳи ташкилию ҳокимиятӣ: федералӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ» [79, с. 278].

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки дар аксарияти конститутсияҳои давлатҳо дар маҷмуъ, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд пешбинӣ шудааст. Ҳамзамон, дар ҳолатҳои зарурӣ дар сатҳи давлатӣ таъсиси механизми миллии ҳифзи ҳуқуқӣ пешбинӣ мешавад, ки вазифаи он барқарорсозии ҳуқуқу озодиҳои шахсӣ ва шаҳрвандӣ мебошад. Бинобар ин, дар навиштаҳои олимони соҳа ҳамчун универсалӣ ва мутлақ, аз ҷумла фаъолияти суди конститутсионӣ ҳамчун мақоми олии судӣ, ки мувофиқи суди конститутсиониро бо мақсади ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд ва мақомоти шабеҳи субъектҳо амалӣ менамояд, таҳлил мегардад. Таҳлили назариявии танзими ҳуқуқу озодиҳои

инсон ва шаҳрванд ба маҷмуи меъёрҳои конституционӣ таъяс мекунад, тартиби татбиқи ин ҳуқуқҳо ва озодиҳоро танзим мекунад ва кафолати татбиқи онҳоро муқаррар мекунад. Ҳамин тариқ, меъёрҳои конституционӣ асоси механизми миллии ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳоро ташкил медиҳанд. Ба механизми давлатӣ ба ғайр аз меъёрҳои конституционӣ, ҳамчунин, институтҳои давлатии ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳо, ки ҳам дар сатҳи федералӣ ва ҳам дар сатҳи минтақавӣ таъсис дода мешаванд, дохил мешаванд.

Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ тавассути таҳлили мавқеи ҳуқуқии суди конституционӣ пешниҳод карда мешавад, ки дар он пайдарпайии мантиқӣ нисбати ҳуди ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ, ҳуқуқ ба ҳимоя аз ин ё он санадҳо, амалҳои мақомоти ҳокимияти ҷамъиятӣ, инчунин баробарӣ дар татбиқи ин ҳуқуқ нисбат ба шахсони муайян сохта мешавад. Таҳлили интиқодӣ оид ба маҳдудиятҳои ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ, аз ҷумла, ҳуқуқи шикоят овардан ба мақомоти дахлдор дода шуда, пешниҳод доир ба мустақкам кардани имкониятҳои васеи шаҳрвандон барои муроҷиат ба судҳои конституционӣ (оинномавӣ)-ро дар бар мегирад.

«Вобаста ба масъалаи мазкур, муҳаққиқони тоҷик Х.О. Ойев ва Б.А. Сафарозода ин механизмҳоро ба механизмҳои судӣ, давлатии ғайрисудӣ (механизмҳои маъмурӣ ва ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон) ва ҷамъиятӣ тасниф мекунанд» [74, с. 256].

Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд тавассути мақомоти судӣ яке аз унсурҳои марказӣ ва ҷудонопазири механизми ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқии ҳар як давлат ба ҳисоб меравад. Маҳз, суд ҳамчун муассисаи калидии давлатдорӣ ҳуқуқбунёд шароити амалии барқарорсозии ҳуқуқу озодиҳои поймолшудаи шахсро фароҳам меорад. Кафолати ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ, аз ҷумла, имкони шикоят кардан аз қарорҳо, амал ва беамалии мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, яке аз кафолатҳои бунёдии ҳуқуқии инсон ба ҳисоб меравад.

Дар баробари ҳокимияти судӣ, институтҳои миллии ҳуқуқи инсон, ки аз лиҳози сохторӣ ва ҳуқуқӣ мақоми мустақил доранд, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи

инсон, Комиссия оид ба ҳуқуқи инсон ва Маркази миллии қонунгузорӣ, дар маҷмуъ ҷузъи муҳимми механизми миллии кафолати ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд мебошанд.

Ҳамчунин, ба масъалаи мазкур, профессор «А.М. Диноршоҳ диққати бештар дода, механизмҳои миллиро чунин гурӯҳбандӣ намудааст:

- механизмҳои маъмурӣ-ҳуқуқии (ғайрисудӣ) ҳимояи ҳуқуқи инсон;
- механизмҳои квазисудӣ барои ҳифзи ҳуқуқи инсон;
- механизмҳои судии ҳифзи ҳуқуқи инсон» [40, с. 50].

Қолиб ва шоистаи зикр аст, ки таснифоти механизмҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон бе дарбаргирии механизмҳои судӣ наметавонад комил бошад. Зеро суд, ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ, дар низоми кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мақоми меҳварӣ ва ниҳоиро ишғол мекунад. Бо эътирофи принципи тақсимои ҳокимият ва баробарии шохаҳои он, нақши муассир ва афзалиятноки ҳокимияти судӣ бояд махсус таъкид гардад. «Зеро маҳз суд, хусусан суди конституционӣ, шароити ҳуқуқиро барои таъмини волоияти Конститутсия, амали мустақими меъёрҳои он ва татбиқи адолати конституционӣ фароҳам месозад. Суди конституционӣ ҳамчун заминасози кафолати волоияти ҳуқуқ, натавонанд назорати мутобикати санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бо Конститутсияро анҷом медиҳад, балки дар демократикунонии низоми ҳуқуқӣ, таҳкими принципи ҳокимияти халқ ва риояи ҳуқуқу озодиҳои бунёдӣ нақши муассир мебозад» [40, с. 50].

Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи Суди конституционии ҚТ» мисоли мувофиқ аст, ки дар он ҳуқуқи шаҳрвандон барои пешниҳоди дархост дар бораи мувофиқати санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бо Конститутсия ба расмӣ шинохта шудааст. Ҳамзамон, тавзеҳоти роҳбарикунандаи пленумҳои Суди Олии ҚТ ва Суди олии иқтисодии ҚТ низ нақши муҳим дар баррасии масъалаҳои ҳуқуқӣ ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои конституционии шахсондоранд, ки тавассути онҳо мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ метавонанд баррасӣ шаванд. Ин амалия ба таъмини адолати судӣ ва ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон мусоидат мекунад. Дар ин самт ваколатҳои суди конституционӣ васеъ мебошад. Дар ин

мавзуъ низ, профессор Зариф Ализода навиштааст: «Ин новелла ҳуқуқи шаҳрвандонро барои мурочиат ба суди конституционӣ хеле васеъ мекунад ва ба суди конституционӣ имконият медиҳад, ки нақши худро дар таъмин ва ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон тақвият диҳад».

Бинобар ин, Суди конституционии ҚТ дар низоми кафолати ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд нақши калидӣ ва бунёдӣ дорад. Зеро маҳз, тавассути мурофияи конституционӣ имконияти назорати конституционӣ ба амал бароварда мешавад, ки дар навбати худ, таъмини волоияти Конститутсия ва риояи ҳуқуқҳои асосии инсонро таъмин мекунад. Дар ин замина, муҳаққиқ А.М. Диноршоҳ дуруст таъкид менамояд: «Меъёри қисми 2-и моддаи 1-и Қонуни конституционии соли 1995 мувофиқтар буд, зеро он ба таври возеҳ ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро яке аз ҳадафҳои таъсиси Суди конституционӣ меҳисобид» [2].

Ин андеша нишон медиҳад, ки функцияи ҳимоявии суди конституционӣ натавонанд дар муҳтавои ҳуқуқӣ, балки дар моҳияти таъсис ва мақоми сохтори он ифода ёфта, принципи волоияти ҳуқуқ, ҳокимияти қонун ва арзиши олий доштани инсонро дар низоми давлатдорӣ ҳуқуқбунёд мустаҳкам менамояд.

«Б.С. Эбзеев бошад, қайд менамояд, ки “Институти шикояти конституционӣ” усули хоси иштироки шахс дар татбиқи ҳокимияти давлатӣ аст» [101, с. 92], «зеро дар сурати қабули қарори мусбат аз ҷониби суди конституционӣ оид ба дархост дар бораи вайрон кардани ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, он ба қонунгузорӣ ва татбиқи минбаъдаи меъёри қонун таъсир мерасонад» [40, с. 50]. Ҳамчунин, ҳаҷм ва хусусияти салоҳияти Суди конституционӣ шаҳодат медиҳад, ки ин мақом дар низоми умумии механизмҳои кафолати ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд, хосса тан дар самти таъмини ҳимояи судии ҳуқуқи озодиҳо мақоми муассир ва марказиро ишғол менамояд. Бо амалӣ намудани салоҳиятҳои назорати конституционӣ, суди конституционӣ натавонанд ҳуқуқи озодиҳои асосиро ҳимоя менамояд, балки маҳдудиятҳо ва монеаҳои ҳуқуқӣ ё маъмурии мавҷударо дар роҳи татбиқи онҳо ошкор ва бартараф

месозад, ки ин дар навбати худ таҳкими конституционализм ва волоияти қонунро дар ҷомеа таъмин мекунад.

Вобаста ба масъалаи мазкур, «М.В. Немитина дуруст қайд мекунад, ки ҳолати муқаррарӣ ва табиӣ инсон он аст, ки ӯ ҳуқуқҳои худро амалӣ мекунад. Айни замон, барои бартараф кардани ягон монеа аз шахс кӯшиши зиёд талаб карда намешавад. Вақте ки аз ҷониби шахсони дигар (ҷисмонӣ ё ҳуқуқӣ), аз ҷониби сохторҳои ҳокимиятӣ, ки бо сабаби онҳо амалӣ кардани ҳуқуқҳои ғайриимкон мегардад, монеаҳо ба миён меоянд, шахс аз ҳолати амалӣ намудани ҳуқуқҳои ба мавқеи ҳимояи онҳо мегузарад» [71, с. 122].

Ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд тавассути мақомоти судӣ ҷузъи ҷудонашавандаи механизми ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқи инсон ба шумор рафта, самти асосии амалӣ намудани адолати судӣ ва кафолати риояи ҳуқуқи бунёдӣ мебошад. Суд ҳамчун унсури марказии низоми ҳокимияти давлатӣ нақши калидиро дар барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда, пешгирии худсарии мақомоти давлатӣ ва таъмини адолати иҷтимоӣ мебозад. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ, ки ҳуқуқи муроҷиат бо шикоят алайҳи амал ё беамалии ғайриқонунии мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор ва дигар субъектҳои расмиро дарбар мегирад, тибқи Конститутсия ва қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолат дода шудааст.

Дар ин замина, низоми миллии ҳифзи ҳуқуқ, ки асосан ба ниҳодҳои анъанавии ҳокимияти давлатӣ таъяс мекунад, нақши муассир дар таъмини ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд мебозад. «Аз ҷумла, мақомоти прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун яке аз субъектҳои муҳими механизми кафолати ҳуқуқӣ дар самти назорати риояи қонун, таҳкими қонуният ва баррасии муроҷиатҳои шахрвандон вазифаи муҳими конституционии худро иҷро мекунад» [3]. Прокуратура ҳамчун мақоми назораткунандаи риояи қонунгузорӣ, натавонанд иҷрои вазифаҳои марбут ба таъмини суботи ҳокимият ва тартиботи ҳуқуқиро таъмин мекунад, балки дар низоми кафолати ҳуқуқи инсон ва шахрванд самти муҳими иҷтимоӣ-ҳуқуқиро дар бар мегирад. Нақши калидии он дар таъмини ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои конституционии шахс ва

шаҳрванд зоҳир мегардад, хусусан, дар ҳолатҳое, ки ҳуқуқҳои мазкур аз ҷониби шахсони мансабдори мақомоти давлатӣ бо амал ё беамалии ғайриқонунӣ поймол мегарданд.

«Мақомоти қорҳои дохилӣ ҳамчун ҷузъи таркибии низоми ҳифзи ҳуқуқ, дар татбиқи мақсад ва вазифаҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқии давлат нақши муҳим мебозанд. Онҳо вазифадоранд, ки тартиботи конституционӣ, амнияти ҷамъиятӣ ва ҳуқуқии шаҳрвандон, инчунин муассисаҳо, ташкилотҳо ва шахсони ҳуқуқиро аз ҳама гуна таҳдидҳо ва ҳуқуқвайронкуниҳо ҳимоя намоянд» [5].

Институти ҳифзи манфиатҳо дар низоми ҳимояи ҳуқуқи инсон аз ҷойгоҳи назариявӣ ва амалӣ аҳамияти калидӣ дорад. Аз ҷумла, институти адвокатура ҳамчун унсури муҳими ҷомеаи ҳуқуқбунёд нақши калидӣ дар таъмини дастрасӣ ба адолати судӣ ва кафолати ҳимояи манфиатҳои ҳуқуқии инсон мебозад. Густариши адвокатура нишондиҳандаи болоравии сатҳи кафолатҳои ҳуқуқӣ ва таҳкими асосҳои демократии ҷомеаи шаҳрвандӣ ба шумор меравад.

Ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, махсусан дар ҷаҳорҷӯби мурофиаи конституционӣ, яке аз роҳҳои муассири таъмини кафолати ҳуқуқҳои асосии инсон дар сатҳи меъёргузори давлатӣ маҳсуб меёбад. Судии конституционӣ ҳамчун кафили риоя ва татбиқи бевоситаи меъёрҳои Конститутсия фаъолият намуда, шароити мусоид фароҳам меорад, ки ҳуқуқ ва озодиҳои субъективии инсон аз поймолшавӣ дар сатҳи қонунгузорӣ эмин нигоҳ дошта шаванд.

Ҳимояи судии ҳуқуқ дар навбати худ, механизми ташкилии ҳуқуқиест, ки барои барқарорсозии ҳуқуқи поймолшуда ва татбиқи озодиҳои инсон хизмат мекунад. Ин ҳимоя метавонад дар ҷорҷӯби ҳама гуна мурофиаи судӣ – конституционӣ, маданӣ, ҷиноятӣ ва маъмурӣ амалӣ гардида, вазифаҳои асосии онро бартарафсозии монеаҳо ба татбиқи ҳуқуқ, барқарор кардани ҳуқуқҳои вайроншуда ва ҷуброни зарар ташкил медиҳанд.

«Ба ин тартиб, ҳуқуқи муосири конституционии кишварҳои демократии ғарбӣ натавонанд ба тасдиқи мавҷудияти ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва эътирофи шахс ҳамчун арзиши олий асос ёфтааст, балки бунёди давлатро низ бар

пояи ҳимояи амалии онҳо бо иштироки мустақими шахс дар идоракунии давлат тавсиф мекунад» [190, с. 213]. «Барои самаранок амалӣ намудани ҳукуку озодиҳо дар ҳаёти воқеӣ механизми муассири кафолати таъмини ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд зарур аст, ки ба ҳама гуна қонуншиканиҳо ва таъсири манфии дохилидавлатӣ тобовар бошад» [124, с. 60-62].

Механизми ҳифзи ҳукуку озодиҳои инсон дар даврони муосир маҷмӯи мураккаби сохторӣ, ҳукуқӣ ва институтсионалӣ мебошад, ки ҳам василаҳои дохилидавлатӣ ва ҳам байналмилалиро дар бар мегирад. Аз як тараф, санадҳои меъёрии ҳукукии миллӣ ва мақомотҳои давлатӣ, ки иҷрои онҳоро таъмин мекунанд, ва аз тарафи дигар, созишномаҳои байналмилалии ҳукуки инсон ва институтҳои марбут ба татбиқи он меъёрҳо, унсурҳои муҳимми низоми ҳифзи ҳукуқ мебошанд.

Ташаққули танзими ҳукукии байналмилалии ҳукуки инсон натиҷаи раванди таърихии рушди низоми сиёсӣ ва ҳукукии давлатҳо буда, эътирофи меъёрҳои умумибашарӣ ҳамчун арзиши баландтарини ҳукуқӣ маҳсуб мегардад.

Ташаққули танзими ҳукукии байналмилалии ҳукуки инсон натиҷаи раванди таърихии рушди низоми сиёсӣ ҳукукии давлатҳо ва эътирофи меъёрҳои умумибашарӣ ҳамчун арзиши олӣ мебошад. Дар чунин шароит, яке аз вазифаҳои калидии ҳар як давлат таъмини имконияти воқеии татбиқи ҳукуку озодиҳои инсон, ташкили механизми муассири ҳимоя аз таҷовуз ба ҳукуқ ва кафолати барқарорсозии онҳо мебошад.

Бо така ба принципҳои давлатдорӣ ҳукуқбунёд ва тақсимои ҳокимият, ҳимояи судӣ наметавонад танҳо ба фаъолиятҳои мурофиавии судҳо маҳдуд гардад. Аз ин рӯ, сохтори механизми ҳукукии таъмини ҳимояи судӣ ба ду ҷузъи асосӣ тақсим мешавад: ҷузъи моддӣ-ҳукуқӣ ва ҷузъи мурофиавӣ-ҳукуқӣ.

Бо вучуди ин, то ҳол чанд масъалаи муҳим барои ислоҳ ва тақвияти низоми ҳимояи судӣ боқӣ мемонанд, аз ҷумла: беҳсозии модели ташкили ҳокимияти судӣ, махсусан тавассути таъсиси судҳои тахассусӣ (маъмурӣ, андоз, ноболиғон ва ғ.), бо нигоҳдории хусусиятҳои таърихӣ ҳукукии низоми судӣ; тақмили мурофиаи судӣ бо мақсади бартарафсозии ҳаҷми судӣ ва баланд

бардоштани сатҳи дастрасӣ ба адолати судӣ; такмил додани мақоми ҳуқуқии судя, бо таъмини мустақилият, шаффофият, одоби касбӣ ва мубориза бо ғасод дар муҳити судӣ; баланд бардоштани сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ ва ҳуқуқшиносии ҷомеа бо дарназардошти принципҳои ҳуқуқи давлатӣ ва эҳтироми волоияти қонун; татбиқи технологияҳои иттилоотии муосир дар раванди мурофиавӣ аз қабилӣ судҳои электронӣ, тақсими автоматикунонидашудаи парвандаҳо, баргузори мурофиаҳо тавассути видеоконфернс, нигоҳдори рақамии ҳуҷҷатҳои парванда ба сифати омили муҳим дар баланд бардоштани шаффофият ва дастрасии адолати судӣ арзёбӣ мегардад. Ҳамзамон, тақвияти низоми иҷроӣ санадҳои судӣ тавассути таҳияи қонунгузори махсус, масалан, Кодекси иҷроия, баланд бардоштани мақоми ҳуқуқии ҳадамоти иҷроия ва таъсиси шаклҳои муассири назорати судӣ дар марҳилаи иҷроӣ қарорҳо аз ҷумлаи чораҳои зарурӣ барои таъмини ҳимояи воқеии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ба шумор мераванд.

Бо дарназардошти ин, метавон хулоса кард, ки механизми ҳимояи судии ҳуқуқи озодиҳои инсон бояд натавонад ҳамчун унсурҳои муассири ҳокимияти судӣ, балки ҳамчун пояи устувори давлатдори ҳуқуқбунёд ва кафолати амалӣ шудани арзишҳои умумибашарии ҳуқуқи инсон баррасӣ гардад.

2.3. Кафолатҳои амалӣ гардидани ҳуқуқҳои асосии инсон ва шахрванд ба ҳимояи судӣ

Кафолати татбиқи ҳуқуқҳои конституционӣ, ҳуқуқи инсон ва шахрвандӣ ба ҳимояи судӣ дар ҳуқуқи давлатӣ ва байналмилалӣ як ҷузъи муҳим барои таъмини адолат, озодиҳои асосии инсон ва ҳуқуқи шахрвандон аст. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ, ҳамчун яке аз ҳуқуқҳои конституционӣ кафолат медиҳад, ки агар ҳуқуқи шахс нақз шуда бошад, ӯ метавонад ба суд муроҷиат кунад ва ба ҳимояи ҳуқуқи худ бипардозад.

Усулҳо, воситаҳо ва шароите, ки татбиқи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрвандро дар ҳаёти воқеӣ таъмин менамоянд ва дастрасии шахсро ба

истифодаи пурраи онҳо таъмин месозанд, дар илми ҳуқуқшиносӣ бо мафҳуми «кафолатҳои ҳуқуқи озодиҳо» ифода меёбанд. «Маҳз, ҳамин фаҳмиш дар осори ҳуқуқшиносони маъруф ба монанди Л.Д. Воеводин, Н.В. Витрук, В.Е. Чиркин ва дигарон таъкид ва таҳқиқ шудааст» [33, с. 232-236; 97, с. 173]. Онҳо кафолатҳоро ҳамчун маҷмуи воситаҳои ҳуқуқӣ, моддӣ, сиёсӣ ва ташкилӣ арзёбӣ мекунанд, ки татбиқи самараноки ҳуқуқи озодиҳоро таъмин менамоянд.

Кафолати ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд – ин низом ва тартиби махсуси ҳуқуқие мебошад, ки барои таъмини эҳтиром ба ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон дар чорҷӯби қонунгузорию як кишвар ё созмонҳои байналмилалӣ амалӣ карда мешавад.

Дар Конститутсияи ҚТ ва дигар давлатҳои ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрвандон ҳамчун арзиши олий эътироф шуда, ҳамчун кафолат ба расмият даромадаанд. Инсон ва шаҳрванд барои амалишавии ҳуқуқ ва озодиҳои асосии худ кафолатҳои доранд, ки яқчо бо механизмҳои ҳимояи судӣ, мақомот ва ниҳодҳои ҳуқуқӣ таъмин мешаванд.

Дар ҚТ, моддаи 17-и Конститутсия кафолат медиҳад, ки «Ҳама дар назди қонун ва суд баробаранд. Давлат ба ҳар кас, қатъи назар аз миллат, наҷод, чинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ, таҳсил ва молу мулк, ҳуқуқи озодиҳоро кафолат медиҳад». Ба ин маънӣ, Конститутсия кафолат медиҳад, ки ҳуқуқи инсон ва шаҳрванде, ки ба ин ҳуқуқҳои пайваст аст, дар сурати нақзи онҳо имконияти истифодаи муҳлати ҳуқуқӣ ва ё кӯмакҳои судиро доранд.

Рушди ҳаёти ҷамъиятии муосир дар ҳамаи шаклҳои муносибатҳои ҳокимият талаботи самаранокии баланди қарорҳои идоракуниро ба миён мегузорад. «Дар шароити ҷаҳонишавии муносибатҳои сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, вазифаи калидии ҳар як давлати ҳуқуқбунёд таъмини рушди устувор ва динамикӣ мебошад, ки он танҳо дар асоси риояи қатъии принципҳои конститутсионизм ва таҳкими волоияти Конститутсия имконпазир аст. Дар ин замина, Конститутсия натавонанд ҳуҷҷати олии ҳуқуқӣ, балки тақягоҳи асосии устуворию сохтори сиёсӣ ва кафолати татбиқи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд махсуб мешавад» [15, с. 99].

Кафолатҳои ҳуқуқи озодиҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як ҷузъи муҳимми низоми ҳуқуқии кишвар мебошанд, ки мақсади асосии онҳо таъмин намудани ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои шахрвандон аст. «Ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути муқаррароти Конститутсия, қонунҳои ҷорӣ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, ҳифз ва кафолат дода мешаванд. Дар асоси Конститутсияи ҚТ кафолатҳои ҳуқуқи инсон ва шахрванд дар моддаҳои 18, 19, 22, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40 ва 41-и он баён шудааст» [1].

Ҳамчунин, вобаста ба мавзӯи мазкур, Н.В. Витрук кафолатҳои умумичамбиятиро ҷудо менамояд, ки ба онҳо кафолатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, идеологӣ ва махсусан кафолатҳои ҳуқуқӣ дохил мешаванд. Ба андешаи ӯ, зарур аст миёни ду гурӯҳи кафолатҳо, кафолатҳои ҳуқуқии татбиқи ҳуқуқи озодиҳо ва кафолатҳои ҳуқуқии ҳимояи онҳо тафовут гузошта шавад [32, с. 305-309]. Витрук бар он назар аст, ки мафҳуми татбиқи ҳуқуқи озодиҳо наметавонад ба таври пурра мафҳуми ҳимояи онҳоро фаро гирад, зеро ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳо дар ҳолати поймол ё зери хатар қарор доштани онҳо ба амал меояд, дар ҳоле ки татбиқи ҳуқуқи озодиҳо равандест, ки бо мавҷудияти шароити ҳуқуқӣ ва иҷтимоиву сиёсӣ таъмин мешавад.

«Л.Д. Воеводин низ ба монанди Н.В. Витрук кафолатҳоро вобаста ба таъиноти функционалии онҳо ба ду гурӯҳ ҷудо менамояд: кафолатҳои таъмини амалишавии ҳуқуқ ва кафолатҳои ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд» [33, с. 25]. Ба таъкиди муҳаққиқ, барқарорсозии ҳуқуқ ва озодиҳои поймолшуда, гарчанде воситаи муҳимми ҳифзи ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад, наметавонад ҳамчун шакли ҳатмии татбиқи ҳуқуқи озодиҳо арзёбӣ гардад. Баръакс, татбиқи муътадили ҳуқуқҳо бояд дар шароите сурат гирад, ки поймолсозии онҳо ба миён наояд ва зарурати ҳимоя ва барқарорсозӣ пеш наояд. Аз ин рӯ, ҳолатҳои даҳолат ва барқарорсозии ҳуқуқ ҳамчун истисно аз қоидаи умумии татбиқи озоду мустақили ҳуқуқи озодиҳо арзёбӣ мегарданд.»

«Илова бар ин, Л.Д. Воеводин дар таҳлили худ кафолатҳоро ба ду зергурӯҳ ҷудо мекунад: кафолатҳо ҳамчун воситаҳо, ки барои амалишавии

хукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд муҳити мусоиди ҳуқуқӣ ва сиёсиро фароҳам меоранд ва кафолатҳо ҳамчун шартҳо, ки дар раванди мубориза барои татбиқи дурусти ҳуқуқҳои бунёдӣ ва пешгирии поймолшавии онҳо нақш мебозанд» [33, с. 232-236].

Ба андешаи муҳаққиқи маъруф Л.Д. Воеводин, ки мо низ ба ин назар мувофиқем, кафолатҳо аз рӯи таъиноти функционалӣ бояд ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо карда шаванд. Ҳар як кафолат новобаста аз хусусият ва табиати ҳуқуқи дахлдор бояд барои таъмини амалишавии ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин барои барқарории адолати ҳуқуқӣ ва суботи ҷомеа хизмат намояд.

Дар ин замина, ҳуқуқ ба мурофияи суди конститусионӣ ҳамчун ҷузъи муҳимми низоми ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд баромад карда, ҳудуди рафтори ҳуқуқии иҷозатдодашудаи шахсро дар фазои ҳуқуқии ҷомеа муайян менамояд.

Кафолатҳои умумии ҳуқуқ ба мурофияи суди конститусионӣ маҷмуи шартҳо ва механизмҳои мебошанд, ки воқеияти амалии ҳукуку озодиҳоро дар ҷомеа таъмин месозанд. Онҳо дар бар мегиранд:

- Кафолатҳои иқтисодӣ, ки ба эътирофи моликияти хусусӣ, гуногуншаклии моликият, бозори озод ва рақобати одилона асос ёфта, татбиқи мустақили ҳокимияти судиро таъмин менамоанд;

- Кафолатҳои сиёсӣ, ки тавассути гуногунандешӣ, озодии сухан, интиҳоботи демократӣ, тақсимоати ҳокимият ва мувозинати шохаҳои он амалӣ мешаванд;

- Кафолатҳои идеологӣ, ки дар худ ғояи волоияти ҳуқуқ, эътирофи ҳукуку озодиҳои инсон ҳамчун арзиши олӣ ва мақоми марказии ҳуқуқи шахсро таҷассум мекунанд.

Фаъолияти суд дар татбиқи ваколатҳояш ба низоми кафолатҳои мурофиявии ҳуқуқи шахс саҳт алоқаманд аст. Маҳз, тавассути ин низом, озодии касбии судя, ҳимояи ҳуқуқии мурочиаткунанда ва бетарафии мурофия таъмин карда мешавад.

Бо вучуди ин, бархе аз кафолатҳои ҳимояи судӣ ба воқеияти сиёсату ҳуқуқии нав мутобиқ нестанд ва ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ ҳуқуқи инсон ва меъёрҳои конституцияи амалкунанда ҷавобгӯ намебошанд. Аз ин рӯ, тақмили қонунгузорӣ, баррасии механизмҳои ҳуқуқии амалкунанда ва таҳияи меъёрҳои арзёбии самаранокии ҳимояи судӣ зарур мебошад.

Бо тақия ба консепсияи илмӣ самаранокӣ, ки мутаносибати байни ҳадаф ва натиҷаи бадастомадаро муайян менамояд, метавон як қатор нишондиҳандаҳоро ҳамчун меъёрҳои муҳимми арзёбии фаъолияти самарабахши ҳимояи судӣ зикр кард, аз ҷумла:

- а) ба даст овардани натиҷаҳои ҳуқуқии мусбат;
- б) набудани монеаҳо ва хатарҳои дорои хусусияти муурофиавӣ;
- в) оптималии барқарорсозии ҳуқуқҳои вайроншуда нисбат ба захираҳои сарфшуда;
- г) истифодаи усулҳои ҳуқуқии мутаносиб ва муассир;
- д) таъмин намудани қаноатмандии иҷтимоӣ ва эътимод ба адолати судӣ.

Дар маҷмӯъ, самаранокии ҳимояи судӣ натавон ба сохтори муурофиавӣ, балки ба заминаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, идеологӣ ва институтсионалии давлат вобастагӣ дорад. Маҳз, дар маҷмуи ин унсурҳо ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ҳамчун кафолати муассири ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд зухур мекунад.

«О.Я. Беляевская кафолати ҳуқуқ ба ҳимояи судиро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: объективӣ, ки аз ҷониби давлат таъсис ёфта, асосҳои моддӣ-ҳуқуқиро дар бар мегирад ва субъективӣ, ки озодии шахсро барои истифодаи воситаҳои муурофиавӣ монанди ҳуқуқ ба кӯмаки ҳуқуқии таҳассусӣ ва ҳаққи шаҳодат надодан ба худ таъмин менамояд» [175, с. 18].

«Ба ақидаи С.В. Астратова, низоми кафолати ҳуқуқи инсон ба ҳимояи судӣ дар сатҳи институтсионалӣ ва функционалӣ амалӣ мегардад. Ин кафолатҳо ҳам техникӣ (масалан, ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ, дастрасии ҷисмонӣ ба биноҳои суд, таносуби шумораи судяҳо ба аҳоли) ва ҳам муҳофизатӣ (қонуният ва механизми ҷуброни зарари расонидашуда ҳангоми адолати судӣ) мебошанд» [172, с. 18-19].

Ба андешаи «В.Б. Вершинин, дар сохтори кафолатҳои ҳуқуқӣ метавон ду зершакл – кафолатҳои моддӣ-ҳуқуқӣ ва мурофиавӣ-ҳуқуқиро ҷудо намуд. Кафолатҳои моддӣ-ҳуқуқӣ шароити объективиро фароҳам меоранд, ки ҳуди ҳуқуқ ба мурофиаи судии конститутсионӣ вучуд дошта бошад (кафолатҳо-шартҳо), дар ҳоле ки кафолатҳои мурофиавӣ-ҳуқуқӣ ба шахс (субъекти ҳуқуқ) имконият медиҳанд бо истифода аз ирода ва амалҳои ҳуқуқии худ барои расидан ба ҳифзи манфиатҳояш қадам гузорад» [178, с. 26]. Аз ин рӯ, бо ин андешаи муаллиф, ки кафолатҳои ҳуқуқиро ба объективӣ ва субъективӣ ҷудо мекунад розӣ шудан мумкин аст.

Нисбати масъалаи мазкур ба андешаи мо фикру ақидаи олимони «О.Я. Беляевская ва В.Б. Вершинин ба ҳақиқат наздик аст, зеро кафолати объективии ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ, ин як шакли кафолати ҳуқуқи инсон аст, ки таъмини эҳтиром ва ҳифзи ҳуқуқи шахс тавассути мақомоти судӣ, бо мақсади ҳимояи худ дар асоси меъёрҳои қонун аст. Кафолати объективии ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ имконият медиҳад, ки ҳар шахс ҳуқуқи дастрасӣ ба суд ва кӯмак барои ҳимояи ҳуқуқи худ (киро кардани адвокат)-ро дорад. Ҳамзамон, кафолати объективии ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ як механизми муҳим барои таъмини адолат ва ҳифзи ҳуқуқи шахс аст» [82, с. 480].

Дар баробари ин, ҳуқуқ ба мурофиаи судии конститутсионӣ дорои низомии хоси кафолатҳои ҳуқуқӣ мебошад. Чунончи зикр мегардад, кафолатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, идеологӣ ва ташкилии татбиқи ин ҳуқуқ муҳити объективии мавҷудияти онро таъмин намуда, дар шакли ҳуқуқи мусбат зоҳир мегарданд ва ҳамчун кафолатҳои моддӣ-ҳуқуқӣ маънидод мешаванд.

«Ба чунин омезиши унсурҳои моддӣ-ҳуқуқӣ ва мурофиавӣ-ҳуқуқӣ дар сохтори кафолати ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон Д.В. Белоусов низ ишора мекунад. Ӯ махсусан кафолатҳои моддӣ-ҳуқуқиро, ки дар муқаррароти ҳуқуқӣ ифода меёбанд ва бевосита ба татбиқи мурофиаи судии конститутсионӣ хизмат мерасонанд, ҳамчун ҷузъи муҳим эътироф менамояд» [111, с. 28].

Бояд таъкид дод, ки дар таърихи адабиёти илмӣ ин масъаларо чунин шарҳ додан бо мақсад мувофиқ мебошад:

1. Кафолатҳои иқтисодӣ – дар асоси меъёрҳои ҳуқуқие танзим мегарданд, ки тартиби маблағгузорию фаъолияти суди конституциониро ҳамчун як ниҳоди мустақили ҳокимияти судӣ муайян менамоянд. Маҳз, тавассути ин заминаи молиявӣ истиқлолияти воқеии мақоми мазкур таъмин мегардад.

2. Кафолатҳои сиёсӣ – бо муқаррароти Конститутсия дар бораи тақсимои ҳокимияти давлатӣ ба се шоха (қонунгузор, иҷроия ва судӣ) алоқаманд буда, шароити ҳуқуқии мустақилияти амалии суди конституциониро ба вуҷуд меоранд.

3. Кафолатҳои идеологӣ – дар асоси ғояҳои бунёдии Конститутсия, ки инсон, ҳуқуқ ва озодии ӯро ҳамчун арзиши олии эътироф мекунад, ташаккул ёфта, заминаи маънавӣ ва идеологӣ барои пойдории волияти ҳуқуқ ва конституционализм фароҳам меоранд.

4. Кафолатҳои ташкилии ҳуқуқӣ – дар доираи муқаррароти Конститутсия таҷассум меёбанд. Ба ин гурӯҳ таъсиси суди конституционӣ ҳамчун мақоми мустақил, муайян намудани шумора ва тартиби таъини судяҳо, доираи субъектони дорои ҳуқуқи муроҷиат ва ваколатҳои дахлдори ин мақом дохил мешаванд. Ин унсурҳо хусусияти махсус ва алоҳида доштани мурофиаи суди конституциониро муайян месозанд.

«Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Суди конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” санадҳои Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз қарор, хулоса ва таъинот иборатанд, ки аз лаҳзаи қабул шуданашон эътибори қонунӣ пайдо мекунанд ва иҷрои онҳо қатъӣ буда, аз болои онҳо шикоят кардан мумкин нест» [4]. Муқаррароти мазкур, моҳиятан аз он иборат аст, ки ҳуқуқи озодии инсон пеш аз ҳама тавассути санадҳои суди конститутсӣ ҳифз ва кафолат дода мешаванд. Бинобар ин, иҷрои санадҳои қабулшудаи суди конституционӣ қатъӣ ва аз болои он шикоят кардан мумкин нест. Дар қонунгузорию дигар кишварҳо низ чунин меъёрҳо пешбинӣ гардидааст. Аз ҷумла, дар моддаи 79-и қонуни конституционӣ “Дар бораи суди конституционии Федератсияи Россия”. Ин модда оид ба муносибатҳои суди конституционӣ ва давлати федеролӣ муайян мекунад, ки чӣ гуна суди

конститутсионӣ метавонанд даҳолат кунанд ва чӣ гуна онҳо дар масъалаҳои конститутсионалӣ, ки ба ҳуқуқи шаҳрвандон ва қарорҳои олии давлат таъсир мерасонанд, амал мекунанд.

Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки муқаррароти дар боло зикршуда қарорҳои ҳалли баҳсҳои байни шаҳрванд ва давлатро таъмин намуда, уҳдадорӣ мақомоти давлатӣ барои бартарафсозии вайронкуниҳои ҳуқуқи озодиҳои конститутсионӣ тавассути тағйири қонунҳо ё қарорҳои намудани муқаррароти ғайриконститутсионӣ таъйин мекунад. «Ҳамчунин, ин муқаррарот татбиқи муқаррароти ғайриконститутсионӣ ҳангоми баррасии қарорҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла тавассути бознигирии қарорҳои судӣ манъ карда мешавад. Аммо муҳимтарин қарорҳои ҳуқуқӣ ҳимояи судӣ, ҳуқуқ ва озодиҳо мебошад. Ин меъёр ҳамаи ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро қарорҳои давлатӣ меҳисобад, ки дар доираи он ба суд шикоят кардан аз қарорҳо ва амалҳо (ё беамалӣ)-и ҳама гуна мақомоти давлатӣ ва шахсонӣ мансабдор имконпазир аст» [146, с. 311].

«Ҳуқуқҳои инсон, дар баробари принсипҳо, аз қабилӣ воҷобӣ қонун, соҳибхотӣ халқ, тақсими ҳокимият ва дигар дар тавозуни устувори манфиатҳои ҷамъиятӣ ва хусусиро ташаккул медиҳанд, ки ҳадафи онҳо ба даст овардани баробарии расмӣ ҳамчун роҳи ҳимояи шахс дар давлати ҳуқуқӣ, риояи муқаррароти дақиқи конститутсионӣ, фардиқунонии ҳаёти ҷамъиятӣ ва худидорақунонии шахс мебошад» [117, с. 4-10].

«Ба ибораи дигар, ҳуқуқи инсон унсурӣ қудратпазирӣ конститутсионизм мебошад. Дар навбати худ, конститутсионизм ҳам барои илмҳои ҳуқуқӣ ва ҳам ғайриҳуқуқӣ тавачҷӯ зоҳир мекунад. Бинобар ин, ташаккул ва рушди конститутсионизм низоъҳои иҷтимоӣ ва механизмҳои ҳуқуқии бартараф кардани онҳоро ба асос гирифта, дар робита ба ин, дар адабиёти илмӣ конститутсионикунӣ аввалия ва дуҷумдараҷа қудратпазирӣ мекунанд» [26, с. 24], [159, с. 40-48].

Дар равиши таҳаввулотӣ ҳуқуқӣ, конститутсионикунӣ ҳуқуқ яке аз равишҳои қалидӣ ба шумор меравад, ки дар ду марҳилаи асосӣ зоҳир мегардад:

1. Конституционикунонии ибтидоӣ – ба ин марҳила рушди қонунгузорию конституционӣ-меъёрӣ хос аст. Он бо ворид намудани институтҳои нави ҳуқуқӣ ба низоми миллии ҳуқуқ, ки ба маҳдуд намудани ҳокимияти давлатӣ ва танзими самараноки он равона шудаанд, алоқаманд мебошад. Дар доираи ин марҳила, зарурати таъмини кафолатҳои воқеии фаъолияти ин институтҳо ва мустақамсозии ҷойгоҳи онҳо дар сохтори давлатӣ ба миён меояд.

2. Конституционикунонии дуюмдараҷа – дар сохтор ва мазмуни мувофиқаи судӣ (аз ҷумла, мувофиқаи конституционӣ, шаҳрвандӣ, маъмурӣ ва ҷиноятӣ) таҷассум ёфта, татбиқи мустақими принципҳои конституционӣ, риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин назорати судии риояи қонунгузорию конституционӣ дар ҳамаи зинаҳои мувофиқавиро фаро мегирад.

Дар ин раванд, яке аз вазифаҳои асосии давлат дар доираи низоми конституционӣ, эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун арзиши олии ҳадафи ниҳонии фаъолияти давлат эътироф мегардад.

Ҳангоми таҳлили истилоҳи “кафолат” аз «ҷониби муҳаққиқ М.А. Ларионова ғояҳои зерин баён карда мешаванд: кафолат ҳамчун унсурҳои системаи ҳуқуқӣ баррасӣ мешавад; кафолат бо мафҳумҳои дигар, яъне ҷораҳои ҳифзи ҳуқуқӣ бо масъулияти ҳуқуқӣ муайян мегардад; ҳамчун категорияи мустақил, ки дорои хусусиятҳои худ, объекти таъсир, сохтор, система, усулҳои татбиқ ва инчунин дар ҷанбаи шакли маҷмуи муайяни меъёрҳои конституционӣ пешниҳод мегардад» [140, с. 56-59].

Вобаста ба ин, «Б.С. Эбзеев менависад, ки сарфи назар аз равишҳои гуногун барои фаҳмидани кафолатҳо бояд ду ҳолати муҳимро қайд кард. Аввалан, давлат дар ташаккули кафолатҳои татбиқи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон нақши афзалиятнок дорад. Аммо, нақши кафолатдиханда вобаста ба намуди ҳуқуқҳо метавонад ҳадафҳои гуногун дошта бошад. Ҳуқуқҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангӣ аз ҷониби давлат талошҳои мусбат меҷӯяд, зеро ҳуқуқҳои зикршуда метавонанд танҳо ба таври дастаҷамъӣ амалӣ карда шаванд, дар ҳоле ки кафолатҳои ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсии инсон ва шаҳрванд

доираи мустақилияти инфиродии шахсро муайян мекунад ва манъи даҳолат ба соҳаро дар ихтиёри озоди шахс дар бар мегирад» [102, с. 86; 25, с. 592].

Дуҷум, агар мо меъёрҳои конституционӣ-ҳуқуқиро ҳамчун манбаи қафолат баррасӣ кунем, пас аз як тараф, онҳо ҳамчун қафолати мустақил барои меъёрҳои дигар амал мекунад ва аз тарафи дигар, хусусияти хос доранд, яъне қафолатдиханда. Маҳз, барои меъёрҳои конституционӣ-ҳуқуқӣ мавҷудияти унсурҳои хоси сохтори “қафолат” хос аст. «Ин ақида аз ҷониби олимони ҳуқуқшинос Е.Н. Хазов таъкид шуда, қафолатҳои конституциониро пайвандгари байни қафолатҳои умумӣ ва ҳуқуқӣ (махсус) меҳисобад, ки дар қонунгузорию алоҳида мавҷуданд» [193, с. 63].

«Дар навбати худ, ғояҳои конституционии эълоншуда бидуни ҳимояи дахлдори судӣ метавонанд ба фиксия табдил шаванд, зеро, “Ин суд аст, ки эҳтимолан охири пуштибонии ҳимояи ҳуқуқи инсон дар вазъияти ташаннуҷи шадид, ки байни арзишҳои озодӣ ва амният, рушди инфиродӣ ва ҳамбастагии ҷамъиятӣ ба вуҷуд омадааст» [27, с. 220].

Тартиби судӣ механизми самараноки ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳо эътироф карда мешавад, агар он ба талаботи адолат ҷавобгӯ бошад ва ба принсипҳои конституционии рақобат ва баробарии тарафҳо асос ёбад. Ҳуқуқи ҳимояи судӣ ҳамчун қафолат нисбати ҳамаи ҳуқуқҳо ва озодиҳои конституционӣ баромад мекунад.

Қафолатҳои умумии конституционӣ, ин ҳамон ҳуқуқҳо ва озодиҳои асосие мебошанд, ки Конституция ва дигар қонунҳои асосии кишвар барои шахрвандон ва гурӯҳҳои ҷамъиятӣ таъмин мекунад. Қафолатҳои умумии конституционӣ барои ба ҳам овардани ҳимояи ҳуқуқи инсон ва дар дурустӣ ба амал овардани принсипи адолат, баробарӣ, озодӣ ва қонунӣ муҳиму зарурӣ мебошанд.

Ин қафолатҳо, дар асоси принсипҳои миллӣ ва байналмилалӣ барои пешгирӣ кардани нақзи ҳуқуқҳо, шиканҷа, таҷовуз ва дигар амалҳои зӯрӣ ва беадолатӣ, ки метавонанд ба ҳар як шахс зарар расонанд, таъсис ёфтаанд.

Чунон ки маълум аст, ба кафолатҳои умумии конституционӣ инҳо дохил мешаванд: механизми конституционӣ-судии ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳо, ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳо, ҳимояи қонунии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, ҳимояи маъмури-ҳуқуқии ҳуқуқ ва озодиҳо, ҳимояи байналмилалӣ ҳуқуқ ва озодиҳо.

«Бояд ёдовар шуд, ки кафолатҳои конституционии ҳуқуқи инсон дар шароити иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва идеологӣ дар қонуни асосии кишварҳо пешбинӣ гардида, воқеияти иҷро ва механизмҳои татбиқи онро муайян мекунад, ки шартҳои ҳалқунандаи ташаккули манфиати шахс барои татбиқи онҳо мебошанд» [180, с. 190].

Тавре муҳаққиқ Т.А. Сошникова қайд мекунад, ки «Эътироф ва мустаҳкам кардани ҳуқуқ, ҳатто дар қонуни асосии давлат кофӣ нест. Ҳуқуқ ба нестӣ мерасад, агар он амалӣ нашавад. Барои татбиқи он кафолати давлат ва дар ҳолати зарурӣ чораҳои муҳофизатӣ аз қонуншиканиҳои эҳтимолиё ё воқеӣ, инчунин механизмҳои самараноки ҳифзи он лозим аст» [86, с. 464].

Чунонки аз таҳлили сарчашмаҳои илмӣ ва амалияи ҳуқуқии муосир бармеояд, ҳимояи судӣ яке аз кафолатҳои муҳимми ҳуқуқии конституционӣ буда, шакли калидии таъмин ва барқарорсозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд ба шумор меравад. Он чораи муассири давлатӣ аст, ки тавассути он татбиқи ҳуқуқҳои поймолгардида ва бартарафсозии амалҳои ғайриқонунӣ амалӣ карда мешавад.

Бо вучуди ин, системаи амалқунандаи судӣ, тартиби муҳофизатӣ ва татбиқи ҳуқуқи конституционии ҳимояи судӣ дар амалия аксар вақт наметавонад ба шахрвандон имкон диҳад, ки ҳуқуқҳои худро ба таври комил ва муассир ҳимоя намоянд. Ба ибораи дигар, фаҳмиши мазмуни аслии ин ҳуқуқ аз ҷониби судҳо ва татбиқи амалии он ҳанӯз бо монеаҳо ва норасоии институтсионалӣ рӯ ба рӯст.

Дар натиҷа, мавҷудияти чунин камбудҳои дар низоми миллии ҳимояи судӣ боиси афзоиши муноқишаҳои шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Суди аврупоӣ оид ба ҳуқуқи инсон мегардад, ки сол то сол тамоюли устувори афзоишро нишон медиҳад. Ин ҳолат худ далели равшани зарурати ислоҳи

ислохотӣ ва таҳкими кафолатҳои воқеии ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ дар сатҳи миллӣ мебошад.

Дуруст аст, ки ба ақидаи «Т.А. Сошникова ҳуқуқҳо поймол мешаванд, агар давлат кафолат надихад. Дар илми ҳуқуқшиносӣ эътироф ва мустаҳкам кардани ҳуқуқ, ин ду равандест, ки барои таъмини ҳимояи ҳуқуқи инсон ва рушди демократикунонӣ дар ҳар як кишвар муҳим мебошанд. Ҳар ду амал, дар миқёси миллӣ ва байналмилалӣ кӯмак мекунанд, ки ҳуқуқи инсон ҳамчун арзишҳои асосии ҷамъият эътироф ва муҳофизат шаванд».

Дар омӯзиши институти ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд, механизми кафолат ва ҳимояи онҳо, ошкор кардани ҷанбаҳои назариявии ҳуқуқи шаҳрвандон ба ҳимояи судӣ ва ошкор кардани мушкилоти татбиқи он олимони хориҷии соҳа Е.А. Адзинова [107, с. 13-18], А.С. Кряжкова [138, с. 117-127], С.С. Алексеев [10, с. 187], П.В. Анисимов [14, с. 213], С.В. Афанасев [16, с. 184], М.В. Баглай [18, с. 769], Г.Н. Банников [173, с. 30], П.Д. Баренбойм [20, с. 152], А.Д. Бойков [24, с. 173], Н.В. Витрук [31, с. 527; 50, с. 383], Б.Н. Габричидзе [48, с. 416], А.В. Галахова [37, с. 415], А.П. Гускова [39, с. 384], П.Ф. Елисейкин [182, с. 7], Г.Т. Ермошин [41, с. 219], И.А. Кравец [54, с. 358], В.А. Кряжков [56, с. 462], В.А. Кряжков [137, с. 117-127], О.Е. Кутафин [57, с. 565], В.А. Лазарев [59, с. 521], Н.И. Лазаревский [61, с. 672], А.М. Ларин [62, с. 191], И.В. Привалова [152, с. 214-219], Ж.И. Овсепян [72, с. 320], М.Ш. Пасатсия [148, с. 128-149], И.Л. Петрухин [75, с. 720], Б.Н. Топорнин [135, с. 29-61], Б.С. Эбзеев [101, с. 92], Ю.А. Юдин [104, с. 107] ва ҳамзамон олимони ватанӣ Холиқзода А.Ф. Сафарзода Б.А., Раҳмон Д.С., Мирализода И.Қ., Саъдизода Ҷ., Шосаидзода Ш.Ш., Искандаров Ш.Ф. ва дигарон саҳми беназири ҳудро барои инкишофи ин соҳа гузоштаанд.

Мушкилоти муқаррар кардани таносуби муносиби суръати мурофияи судӣ ва дурустии ҳалли парвандаҳои шаҳрвандӣ дар сохтори муҳлати оқилонаи мурофияи судӣ инъикос ёфтааст.

Муносибати мурофияи судӣ дар парвандаҳои шаҳрвандӣ муҳимтарин унсур барои таъмини адолат ва равандҳои дурусти қонунӣ мебошад. Ба таври

умум, муурофияи судӣ дар парвандаҳои шахрвандӣ нисбат ба парвандаҳои ҷиноятӣ муътадил ва оддитар аст, вале он ҳамчунин принципҳои асосии муҳимми ҳуқуқӣ барои ҷимояи ҳуқуқи шахрвандон ва боэътимодии системаҳои судӣ амалӣ карда мешавад.

Дар муурофияи судӣ дар парвандаҳои шахрвандӣ, тарафҳо (шахрвандон, ширкатҳо ва ё шахсони дигар) одатан ба асоси шартномаҳо, талабот ва ҳуқуқҳои марбут ба мушкилоти ҳуқуқӣ, молӣ, иҷтимоӣ ва ғайра пешбарӣ мекунанд. Муурофияи судӣ раванDEST, ки бар асоси меъёрҳои қонунгузории муурофиявӣ анҷом меёбад ва ҳамаи марҳилаҳои муайяншудаи он аз оғози муурофия то қабули қарор ё ҳалномаи судӣ мақсад доранд, ки адолатро барқарор созанд. Ин марҳилаҳо, аз ҷумла шурӯи муурофия, пешниҳоди далелҳо, ифодаи ақидаи ҷонибҳо ва қабул кардани қарор барои таъмин намудани шаффофият ва қонуният хизмат мекунанд.

Тибқи моддаи 84-и Конститутсияи ҚТ, ҳокимияти судӣ яке аз се шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки вазифаи асосии он ҷимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, манфиатҳои давлат, ташкилоту муассисаҳо, инчунин таъмин намудани қонуният ва адолат мебошад. Маҳз суд, ҳамчун ниҳоди марказии таъмини адолат заминаи боэътимоди амалигардонии ҳуқуқи озодиҳо ва муътадили иҷтимоиро фароҳам меорад.

Таҷрибаи таърихии давлатдорӣ нишон медиҳад, ки муурофияи судӣ шакли муассири барқарорсозии адолат ва муайянсозии ҳақиқат аст. Маҳз, тавассути муурофия бо риояи тартиби қонунӣ имкон фароҳам мешавад, ки амали шахс ба таври ҳолисона арзёбӣ гардад ва ҷазои муносиб таъин шавад. Нақши ниҳонии ҳуқуқӣ дар ин раванд маҳз ба суд тааллуқ дорад, ки дар асоси далелҳо ва бо риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ қарор қабул мекунад.

Ҳамин тавр, суд дар заминаи таъмини адолати ҳуқуқӣ, на танҳо манфиатҳои шахсони воқеӣ ё ҳуқуқӣ, балки манфиатҳои умумимиллӣ ва давлатии ҷамъиятро низ ҷимоя менамояд. Ин аст моҳияти аслии адолати судӣ. Аммо таъмини воқеии адолат танҳо дар шароите имконпазир аст, ки суд ҳамчун мақоми мустақил амал намояд, яъне озод аз ҳар гуна даҳолати мақомоти давлатӣ

ё шахсони мансабдор бошад. Судяҳо бояд танҳо дар асоси далелҳо, принципи виҷдон, қонун ва дониши касбӣ қарори худро қабул намоянд.

Конститутсия дақиқ муқаррар кардааст, ки ҳокимияти судӣ мустақил буда, аз номи давлат ва аз тарафи судяҳо амалӣ мегардад. «Ин мулоҳиза чунин маънӣ дорад, ки ягон мақомоти дигар ё шахсони алоҳида ҳуқуқи таъмини адолати судиро надоранд. Дар давлати ҳуқуқбунёд ягон мақомот ё ташкилоту муассиса бе асоси қонунӣ, худ аз худ амал карда наметавонад. Барои ҳамачониба равшан кардани вазифаҳо, тарзу усули фаъолият ва ҳалли масъалаҳо, ки дар назди мақомоти судӣ қарор доранд, Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26-уми июли соли 2014 қабул шудааст, ки роҳнамои фаъолияти мақомоти суд мебошад» [201].

Раванди муурофия метавонад бо гуногунии ҳуҷжатҳо, шунидани шохидон, баён кардани далелҳо ва ғайра низ барои ҳалли муноқиша ё парванда анҷом ёбад.

Муурофияи судӣ дар парвандаҳои шахрвандӣ, ба таври умум як раванDEST, ки дар он ду ё зиёда тарафҳо дар як муноқишаи ҳуқуқӣ, ки метавонад ба талаботи молӣ, ҳуқуқи чамъиятӣ, ё ҳатто хостаҳои иҷтимоӣ марбут бошад, бо ҳам робита доранд. Бахусус, ин муурофияҳо метавонанд вобаста ба муноқишаҳои шартномавӣ, тахтӣ, воридшавии амвол ва ё дигар масъалаҳои шахрвандӣ гузаронида шаванд.

Суд ҳамчун шоҳаи мустақили ҳокимияти давлатӣ, дар доираи ваколатҳои конститутсионии худ муваззаф аст, ки манфиатҳои қонунро дар ҳама ҳолат ҳимоя намояд ва аз ҳар гуна сӯиистифода ва сӯиқасд бар он ҷилавгирӣ кунад. Татбиқи адолат, ки асли фаъолияти судҳоро ташкил медиҳад, бояд ба принципҳои қонуният, беғаразӣ ва асоснокӣ таъяс намояд.

Предмети муҳокимаронӣ танҳо парвандаҳо ва маводест, ки ба тартиби муқарраргардида ба истехсолоти судӣ ворид шудаанд. Суд ҳақ надорад берун аз доираи парвандаи воридшуда масъалаҳои ҳуқуқиро ҳал намояд, зеро чунин амал хилофи принципи муурофиявии «чудонашавии салоҳият ва ваколат» мебошад.

Ягона шакли татбиқи адолати судӣ маҷлиси судист. Маҳз, тавассути баррасии парванда дар маҷлиси судӣ бо риояи талаботи қонунгузории мурофиавӣ суд адолати судиро дар шакли пурраю ниҳой татбиқ менамояд. Аз ин рӯ, адолати судӣ дар маънои аслии худ ин амалисозии меъёрҳои ҳуқуқӣ тавассути қарорҳои судӣ нисбат ба баҳсҳо ва масъалаҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки дар доираи парвандаҳои конституционӣ, маданӣ, ҷиноятӣ, иқтисодӣ ва маъмурӣ баррасӣ мегарданд.

Тибқи принципҳои конституционӣ ва назарияи ҳокимияти судӣ, танҳо судҳо ҳақ доранд, ки ҳалли ниҳоии ҳуқуқиро дар мурофиаҳои судӣ анҷом диҳанд ва ҳеҷ мақоми дигар наметавонад ҷойгузини он гардад. Маҳз ҳамин чанба, судро ба унсури марказии кафолати амалигардонии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд табдил медиҳад.

Мутобиқи моддаи 8-и Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд КМЧ ҶТ), адолати судӣ дар парвандаҳои ҷиноятӣ танҳо аз ҷониби суд амалӣ карда мешавад. Ҳеҷ шахс бе ҳукми суд ва бар ҳилофи муқаррароти қонун гунаҳкор ҳисобида намешавад ва нисбат ба ӯ татбиқи ҷазои ҷиноятӣ имкон надорад. Яке аз хусусиятҳои муҳимми адолати судӣ дар он аст, ки ҳамаи қарорҳо, аз ҷумла ҳукмҳо, ҳалномаҳо ва таъинотҳои суд аз номи давлат қабул мегарданд. Ин хусусият шахсони манфиатдорро уҳдадор месозад, ки талаботи санадҳои судиро ҳатман иҷро намоянд. «Дар ҳолати сарпечӣ аз иҷро, давлат механизмҳои маҷбурии татбиқи санадҳоро ба роҳ мемонад. Санадҳои судӣ бояд дорои асоси қонунӣ ва далелии ҳуқуқӣ бошанд. Дар ҳолате ки ҳукм, ҳалнома ё таъинот бо қонун мутобиқат намекунад, он метавонад бекор гардад ё тағйир дода шавад. Мақсади адолати судӣ натавонанд татбиқи ҷазо ва ҷораҳои маҷбуркунандаи ҳуқуқӣ, балки расидан ба таъсири тарбиявии он низ мебошад. Судҳои Тоҷикистон фаъолияти худро ба самти таҳкими қонуният ва устуворсозии адолати иҷтимоӣ равона месозанд» [91, с. 20].

Ин концепсия ба муқаррароти Конвенсия дар бораи ҳимояи ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосӣ асос ёфта, дар амалияи Суди Аврупо оид ба ҳуқуқи инсон таҳия шудааст ва ба низоми ҳуқуқи ватанӣ ворид карда шудааст. Сохтмони

муҳлати оқилона аз ҷониби олимон хеле муфассал омӯхта шудааст. Аммо, таҳқиқи муҳлатҳои оқилонаи муурофияи судӣ дар заминаи самаранокии муурофияи судӣ объекти мустақили диққат нест ва танҳо ба таври ғайримустақим дар илми ҳуқуқшиносӣ рӯшан карда мешавад ва категорияи муҳлати оқилона дар системаи муносибатҳои муурофиявӣ тафсири гуногун мегирад. «Масалан, Н.Ю. Сакара ба хулосае меояд, ки муҳлати оқилонаи муурофияи судӣ унсури муҳимми дастрасии адолати судӣ дар парвандаҳои шахравандӣ мебошад» [192, с. 209].

«Дар навбати худ, Т.А. Тсувина изҳор медорад, ки дастрасии адолат нишондиҳандаи самаранокии муурофияи судӣ мебошад, ки бо татбиқи унсурҳои алоҳидаи ҳуқуқ ба суд, яъне дастрасӣ ба суд ва муҳлати мувофиқи муурофияи судӣ алоқаманд аст» [194, с. 3]. «О.В. Андрийчук чунин мешуморад, ки “Муҳлати оқилонаву мувофиқ маҷмуи муҳлатҳои муурофиявии муқаррарнамудаи қонуни муурофиявӣ барои ҳалли одилона, беғаразона ва саривақтии парванда бо мақсади ҳимояи ҳуқуқҳо, озодиҳо ва манфиатҳои шахсони воқеӣ, ҳуқуқ ва манфиатҳои шахсони ҳуқуқӣ, манфиатҳои давлат бе таъхири асосу далел аст» [171, с. 6].

«Т.В. Чечеткина бар он ақида аст, ки муҳлати оқилонаву мувофиқ як навъ “воситаи муурофиявӣ” мебошад, ки иштирокчиёни муурофияро аз таъхир, бардоштан ё муҳлат дар соҳаи муурофияи судӣ ба маънои таъхири сунъии парванда ё амалҳои судӣ бо мақсади бо хоҳиш ё маҳз барои ба таъхир гузоштан ва ё осеб ба дигар тарафҳо ҳимоя мекунад» [165, с. 29-31].

Ба андешаи А.Г. Мусаева, «Муҳлати оқилонаи муурофияи судӣ як навъи махсуси муҳлат дар доираи муайяни қонунгузорӣ мебошад, ки барои муурофияи судӣ дар ҳама марҳилаҳо, аз ҷумла вақти иҷрои амалҳои муурофиявӣ ва қабули қарорҳои муурофиявӣ ҷудо карда шудааст» [187, с. 9].

Мафҳуми муҳлати оқилона ба арзёбии давомнокии муурофияи судӣ, ҳам дар заминаи муқаррароти меъёрии муҳлат ва ҳам вақти зарурӣ дар амал равона карда шудааст.

Қайд кардан бамаврид аст, ки эътирофи ҳуқуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун арзиши олий, заминаи устувор барои таъмини самаранокии фаъолияти тамоми сохторҳои давлатӣ ва муносибатҳои ҷамъиятиро фароҳам месозад. Зимнан, кафолати ҳуқуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз Конститутсия ибтидо гирифта, дар сатҳи дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба таври мушаххас идома меёбанд. Кафолати таъмини ҳуқуку озодиҳо аз моддаи 5-и Конститутсия сарчашма мегирад, ки тибқи он «ҳуқуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз мекунад». Маҳз, ҳамин меъёр асос барои таъмин ва ҳимояи ҳуқуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд буда, мазмунан ифодагари он аст, ки давлат ба зиммаи худ ухдадориро ҷиҳати таъмин ва ҳимояи ҳуқуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд мегирад. Дар ин замина, тамоми мақомоти давлатӣ ва ниҳодҳои дахлдор дар амалисозии ин меъёр ширкат меварзанд.

«Дар ин робита, як нукта қобили таъкид аст, ки дар сатҳи меъёрҳои Конститутсия мустаҳкам намудани ҳуқуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд воқеан баёнгари давлати ҳуқуқбунёд будани Ҷумҳурии Тоҷикистон аст. Тавре аз муқаррароти моддаи 1 бармеояд, Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати ҳуқуқбунёд мебошад ва табиист, ки дар чунин низом мақом ва нақши ҳуқуқ аввалиндараҷа арзёбӣ мегардад» [1].

Ҳамин тавр, зербоби мазкурро ҷамъбаст намуда, ба чунин хулосаҳо омадан мумкин аст:

1. Кафолатҳои ҳуқуку озодиҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як ҷузъи муҳимми низоми ҳуқуқии кишвар мебошанд, ки мақсади асосии онҳо таъмин намудани ҳимояи ҳуқуку озодиҳои шаҳрвандон аст. «Ҳуқуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути муқаррароти Конститутсия, қонунҳои ҷорӣ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, ҳифз ва кафолат дода мешаванд.

2. Кафолатҳои умумии ҳуқуқ ба муҳофизати суди конститутсионӣ маҷмуи шартҳо ва механизмҳои мебошанд, ки воқеияти амалии ҳуқуку озодиҳоро дар ҷомеа таъмин месозанд. Онҳо дар бар мегиранд:

а) кафолатҳои иқтисодӣ, ки ба эътирофи моликияти хусусӣ, гуногуншаклии моликият, бозори озод ва рақобати одилона асос ёфта, татбиқи мустақили ҳокимияти судиро таъмин менамоянд;

б) кафолатҳои сиёсӣ, ки тавассути гуногунандешӣ, озодии сухан, интиҳоботи демократӣ, тақсимои ҳокимият ва мувозинати шохаҳои он амалӣ мешаванд;

в) кафолатҳои идеологӣ, ки дар худ ғояи волоияти ҳуқуқ, эътирофи ҳуқуқу озодиҳои инсон ҳамчун арзиши олӣ ва мақоми марказии ҳуқуқи шахсро таҷассум мекунанд.

3. Дар раванди таҳаввулоти ҳуқуқӣ, конституционикунони ҳуқуқ яке аз равандҳои калидӣ ба шумор меравад, ки дар ду марҳилаи асосӣ зоҳир мегардад: Конституционикунони ибтидоӣ – ба ин марҳила рушди қонунгузори конституционӣ-меъёрӣ хос аст. Он бо ворид намудани институтҳои нави ҳуқуқӣ ба низоми миллии ҳуқуқ, ки ба маҳдуд намудани ҳокимияти давлатӣ ва танзими самараноки он равона шудаанд, алоқаманд мебошад. Дар доираи ин марҳила, зарурати таъмини кафолатҳои воқеии фаъолияти ин институтҳо ва мустақамсозии ҷойгоҳи онҳо дар сохтори давлатӣ ба миён меояд. Конституционикунони дуюмдараҷа – дар сохтор ва мазмуни мушофиҳои судӣ (аз ҷумла, мушофиҳои конституционӣ, шаҳрвандӣ, маъмурӣ ва ҷиноятӣ) таҷассум ёфта, татбиқи мустақими принципҳои конституционӣ, риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин назорати судии риояи қонунгузори конституционӣ дар ҳамаи зинаҳои мушофиавиро фаро мегирад.

БОБИ 3. МАҚОМОТИ СУДӢ – АСОСИ КАФОЛАТИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚҲОИ ШАХСӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Давлати ҳуқуқбунёд бар асоси эътирофи арзиш, волоият ва дахлнопазирии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд амал намуда, фаъолияти он ба принципҳои адолати иҷтимоӣ ва риояи қонун асос ёфтааст. Бо ҳадафи таъмини кафолати ҳимояи ҳуқуқу озодиҳо, чунин давлатҳо сохтор ва механизмҳои гуногуни ҳуқуқиро таъсис медиҳанд, ки фаъолияти онҳо дар чаҳорҷӯби қонунгузори миллӣ ба амал бароварда шуда, барои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ равона карда шудааст.

Тоҷикистон ҳамчун давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ баъд аз ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ба узвияти як қатор созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ шомил гардида, санадҳои ҳуқуқии байналмилалиро дар самти ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба расмият шинохтааст.

Ҳамзамон, ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ҳамчун яке аз шаклҳои асосии муроҷиат ба мақомоти давлатӣ, дар қонунгузори кишвар мустаҳкам гардида, барои ҳар як шаҳрванд, новобаста аз тобеият ва мақоми ҳуқуқиаш, имконият фароҳам меорад, ки дар ҳолатҳои вайрон гардидани ҳуқуқу манфиатҳои қонунии худ, ба мақомоти дахлдори давлатӣ муроҷиат намуда, ҳимояи онҳоро таъмин намояд. Аз ҷумла, дар моддаи 31-и Конститутсияи ҚТ муқаррар гардидааст, ки «Шаҳрванд ҳуқуқ дорад шахсан ё якҷоя бо дигарон ба мақомоти давлатӣ муроҷиат намояд».

Маврид ба зикр аст, ки агар ҳуқуқи шаҳрвандон ҷиҳати муроҷиат ба мақомоти давлатӣ барои гирифтани муҳофизати давлатӣ аз моддаи 31-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма гиранд, пас ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ ҳам аз моддаи 31 ва аз моддаи 19-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма мегирад, ки тибқи он «Ҳар кас кафолати ҳифзи судӣ дорад» (м. 19). Маҳз, аз мазмуни ҳамин модда аҳаммият ва мавқеи ҳифзи судӣ дар байни механизмҳои дигари муҳофизатии давлатӣ аён мегардад.

Агар мазмуни моддаи 31-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро таҳлил намоем, маълум мегардад, ки дар он истилоҳи «шаҳрванд» истифода

мегардад ва моддаи 19-и Конституция истилоҳи «ҳар шахс»-ро истифода менамояд. Яъне, муқаррароти моддаи 19-и Конституция мазмуни васеъ дошта, новобаста аз шахрвандӣ ба ҳамаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дахл дорад.

Ҳамин тариқ, ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ яке аз ҳуқуқҳои асосии дар сатҳи конституционӣ мустаҳкамшудаи инсон ва шахрванд ба ҳисоб меравад. Чуноне ки аз муқаррароти моддаи 19-и Конституцияи ҚТ бармеояд, «Ҳар кас кафолати ҳифзи судӣ дорад. Ҳар шахс ҳуқуқ дорад талаб намояд, ки парвандаи ӯро суди босалоҳият, мустақил ва беғараз, ки тибқи қонун таъсис ёфтааст, баррасӣ намояд». Ин меъёри конституционӣ ба муқаррароти моддаи 8-и Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон (10.12.1948) – «Ҳар як инсон дар сурати поймол гардидани ҳуқуқҳои асосии ӯ, ки бо Конституция ё қонун пешбинӣ шудаанд, барои барқарорсозии пурраи онҳо аз тарафи судҳои босалоҳияти миллӣ ҳақ дорад», мувофиқат мекунад. Дар баробари ин, як қатор санадҳои ҳастанд, ки дар сатҳи байналмилалӣ ва минтақавӣ қабул карда шуда, кафолати ҳуқуқ ба гирифтани ҳифзи судиро дар худ мустаҳкам намудаанд. Ба ин санадҳои Конвенсияи Аврупоӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон (04.11.1950)-ро, ки ҳуқуқ ба ҳифзи судиро ҳамчун ҳуқуқ ба баррасии одилонаи судӣ эътироф мекунад; Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ (16.12.1966), ки ҳуқуқ ба ҳифзи судиро ҳамчун баробарӣ дар назди суд ва даст ёфтани ба адолати судӣ муқаррар намудаанд ва дигар санадҳои дохил намудан мумкин аст.

Таҳлили муқаррароти санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ нишон медиҳад, ки ин ҳуқуқ дорои хусусияти мураккаб ва комплексӣ мебошад. Яъне, ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ танҳо як ҳуқуқи алоҳида нест, балки маҷмуи дигар ҳуқуқҳои дар бар мегирад, ки барои амалӣ гардидани он заруранд.

Яке аз ҷузъҳои калидии ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ – ин ҳуқуқи мурочиат ба суд аст, ки ҳамчун шартҳои муҳими татбиқи адолати судӣ ва таъмини баробарии ҳуқуқӣ баромад мекунад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ назари муҳаққиқон оид ба робитаи ин ду ҳуқуқ гуногун аст. Бархе аз олимони ҳуқуқ ба ҳимояи судиро ҳамчун як ҳуқуқи субъективӣ моддӣ шарҳ медиҳанд, ки мақсади он ҳимояи

хукуку манфиатҳои вайроншуда мебошад ва воситаи татбиқи он — муроҷиат ба суд — аҳамияти калидӣ дорад. «Ба андешаи С.В. Курилов, «Хукук ба ҳифзи судӣ дорои ду ҷанбаи асосӣ мебошад: 1) ҳукуки муроҷиат ба суд бо дархости ҷимояи хукук ва манфиатҳои қонунан ҳифзшаванда; 2) ҳукуки гирифтани ҷимояи муассир, ки ифодаи амалӣ ва натиҷавии муроҷиати мазкур мебошад».

Ҳамин тавр, хукук ба ҷимояи судӣ мафҳуми нисбатан фарогирро дар бар мегирад ва ҳукуки муроҷиат ба суд ҳамчун ҷузъи ҷудонопазири он арзёбӣ мегардад. Дар доираи ин хукук, на танҳо имкони пешниҳоди шикоят ё ариза ба суд мавҷуд аст, балки уҳдадории суд ҷиҳати қабули муроҷиат ва баррасии он низ шомил мешавад. Вале ин маъноӣ онро надорад, ки ҳар як арзу шикоят ҳатман мавриди баррасии суд қарор мегирад. Суд танҳо дар ҳолате муроҷиатро мавриди баррасӣ мегирад, ки аломатҳои возеҳи вайроншавии ҳукуки шахс вучуд дошта бошанд, шахс ниёз ба ҷимояи судӣ дошта бошад ва масъала қаблан баррасӣ нагардида бошад.

Аз ин рӯ, муроҷиат ба суд воситаи муассири барқарорсозии ҳукуки вайроншуда мебошад ва тавассути он метавон таъмини адолати судиро ба роҳ монд. Ба ибораи дигар, механизми судии ҳифзи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун яке аз механизмҳои бозътимод, устувор ва муассири таъмини ҳифзи ҳукуку манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳукуқӣ эътироф мегардад.

Қобили зикр аст, ки дар замони Шӯравӣ шаҳрвандон аз ҳукуки муроҷиат ба суд барои ҷимояи ҳукуқҳои худ тақрибан маҳрум буданд. Дар амалияи он давра, мақомоти иҷроия ва прокуратура нақши асосиро дар баррасии муроҷиатҳо ва ҳалли баҳсҳо мебозиданд. Танҳо баъд аз қабули Конститутсияи ИҶШС соли 1977, дар моддаи 58 бори аввал ҳукуки шаҳрвандон ҷиҳати муроҷиат ба суд бар зидди амалҳои ғайриқонунии шахсони мансабдор ба расмият дароварда шуд.

Бо вучуди ин, амалисозии воқеии ин хукук танҳо пас аз даҳ соли минбаъда бо қабули Қонуни ИҶШС “Дар бораи тартиби шикоят ба суд нисбати амалҳои мақомоти идоракуни ва шахсони мансабдор, ки ҳукуки шаҳрвандонро маҳдуд сохтаанд” имконпазир гардид. Пас аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ, давлатҳои тозаистиклол роҳи рушди мустақили давлатдориро пеш гирифтанд ва

дар ин замина низоми ҳуқуқӣ ва мақомоти махсусгардонидашударо чиҳати таъмини ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ташаккул доданд ва ба онҳо ваколатҳои дахлдор доданд.

Барои он ки механизмҳои зикргардида – маъмурӣ ва судӣ дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда шаванд, зарурати дар сатҳи қонунгузорӣ муқаррар намудани ҳуқуқи мурочиат ба мақомоти давлатӣ ва гирифтани ҳифзи давлатӣ ба миён меояд. Ин аст, ки Қонуни ҚТ “Дар бораи мурочиати шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ” 23-юми июли соли 2016, №133 имрӯз қабул ва мавриди амал қарор дорад, ки шарту талабот ва намудҳои мурочиати шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро муқаррар ва муҳлати баррасию тартиби ҷавоб гардонидани онҳоро танзим намудааст.

Аз ин рӯ, нақши ҳокимияти судӣ дар таъмин ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро метавон муҳиму назаррас арзёбӣ кард. Зеро маҳз ҳокимияти судӣ воситаи асосии татбиқи адолати судӣ буда, ба таъмин ва ҳимояи самараноки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар сатҳи зарурӣ шароити мусоид фароҳам меорад. Ҳуқуқи инсон чун шакли ҳуқуқи ҷомеаи озоди шахрвандӣ хусусиятҳои ба худ хосро дорад. Тавре ки профессор Р.Ш. Шарофзода таъкид менамояд, «Ҳуқуқи инсон аз чиҳати назариявӣ ва мафҳумӣ ба гурӯҳҳои зерин тақсим мешавад»:

1. Ҳуқуқи инсон дорои моҳияти фитрӣ ва инсонӣ мебошад. Он танҳо падидаи ҳуқуқи давлатӣ (позитивӣ) набуда, балки аз ҳуқуқи фитрӣ низ маншаъ мегирад. Ба гуфтаи муаллиф, инсон дорои ҳуқуқҳои мебошад, ки на аз ҷониби давлат, балки аз табиати худ инсон – эҳсоси адолат, хирад, озодӣ, қадр ва номус сарчашма мегиранд. Ҳуқуқи муосир ба ҳамин далел ҳамчун ифодагари меъёри озодӣ, адолат ва баробарӣ маънидод мешавад.

2. Ҳуқуқи инсон воқеан ҳуқуқи табиӣ мебошад, ки манбаи асосии он табиати инсон ҳамчун мавҷуди биологӣ ва иҷтимоӣ аст. Маҳз, ҳамин хосият ба ҳуқуқи инсон мақом медиҳад, ки меъёри арзёбии ҳуқуқи қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқиро ташкил диҳад. Ин нуқта дар як қатор конститутсияҳои

давлатҳои пасошуравӣ, аз ҷумла Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, инъикос ёфтааст» [1].

3. «Профессор Р.Ш. Шарофзода фарқи муҳимме миёни «ҳуқуқи инсон» ва «ҳуқуқҳои инсон» зикр мекунад. Ба гуфтаи ӯ, ҳуқуқҳои инсон маҷмуи имкониятҳо ва шаклҳои ҳуқуқии фаъолияти қонунии ҳар як фардро дар ҷомеа дар бар мегиранд» [84, с. 353]. Ҳуқуқ ҳамчун шакли меъёрии ифодаи озодии инсон баромад мекунад. Дар ин ҳолат, мафҳуми «инсон» ҳар фарди алоҳидаро дар бар мегирад – хоҳ шахрванди оддӣ бошад, хоҳ шахси мансабдор.

Ҳудуди андоза ё меъёри озодии инсон бо назардошти манфиатҳои одамон, ҷомеа ва давлат баҳри таъмини фаъолияти аъзои ҷомеа, таъмини низому субот дар ҷомеа муқаррар мешавад.

Бояд зикр кард, ки ҳуқуқи ҳимояи судӣ танҳо ба ҳуқуқи мурочиат ба суд маҳдуд намешавад. Он инчунин ҳуқуқи иштирок кардани шахс дар раванди ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои худ, ҳуқуқи дархости ҳимоя аз ҷониби суд ва ҳуқуқи гирифтани ёрии ҳуқуқиро чихати татбиқи самараноки ин ҳуқуқҳо дарбар мегирад. Дар ин замина, ҳуқуқи ҳимояро метавон ҳамчун маҷмуи салоҳиятҳо ва имкониятҳои маънидод кард, ки ба шахс шароит фароҳам меоранд, то ҳуқуқҳои поймолшудаи худро ҷустуҷӯ намуда, барои барқарорсозии онҳо иқдом намояд. Дар робита ба ин, «Саъдизода Ҷ. таъкид менамояд, ки “Дар ҷаҳони муосир мақомот ва вижаниҳодҳое, ки фаъолияти онҳо ба ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон равона гардидааст, хеле зиёд шудаанд. Аммо дар низоми равишҳои миллии ҳимояи ҳуқуқи инсон ҷойгоҳ ва нақши ҳокимияти судӣ дар ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ва таъмини камолоти фарҳанги ҳуқуқии аҳоли ҳамоно беназир боқӣ мемонад» [157, с. 9-10].

Бо дарки нақши калидии ҳокимияти судӣ дар таъмини адолат ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, дар паёмҳои солонаи худ борҳо ба масъалаи баланд бардоштани мақом ва нури муассири ҳокимияти судӣ таъкид намудаанд. Хусусан, дар паёмҳои солҳои 2006, 2009, 2010, 2014 ва 2018 зарурати таҳияи

барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ ҳамчун яке аз самтҳои стратегии рушди давлатдорӣ ба таври возеҳ баён шудааст.

Дар заминаи ин барномаҳо, то ба имрӯз чор марҳилаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ амалӣ гаштааст:

- Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ барои солҳои 2007-2010,
- Барномаи солҳои 2011-2013,
- Барномаи солҳои 2015-2017,
- Барномаи солҳои 2019-2021.

Ҳадафи асосии ин барномаҳо натавонанд тақмили низоми ташкилии судҳо ва мақомоти марбута, балки баланд бардоштани сифати адолати судӣ, вусъати дастрасии шаҳрвандон ба адолат, беҳтар кардани вазъи иҷтимоии судьяҳо ва кормандони дастгоҳи судҳо, инчунин тақмили заминаи меъёрии ҳуқуқӣ ва содасозии расмиёти мувофиқ ба шумор меравад.

Дар «Паёми соли 2018 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон таҳкими минбаъдаи ҳокимияти судиро самти афзалиятноки сиёсати давлатӣ номида, дастур доданд, ки барои солҳои 2019-2021 барномаи нави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ таҳия ва амалӣ гардад. Мақсади ин ислоҳот ба таври мушаххас чунин муайян шудааст:

- а) таҳкими сохторӣ ва институционалии ҳокимияти судӣ;
- б) аз байн бурдани мураккабиҳои бюрократии мувофиқати судӣ;
- в) таҳкими мақоми суд дар ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои шахс;
- г) таъмини волоияти қонун дар ҳамаи зинаҳои ҳокимияти давлатӣ».

Ҳамин тавр, сиёсати ҳуқуқии ҚТ дар самти ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ, таҳти роҳбарии Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон таҷассумгари иродаи устувори давлат дар роҳи бунёди ҷомеаи ҳуқуқбунёд ва демократӣ мебошад.

«Тавре ки дар «Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ барои солҳои 2019-2021» [196] омадааст, ин барнома давомдиҳандаи мантиқии марҳилаҳои қаблӣи ислоҳот буда, дар асоси Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26-уми декабри соли 2018 таҳия ва амалӣ гардидааст. Барнома ҳамчун ҳуҷҷати стратегии давлатӣ ба ҳадафи таҳкими минбаъдаи ҳокимияти судӣ, тақмили

қонунгузорӣ дар бораи фаъолияти судҳо, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва дигар шохаҳои ҳокимияти давлатӣ равона шудааст».

Қисмати аввали Барнома, яъне таъмини мақоми мустақили ҳокимияти судӣ дар сохтори конституционии ҚТ пурра амалӣ гардидааст. Ҳокимияти судӣ дар асоси моддаи 84-и Конститутсия ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ эътироф шудааст, ки дар таъмини адолати иҷтимоӣ, таҳкими қонуният ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд нақши калидӣ мебозад.

Барномаи мазкур, бо дарназардошти динамикаи рушди муносибатҳои нави ҷамъиятӣ ва таҳаввулоти ҳуқуқӣ, зарурати мутобиқсозии фаъолияти судӣ ба стандартҳои байналмилалӣ адолати судӣ, таъмини шаффофият, дастрасии васеъ ба ҳимояи судӣ ва баланд бардоштани масъулияти институтсионалии судҳоро таъкид менамояд.

Бо вучуди натиҷаҳои назаррас, як қатор камбудии низомдор низ дар ҷараёни татбиқи барнома мушоҳида гардиданд. «Аз ҷумла, дар банди махсуси Барнома таъкид гардидааст, ки зарурати таҷдиди назар дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи истеҳсолоти иҷро” бо дарназардошти тақмили тартиби иҷрои маҷбурии санадҳои судӣ ва баргараф кардани муҳолифати қонунгузорӣ ба миён омадааст. Ҳадафи ин ислоҳот баланд бардоштани самаранокии татбиқи ҳукмҳои судӣ, мукамал намудани раванди иҷро ва таъмини устувории қонун ва адолат дар ҷомеа мебошад» [196].

Ҳамин тавр, Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ барои солҳои 2019–2021, бо вучуди муваффақиятҳои муайян, ҳамзамон дорои хусусияти бозшуда ва тақмилталаб мебошад, ки дар он ба ниёзҳои воқеии ҷомеаи муосир посухи амалӣ дода мешавад.

«Дар ҳақиқат, тақвияти мақоми ҳокимияти судӣ, ки барои давлати ҳуқуқбунёд як талаботи бунёдӣ ба шумор меравад ва ҷудоии он аз мақомоти дигари ҳифзи ҳуқуқ боиси ташаккул ва мустаҳкамшавии он ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ гардида, дар навбати худ таъсири мустақим ба рушди қафолати ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандон мерасонад» [130, с. 5; 131, с. 36-38].

«Имконияти иштироки шахс дар Ҳимояи мустақими ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии худ яке аз кафолатҳои муҳимми самаранокии ҳифзи судӣ ва воситаи мустақими татбиқи он маҳсуб меёбад. Маҳрум намудани шахс аз ҳуқуқи иштироки инфиродӣ дар раванди мурофиавии судӣ метавонад ҳамчун маҳдудсозии ҳуқуқ ба Ҳимояи судӣ арзёбӣ шавад» [120, с. 55-59].

Уҳдадорҳои давлат дар самти эътироф, эҳтиром ва Ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин ташкили низоми муассири кафолатҳои ҳуқуқие, ки ба амалисозии ин уҳдадорӣ мусоидат мекунанд, дар меъёрҳои конституционӣ таҷассум ёфтаанд.

Дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ, назарҳо оид ба табиати ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ гуногунанд. Бархе аз муҳаққиқон онро ҳамчун ҳуқуқи субъективии моддӣ маънидод мекунанд, ки татбиқи он тавассути ҳуқуқи мурочиат ба суд таъмин мегардад. Гурӯҳи дигари олимон ба ин масъала аз ду ҷанба назар мекунанд: аввалан, ҳуқуқи мурочиат ба суд бо талаби Ҳимоя ва сониян, ҳуқуқи мустақим ба дарёфти ин Ҳимоя аз ҷониби суд.

Бо вучуди гуногунандешӣ дар таҳлили моҳият, равшан аст, ки ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ дорои заминаҳои васеътар мебошад. Он на танҳо ҳуқуқи мурочиат кардан ба судро дар бар мегирад, балки инчунин ҳуқуқ ба гирифтани ёри ҳуқуқӣ, иштирок дар баррасии судии парванда, ва дар ҳолати норозигӣ аз қарорҳои судӣ – ҳуқуқи истифода аз марҳилаи таҷдиди назар (апеллятсионӣ ё кассатсионӣ) низ шуморида мешавад.

Бо тақия ба андешаи муҳаққиқони соҳа метавон тазаккур дод, ки ҳуқуқ ба Ҳимояи судӣ дорои табиати комплексӣ ва мазмуни васеъ мебошад. Дар ин замина, ҳуқуқи мурочиат ба суд натавонанд ҷузъи ҷудонопазири он, балки шартӣ ибтидоии амалисозии Ҳимояи судӣ маҳсуб меёбад. Ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ дар баробари ҳуқуқи мурочиат ба суд, ҳамзамон ҳуқуқи пешниҳоди шикоят ё ариза ба мақомоти судиро низ дарбар мегирад. Ин ҳуқуқ бо уҳдадорӣ суд барои қабул ва баррасии арзу шикоятҳо Ҳамоҳанг мебошад. Аммо набояд гумон кард, ки ҳар як мурочиати ба суд пешниҳодшуда ҳатман мавриди баррасӣ қарор мегирад.

Баррасии ариза ё шикоят аз чониби суд танҳо дар он ҳолат сурат мегирад, ки мавҷудияти асосҳои ҳуқуқӣ барои баррасӣ тасдиқ гардад, яъне далели воқеии поймолшавии ҳуқуқи шахс ҷой дошта бошад ва зарурати Ҳимояи судӣ эҳсос гардад. Ҳамзамон, мурочиате, ки қаблан мавриди баррасии судӣ қарор нагирифтааст ва ҳуқуқи поймолшудаи шахс ҳанӯз барқарор нашудааст, низ метавонад қабул ва баррасӣ шавад. Дар чунин ҳолатҳо, адолати судӣ ҳамчун қафолати муҳими ҳифзи ҳуқуқҳо татбиқ мегардад. Механизми судии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун абзори боэътимод ва устувор амал мекунад, ки ба воситаи он ҳифзи манфиатҳои қонунии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ таъмин карда мешавад.

Дар замони Шуравӣ аз баъзе имконият маҳрум буданд, зеро дар баррасӣ ва ҳалли ин ё он муроҷиат мақомоти ҳокимияти иҷроия ва прокуратура нақши асосӣ ва пешбаранда доштанд. Бинобар ин, танҳо пас аз қабул гардидани Конститутсияи ИҶШС (1977) бори аввал дар моддаи 58 ҳуқуқи шаҳрвандон ҷиҳати муроҷиат намудан ба суд оиди амали шахсони мансабдор, ки бо вайрон намудани қонун, баромадан аз ҳадди ваколатҳои мансабӣ ва маҳдуд намудани ҳуқуқи шаҳрвандон алоқаманд буданд, муқаррар карда шуд. Гарчанде Қонуни асосии давлат ҳуқуқи шаҳрвандонро ҷиҳати муроҷиат ба суд муқаррар намуда буд, ин ҳуқуқ танҳо пас аз гузаштани даҳ сол бо қабул гардидани Қонуни ИҶШС “Дар бораи тартиби шикоят намудан ба суд оиди амали мақомоти идоракунии давлатӣ ва шахсони мансабдор, ки ҳуқуқҳои шаҳрвандонро маҳдуд намудаанд”, мавриди истифода ва амал қарор гирифт. Вале, пас аз пош хӯрдани ИҶШС давлатҳои аъзои он роҳи нави давлатдориро пеша карда, қонунгузорӣ ва мақомоти махсуси ҳудро бобати ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ташкил ва ваколатдор намуданд. Оид ба механизмҳои зикргардида – маъмурӣ ва судӣ дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда шаванд, зарурати дар сатҳи қонунгузорӣ муқаррар намудани ҳуқуқи муроҷиат ба мақомоти давлатӣ ва гирифтани ҳифзи давлатӣ ба миён меояд. Ин аст, ки Қонуни ҚТ “Дар бораи муроҷиати шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ” 23-юми июли соли 2016 таҳти № 133 қабул ва то имрӯз мавриди амал қарор дорад, ки шарту талабот ва намудҳои муроҷиати шахсони

воқеъ ва ҳуқуқиро муқаррар ва муҳлати баррасӣ ва тартиби ҷавоб гардонидани онҳоро танзим намудааст. Пешвои миллат зимни Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26-уми апрели соли 2013 зикр намуданд, ки «Воқеан, раванди ташаккули ягон давлати муосирро бе фаъолияти самараноки мақомоти судӣ, ки асоси таъминкунандаи адолати иҷтимоӣ мебошад, тасаввур кардан ғайриимкон аст. Чунин ҳолат моро водор менамояд, ки ислоҳотро дар самти тақмили сохтор ва рушди минбаъдаи фаъолияти мақомоти судӣ идома бахшем».

Дар воқеъ, рушди давлатдорӣ ба адолати судӣ алоқамандӣ дошта, ин омили муайянкунанда боиси таҳким ва густариш додани ҳокимияти судӣ мегардад. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз сад модда иборат аст, сию чор модда ба ҳуқуқ, озодиҳо ва уҳдадорихои асосии инсон ва шаҳрванд бахшида шудааст ва ин бори дигар афзалияти давлатро дар таъмини ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандони Тоҷикистон тасдиқ менамояд. Инчунин, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд, ки дар қаламрави ҷумҳурӣ истиқомат доранд, аз ҳуқуқи озодиҳои муқарраргардида истифода мебаранд, зеро ин шахсон мувофиқи меъёрҳои Конститутсия дар баробари шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон уҳдадорӣ ба зимма доранд. Ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд бо фарогирии пурра дар Конститутсия, қонунҳои ҷумҳурӣ ва санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, танзим ва ҳифз карда мешаванд. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун санади асосии ҳуқуқӣ на танҳо меъёрҳои асосии санадҳои байналмилалиро таҷассум мекунад, балки инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯро ҳамчун арзиши олий эътироф намуда, дахлнопазирии ҳаёт, шаъну номус ва дигар ҳуқуқҳои табиӣ инсонро қафолат медиҳад.

Боби 2-и Конститутсия пурра ба ҳуқуқҳо, озодиҳо ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд бахшида шудааст, ки ин муътақидтарин намунаи эътирофи ин арзиши беназир маҳсуб меёбад. Тибқи моддаи 5-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, “Инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олий мебошанд. Ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд.”

Бо мақсади иҷрои ухдадорихои байналмилалӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон механизмҳои махсусро таъсис додааст, ки таъмини ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро таъмин намуда, амалӣ намудани ухдадорихои байналмилалиро таъмин менамоянд. Аз ҷумла, механизми маъмурӣ ва механизми судии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо ҷузъҳои муҳими ин низом мебошанд.

Моддаи 10-и Конститутсия пешбинӣ мекунад, ки санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми ҷудонопазири низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Дар ҳолате, ки муқаррароти қонунҳои миллии кишвар бо меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ муҳолифат кунанд, муқаррароти санадҳои байналмилалӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Аз ин рӯ, эътирофи санадҳои байналмилалӣ ўхдадори Ҷумҳурии Тоҷикистонро барои мутобиқ намудани қонунгузори милли ба муқаррароти байналмилалӣ тақвият мебахшад.

Пас аз ба эътироф расидани Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандию сиёсӣ ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, Тоҷикистон қонунгузори худро дар самти ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ба таври ҷиддӣ тақмил додааст.

Қонунгузорӣ чунин навъҳои парвандаҳои дар судҳо баррасишавандаро муайян кардааст: конститусионӣ, маданӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ, хоҷагӣ. Парвандаҳои интизомӣ ва моддӣ шахрвандон дар доираи мурофиаи судии граждани баррасӣ мешаванд. Масалан, шикояти шахрванд Н. дар хусуси он ки ўро барои дағалона вайрон кардани интизоми дохилии ташкилот аз кор озод кардаанд, ҳамчун парвандаи граждани мутобиқи қонунгузори мурофиавӣ баррасӣ карда мешавад. Агар ҳангоми баррасии парванда, сарфи назар аз навъи он, суд қонунро истифода намояд, ки он ҳуқуқҳои конститусионии шахсро вайрон мекунад, вай метавонад ба суди конститусионӣ бо дархост муроҷиат намояд ва талаб кунад, ки ҳуқуқу манфиатҳояш ҳимоя шуда, парвандаи уро баррасӣ намояд ва қонуни ғайриконституциониро бекор кунад.

Маврид ба зикр аст, ки агар ҳуқуқи шахрвандон ҷиҳати муроҷиат ба мақомоти давлатӣ барои гирифтани муҳофизати давлатӣ аз моддаи 31-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма гиранд, пас ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ ҳам аз моддаи 31 ва аз моддаи 19-и Конститутсияи ҚТ сарчашма мегирад, ки тибқи он “Ҳар кас кафолати ҳифзи судӣ дорад” (м.19). Маҳз, аз мазмуни ҳамин модда аҳаммият ва мавқеи ҳифзи судӣ дар байни механизмҳои дигари муҳофизатии давлатӣ аён мегардад. Вале дар байни мақомоти маъмури ва механизми маъмурии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд нақши механизми судӣ назаррас аст. Сарчашмаҳо ва амалия гувоҳӣ медиҳанд, ки ин механизм аз ҷониби мақомоти судӣ ба амал бароварда шуда, натиҷаи фаъолияти ҳуқуқмуҳофизавии ин ниҳодро адолати судӣ меноманд. Мувофиқи моддаи 84-и Конститутсияи ҚТ «Адолати судиро Суди конституционӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ, Суди ҳарбӣ, Суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоят, шаҳри Душанбе, шаҳр ва ноҳия, Суди иқтисодии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои иқтисодии вилоят ва шаҳри Душанбе амалӣ мекунанд».

Бояд тазаққур дод, ки маҳз суд қонуниятӣ асил ва адолати ҳақиқиро таҷассум месозад. Нақшу эътибори суд ва адолати судӣ дар муносибати байниҳамдигарӣ бо дигар рӯкҳои ҳокимият ҳар қадар бештар мустақилияту соҳибхӯтиёрӣ зоҳир кунад, дараҷаи қонуниятӣ демократия ҳамон қадар баландтар мешавад, ҳуқуқу озодиҳои шахрвандон ҳамон қадар боэътимодтар ҳифз мегарданд. Ҳуқуқи инсон ба ҳимояи судӣ кафолати муҳимми амалишавии ҳамаи ҳуқуқу озодиҳо мебошанд.

Таҳлили ҳуқуқи конституционии инсон ва шахрванд саволеро ба миён мегузорад, ки оё ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ метавонад маҳдуд карда шавад ё не? Аз мавқеи Суди Аврупой оид ба ҳуқуқи инсон бармеояд, ки ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ҳуқуқи мутлақ аст ва дар ҳеч ҳолат маҳдуд кардан иҷозат дода намешавад. Таҳлили таҷрибаи амалии ин ниҳодҳои байналмилалӣ нишон медиҳад, ки ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ бе маҳдудият ва бо кафолатҳои пурра амал мекунад, ки ин ба

шахсони ҳуқуқу озодихояшон поймолшуда имкони мурочиат ба судро бо озодии комил медахад.

Дар баробари ин, механизми маъмурии ҳифзи ҳуқуқу озодихои инсон ва шахрванд тавассути фаъолиятҳои мақомот ва сохторҳои гуногуни ҳокимияти иҷроия амал мекунад, ки ин раванди устувори адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа ро таъмин менамояд. Яке аз ҷузъҳои муҳими механизми маъмури таъсиси мақоми махсусест, ки вазифааш ҳифзи ҳуқуқу озодихои инсон мебошад. Дар ин замина, соли 2008 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон таъсис ёфтааст. Бо мақсади танзими ҳуқуқи фаъолияти ин мақом, ҳамон сол Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардид, ки низоми ташкилу фаъолияти онро муқаррар мекунад.

Моддаи 11-и қонуни мазкур салоҳиятҳои Ваколатдорро чунин муайян мекунад: роияи ҳуқуқу озодихои инсон ва шахрванд; барқарор кардани ҳуқуқу озодихои вайроншуда; такмили қонунгузори миллӣ дар самти ҳифзи ҳуқуқу озодихо; баланд бардоштани маърифатнокии шахрвандон оид ба ҳуқуқ ва усулҳои ҳифзи онҳо.

Ҳар суде, ки ба масъалаҳои ҳуқуқи инсон рабт дорад, бояд беғараз ва мустақил бошад. Танҳо дар чунин шароит суд метавонад парвандаро адолатнок баррасӣ намуда, ҳақиқатро барқарор созад. Вагарна, агар судя ва машваратчиёни ҳалқӣ манфиатдори шахсӣ бошанд, пайдо намудани ҳақиқат ва таъмини адолати судӣ номумкин хоҳад шуд.

Суд ба истеҳсолот ариза ё шикояти шахсро қабул карда мутобиқи қонунҳои мурофиавӣ вазифадор аст, ки онро дар муҳлатҳои муқарраршуда баррасӣ намояд ва қарори барқарорсозандаи ҳуқуқу манфиатҳои вайронкардашударо қабул кунад.

Агар судя ва машваратчиёни ҳалқӣ манфиатдор ва манфиатҷӯ бошанд, барқарор сохтани ҳақиқат имконнопазир аст. Ба ҳамагон маълум аст, ки ҷое, ки ҳақиқат нест, адолати судӣ низ нест. Мутобиқи моддаи 88-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «мурофиа ба тарзи мувоҳида ва дар асоси баробарии

тарафҳо сурат мегирад. Муурофия дар ҳамаи судҳо ба тарзи ошкоро мегузарад, ба истиснои мавридҳои, ки қонун муайян кардааст. Муурофия ба забони давлатӣ ва ё забони аксарияти аҳолии маҳал баргузор мегардад. Шаҳсоне, ки забони муурофиаро намедонанд, бо тарҷумон таъмин карда мешаванд». Кафолати муҳимми адолати судӣ аз ҷониби суди мустақил, беғараз ва боадолат фарзияи беғуноҳист, ки макоми ҳуқуқии гумонбар ва айбдоршаванда ба он асос меёбад. Ҳуқуқ ба баррасии парванда аз ҷониби суди мустақил чунин маънӣ дорад, ки агар нисбати мустақилияти суд шубҳае пайдо шавад, шахс ҳақ дорад ба чунин суд норозигӣ изҳор карда, талаб намояд, ки барои ӯ ҳаёти нави судро пешниҳод кунанд. Агар ҳокимияти судӣ дорои мустақилияти воқеӣ набошад, татбиқи адолати судӣ ғайриимкон мегардад, зеро маҳз мустақилияти суд кафолати баррасии беғаразонаи парвандаҳо ва эътимоди шаҳрвандон ба судро таъмин мекунад. Дар чунин шароит, шаҳрвандон аз мууроҷиат ба мақомоти судӣ худдорӣ намуда, адолати судӣ зери шубҳа қарор мегирад. Мувофиқи моддаи 84-и Конститутсия ва моддаи 2-и Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» «Ҳокимияти судӣ мустақил буда, аз номи давлат ва аз тарафи судьяҳо амалӣ мегардад. Ҳокимияти судӣ ҳуқуқ, озодии инсонро шаҳрванд, манфиати давлат, ташкилоту муассисаҳо, қонуниятро адолатро ҳифз менамояд». Бинобар ин, ҳеч кас ҳақ надорад, ки ба фаъолияти судья даҳолат кунад. Дар сурати даҳолат ба фаъолияти судья ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст.

Чунон ки маълум аст, салоҳиятмандӣ, мустақилият, беғаразии суд ва ташкилшавии он тибқи қонун шартҳои муҳимтарини баррасии боадолатонаи судӣ мебошад. Дар навбати худ, суди босалоҳият судест, ки аз рӯи қонун ҳуқуқи баррасӣ кардани парвандаҳои муайяно дорад. Адолати судиро бояд соҳибкасби босавод, ҷиддӣ ва ба андозаи кофӣ таҷрибаи кории касбию ҳаётидошта ба амал бароранд. Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» (соли 2001) талаботи ба довталабони ишғол кардани мансаби судья пешниҳодшаванда, тартиби пешбарии номзадҳо ба мансаби судья, муҳлати ваколати онҳоро муайян кардааст. Дар мамлакат таъсис додани судҳои алоҳидаи

махсус барои кадоме аз рӯи парвандаҳои муайян манъ карда шудааст. Мутобиқи моддаи 84-и Конститутсияи ҚТ таъсис додани судҳои фавқулодда манъ аст.

Судяҳо аз рӯи даъвоҳои шаҳрвандон дахҳо парвандаҳои граждани кушода, аз рӯи онҳо баррасиҳои судӣ ба амал мебароранд, вайронкуниҳои ҳуқуқи манфиатхоро муайян месозанд, барои барқарорсозии онҳо чораҳои мебинанд, ки қонун муайян кардааст. Масалан, қарордоди ичора бекор карда мешавад, манзил ба соҳибаш баргардонда мешавад, даъво дар хусуси ҷуброни зарари маънавӣ қонун гардонда мешавад, ақди никоҳ бекор мегардад, барои нигоҳдории кӯдакон алимент ситонида мешавад, одами ғайриқонунӣ аз кор озодшуда дар вазифаи пештарааш барқарор карда мешавад ва ғайра.

Аз болои ҳама гуна амалҳо ва санадҳои мақомоти қонунбарору иҷроия, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, ки ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро поймол месозанд, ба суд шикоят кардан мумкин аст. Мутобиқи қисми 3-и моддаи 32-и Конститутсияи ҚТ «Товони зарари моддӣ ва маънавӣ, ки шахс дар натиҷаи амали ғайриқонунии мақомоти давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва ё шахсони алоҳида мебинанд, мувофиқи қонун аз ҳисоби онҳо рӯёнида мешавад». Дигар қонунҳо низ методи судии аз болои санадҳо ва қарорҳои мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор шикоят карданро муайян менамоянд. Масалан, тибқи моддаи 5-и Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти фаврӣ-ҷустуҷӯӣ» (соли 1998) «шахси гумонбари он ки амалиёти мақомоти фаъолияти фаврӣ-ҷустуҷӯиро ба амал бароварда боиси вайрон гардидани ҳуқуқи озодиҳои ӯ шуданд, ҳақ дорад, ки аз болои ин амалҳо ба мақомоти болоии фаъолияти фаврӣ-ҷустуҷӯиро ба амал бароварда, прокурор ё суд шикоят намояд».

Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки мурофиаи судӣ беҳтарин роҳи ҳалли баҳсҳо, муқаррар кардани ҳақиқат ва дарёфти ҳақиқат мебошад. Аммо истифодаи ин усул танҳо дар сурате имконпазир аст, ки суд истиқлолияти воқеиро таъмин карда, танҳо дар асоси далелҳои баррасишуда, аз рӯи эътиқод, аз рӯи вичдон қарор қабул кунад ва аз ҳар гуна фишори беруна, баҳусус сохторҳои қудратӣ қомилан эмин бошад. Дар чунин шароит суд кафили бозътимоди ҳуқуқи

озодихои шахс дар муносибатҳои низои байни шахрванд ва давлат мегардад. Дар давлат маҳз суд бояд бонуфуз, тавоно ва ҳақиқатан мустақил бошад.

Мо бояд бори дигар сиёсати сулҳҷӯёнаи давлатро, ки яке аз аввалинҳо шуда санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, бахусус Конвенсияҳои байналмилалиро оид ба ҳифзи ҳуқуқи инсон, аз ҷумла, «Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон», «Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ», «Протоколи иловагӣ ба Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ», «Протоколи иловагӣ ба Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ», «Конвенсияи зидди шиканча ва дигар намудҳои муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф», «Конвенсия дар бораи барҳам додани тамоми шаклҳои табъиз нисбати занон», «Эълумия дар бораи ҳифзи одамон аз шиканча ва дигар ҳолатҳои бераҳмона, муомила ё ҷазои ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф», «Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак», «Конвенсияи ИДМ оид ба ҳуқуқу озодихои асосии инсон» ва ғайраро мавриди истифода қарор додааст, таъкид намоем. Дар асоси ин Конвенсияҳои байналмилалӣ қонунҳои миллии Тоҷикистон, аз қабили Қонуни ҚТ «Дар бораи пешгирии зӯрварӣ дар оила», Қонуни ҚТ «Дар бораи мубориза бар зидди хариду фурӯши одамон» ва «Дар бораи расонидани кӯмак ба қурбониёни савдои одамон», Қонуни ҚТ «Дар бораи тартиб ва шароити нигоҳдории гумонбаршуда, айбдоршаванда ва судшаванда», Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак» дар ҳаёт ҳамзамон риоя мешаванд.

Аз ин рӯ, ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ ҳамчун яке аз ҳуқуқҳои асосии конституционӣ ва кафолатёфтаи инсон ва шахрванд пазируфта шудааст. Натиҷаҳои татбиқи сиёсати башардӯстонаи ҳукумат буд, ки айни замон Ҷумҳурии Тоҷикистон аз бӯҳрони иҷтимоию иқтисодӣ баромада, дар ҷаҳон ҳамчун давлати мутамаддини демократӣ, шарикӣ боэътимоди кишварҳои дӯст эътироф шудааст. Албатта, нақши ҳукумат бо роҳбарии сарвари хирадманд - Пешвои миллат хеле бузург аст.

Дар ҳама гуна давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёди замони ҳозира суд дар тамоми низоми ҳуқуқӣ мавқеи марказиро ишғол менамояд. Маҳз, суд қонунияти

асил ва адолати ҳақиқиро таҷассум месозад. Нақшу эътибори суд ва адолати судӣ ҳар қадар баланд бошад ва суд дар муносибати байниҳамдигарӣ бо дигар рукнҳои ҳокимият ҳар қадар бештар мустақилияту соҳибхитӣ зохир кунад, дар мамлакат дараҷаи қонуният демократия ҳамон қадар баландтар мешавад, ҳуқуқу озодиҳои шахрвандон аз тааррузҳои имконпазир ҳамон қадар боэътимодтар ҳифз мегарданд. Ҳуқуқи инсон ба ҳимояи судӣ қафолати муҳимми амалишавии ҳамаи ҳуқуқу озодиҳо мебошанд.

Дар бисёр кишварҳои ҷаҳон масъалаи дастрасӣ ба адолати судӣ барои гурӯҳҳои иҷтимоии камҳимоят, аз қабили шахсоне, ки дар хонаҳои парастории иҷтимоӣ қарор доранд, пиронсолон ва шахсони гирифтори бемориҳои музмин, но болиғоне, ки дар муассисаҳои ислоҳотӣ ва кӯдакона нигоҳдорӣ мешаванд, инчунин шахсони маҳрум аз озодӣ, гурезаҳо ва муҳочирони иҷборӣ, ҳамчунин афроде бо имкониятҳои маҳдуд, мавҷуд аст ва боиси мушкилот мегардад.

Бояд таъкид намуд, ки ҳуқуқи инсон ба ҳимояи судӣ ва дастрасӣ ба ёриҳои ҳуқуқӣ аз зумраи ҳуқуқҳои мутлақ ба ҳисоб мераванд, ки маҳдудсозии онҳо ҳатто дар шароити вазъияти ғавқуллода тибқи стандартҳои байналмилалӣ иҷозат дода намешавад. Маҳз, бо назардошти он ки дар муруфиаҳои судӣ масъалаҳои вобаста ба ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон баррасӣ мегарданд, дар адабиёти илмӣ ин ҳуқуқҳоро ҳамчун “ҳуқуқҳои муруфиявӣ” низ ном мегарданд. Яъне, ҳуқуқи инсон ба дастрасӣ ба ҳимояи судӣ ва ёриҳои ҳуқуқӣ ҳамчун унсурҳои таркибии адолати судӣ дар амалия танҳо дар ҳолатҳои мушаххас ва ҳангоми пайдо шудани зарурат амалӣ мегарданд.

Ин ҳуқуқ аз лиҳози таърихӣ аз замони қабули санадҳои бунёдии ҳуқуқи инсон, ба монанди Хартияи бузурги озодӣ (Британия, 1215), Билли ҳуқуқҳо (ИМА, 1791) ва Эъломияи ҳуқуқи инсон ва шахрванд (Фаронса, 1789) эътироф гардида, дар замони муосир дар шакли стандартҳои умумии эътирофшудаи байналмилалӣ таҷассум ёфтааст. Айни замон, он дар қонунгузориҳои миллии ҳамаҷумла яке аз асосҳои қафолати ҳуқуқу озодиҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар сатҳи конституционӣ танзим гардидааст.

Мавриди баҳс нест, ки пайдошавии ёрии ҳуқуқӣ бо пайдошавии ҳуқуқ ва ташаққули давлат ба таври ногусастанӣ алоқаманд аст. Ҳанӯз дар давлати Афина дар асрҳои VI-VII ҳуқуқи ҳар одами хоҳишманд ба муроҷиат кардан баҳри ёрии ҳуқуқӣ ба се «тафсирбахшандаи ҳуқуқи муқаддас» пешбинӣ шуда буд. Истилоҳи «адвокат» (аз лотинӣ *advocatus*) дар Рими қадим пайдо шудааст, яъне дӯстон ва хешовандони шахсро (яке аз ҷонибҳо дар суд), ки ўро ҳамроҳӣ мекарданду дар рафти муроғия маслиҳатҳо медоданд, чунин меномиданд. Баъди инқилоби буржуазӣ ҳуқуқ ба ҳимоя ҳангоми кашидан ба ҷавобгарии ҷиноятӣ асосан дар санадҳои қонунгузорию дохилии давлат таҳким ёфта, маълум мегарданд.

Нахустин ҳуҷҷати байналхалқии таҳкимбахшидаи ҳуқуқ ба гирифтани ёрии юридикӣ Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон аст. Дар моддаи 2-и Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон ба инсон «ҳамаи имкониятҳо барои ҳимоя» дар доираи муроғияи судӣ кафолат дода мешавад. Паймони байналмилалӣ доир ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ дар моддаи 14 ҳуқуқи ҳар касро баҳри ҳимоя аз ҷониби худӣ ў ё ба воситаи ҳимоятгар ҳангоми баррасии ҳама гуна айбномаи ҷиноятии ба зиммаи ў гузошташуда таҳким бахшидааст.

Дар моддаи 8-и «Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон» зикр шудааст, ки: «Ҳар нафар дар ҳолати поймол гардидани ҳуқуқҳои асосии худ, ки бо Конститутсия ё қонунҳо муқаррар шудаанд, ҳуқуқ дорад барои барқарорсозии комили онҳо ба судҳои миллии соҳибхитӣ муроҷиат намояд». Ин муқаррарот аз давлатҳои узви Созмони Милали Муттаҳид тақозо менамояд, ки дар қаламрави худ сохтори судии мустақил ва ваколатдорро барои баррасии чунин муроҷиатҳо ташкил намоянд.

Дар моддаи 10-и ҳамин Эъломия омадааст: «Ҳар инсон, барои муайян кардани ҳуқуқи уҳдадорихояш ва дар ҳолати ба зимма гузоштани айбдоркунии ҷиноятӣ ҳуқуқ дорад, ки парвандаи ўро суди мустақилу беғараз бо риояи талаботи одилона ва дар муҳити ошкоро баррасӣ намояд». Ҳамин тариқ, ин санади байналмилалӣ ҳуқуқи умумии ҳар шахсро ба ҳимояи судӣ, новобаста аз ҳама гуна фарқият, ҳамчун кафолати бунёдӣ эътироф менамояд.

Моддаи 14-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ низ ҳамин кафолатро пешбинӣ менамояд: «Ҳамаи шахсон дар назди судҳо ва додгоҳҳо баробар буда, ҳар нафар дар робита ба ҳар гуна айбдорӣ чиноятӣ ё баррасии масъалаҳои ҳуқуқӣ ва ухдадорӣҳои шахрвандӣ ҳуқуқ дорад, ки парвандаи ӯро суди қонунан таъсисёфта, мустақил ва беғараз дар муҳити одилона ва ошкоро муҳокима намояд».

Ҳамзамон, меъёрҳои зикршудаи санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқиро Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар мундариҷаи худ дарҷ ва таҳким намудааст. Тибқи моддаи дахлдори он: «Ҳар шахс кафолати ҳимояи судиро доро мебошад. Ӯ ҳақ дорад, ки парвандаи вай аз ҷониби суди мустақил, беғараз ва дар асоси қонун таъсисёфта мавриди баррасӣ қарор гирад».

Ин меъёри конститусионӣ, ки дар қатори дигар ҳуқуқҳои бунёдӣ қарор дорад, ҳуқуқ ба ҳимояи судиро барои ҳамаи шахсон, новобаста аз миллат, мавқеи иҷтимоӣ, дороии молиявӣ, синну сол ва дигар омилҳо эътироф ва кафолат медиҳад. Мазмуни кафолати мазкур, пеш аз ҳама, дар таъмини ҳуқуқи ҳар шахрванд барои талаб намудани муҳокимаи одилонаи парвандааш тавассути суд ифода меёбад.

Ҳуқуқи дарёфти кӯмаки ҳуқуқӣ низ аз ҷониби Конститутсия таъйид ёфта, мутобиқи он, ҳар нафар аз лаҳзаи дастгир шудан метавонад бо адвокат машварат ва ёрӣ бигирад. Ҳокимияти судӣ дар саросари қаламрави ҷумҳурӣ фаъол буда, ҳар шахс метавонад ба он муроҷиат кунад ва дар ҳолати норозигӣ бо қарори суд, ҳуқуқи шикоят оварданро доро мебошад.

Мувофиқи моддаи 87-и Конститутсия: «Судяҳо дар амалӣ намудани ваколати худ мустақил мебошанд ва танҳо ба Конститутсия ва қонун итоат мекунанд. Дахлат ба фаъолияти онҳо манъ аст». Судяҳо вазифаҳои худро дар асоси принципҳои ошкорбаёнӣ, баҳсу мунозира ва баробарии тарафҳо иҷро менамоянд ва ҳукмҳои онҳо аз номи давлат бароварда мешаванд.

Дар ин замина, яке аз усулҳои муҳим ва кафолатноки ҳимояи ҳуқуқ, ин эҳтимолияти бегуноҳӣ мебошад. Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон (моддаи 11) ва Паймони байналмилалӣ ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ (моддаи 14, қисмҳои 1 ва

2) ҳар шахсро то исботи гунаҳкорӣ бо тартиби муқаррарнамудаи қонун бегуноҳ мешуморанд. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ин принцип дар моддаи 20 мустақам шудааст: «Ҳеч кас то эътибори қонунӣ пайдо кардани ҳукми суд дар содир кардани ҷиноят гунаҳгор доништа намешавад».

Ҳамзамон, дар қонунгузории кишвар як қатор меъёрҳо барои таъмини адолати судӣ ва муҳофизати ҳуқуқҳои шахс мавҷуданд, аз ҷумла: шахс баъд аз гузашти муҳлати таъқиби ҷиноятӣ ҷавобгар намешавад; амалҳое, ки дар вақти содиршавиашон ҷиноят ҳисоб намешуданд, наметавонанд асос барои таъқиб бошанд; барои як ҷиноят ҷазо додани такрорӣ манъ аст; қонунҳои саҳтгаркунандаи ҷазо танҳо барои оянда татбиқ мешаванд; қонунҳои сабуқкунанда бар қафо низ татбиқ мешаванд; мусодираи умумии молу мулк танҳо бо ҳалномаи суд ва тибқи қонун иҷозат дода мешавад.

Ҳукми суд давоми ҳафт рӯз аз лаҳзаи эълон шудани он, агар аз болои он аз ҷониби тарафҳо шикоят нашуда бошад, қувваи қонунӣ пайдо мекунад. Бинобар ин, то қувваи қонунӣ гирифтани ҳукми суд одамон бегуноҳ доништа мешаванд, онҳо ҳуқуқ доранд, талаб намоянд, ки парвандаашонро суди босалоҳият, беғараз ва мустақил баррасӣ намояд.

Ҳуҷҷати дигар низ Паймони байналҳалқӣ доир ба ҳуқуқи шахрвандӣ ва сиёсӣ дар доираи СММ соли 1990 ҳуҷҷате бо номи «Принсипҳои асосии марбут ба нақши ҳуқуқшиносон» қабул шуд. Дар он омадааст: «Ҳар одам ҳуқуқ дорад бо мақсади гирифтани ёрӣ барои ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои худ дар ҳар марҳилаи мурофиаи ҷиноятӣ ба ҳуқуқшиносон муроҷиат намояд. Ҳукумат барои расонидани ёрии ҳуқуқӣ ба одамони камбизоат пардохти кофиро таъмин менамояд». Инчунин, мутобиқ ба моддаи 92-и Конститутсияи ҚТ ба шахрвандон дар ҳамаи марҳилаҳои тафтишот ва суд ёрии ҳуқуқӣ расонида мешавад.

Адвокат ҳуқуқҳо ва манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро ҳимоя карда истода, ғояҳои инсондӯстӣ, адолат ва қонуниятро ба раҳбарӣ мегирад. Тартиби фаъолияти адвокатура ва дигар шаклҳои расонидани ёрии ҳуқуқӣ бо Қонуни ҚТ «Дар бораи адвокатура ва фаъолияти адвокатӣ» (аз 18 март соли 2015) муайян мешавад. Мутобиқи қисми 3, моддаи 3-и қонуни мазкур адвокат ҳуқуқ дорад

фаъолияти адвокати ро бо кор ба сифати роҳбари ташкилоти адвокатӣ, дар вазифаҳои интихобӣ дар Иттифоқи адвокатҳо ва мақомоти минтақавии он, инчунин дар иттиҳодияҳои ҷамъиятии адвокатҳо, аз ҷумла байналмилалӣ дар якҷоягӣ амалӣ намояд.

Адвокат намудҳои зерини ёрии ҳуқуқиро мерасонад:

оид ба масъалаҳои ҳуқуқӣ ба тариқи шифохӣ ё хаттӣ маслиҳат ва маълумот медиҳад;

ариза, шикоят, дархост ва дигар ҳуҷжатҳои дорои хусусияти ҳуқуқиро тартиб медиҳад;

манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро дар муҳофизати судии конституционӣ намояндагӣ мекунад;

ба сифати намояндаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар муҳофизаҳои судии граждонӣ, оилавӣ, иқтисодӣ ва ҳақамӣ иштирок менамояд;

ба сифати намоянда ва ё ҳимоятгари шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар муҳофизати судии ҷиноятӣ ва дар пешбурди парвандаи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ иштирок менамояд;

ба сифати намояндаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар дигар мақомот барои ҳалли баҳсҳо иштирок мекунад;

ба сифати намояндаи шахсони ҳуқуқӣ дар муҳокимаи парвандаҳо дар арбитражи байналмилалии тичоратӣ иштирок мекунад;

манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро дар мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва дигар ташкилотҳо намояндагӣ мекунад;

манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро дар мақомоти давлатӣ, судҳо ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқи давлатҳои хориҷӣ, судҳои байналмилалӣ, мақомоти ғайридавлатии давлатҳои хориҷӣ агар бо қонунгузориҳои давлатҳои хориҷӣ ҳуҷжатҳои оинномавии судҳои байналмилалӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ ва ё санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, тартиби дигар муқаррар карда нашуда бошад, намояндагӣ мекунад;

ба сифати намояндаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар истехсолоти иҷро иштирок менамояд;

дигар намуди ёрии ҳуқуқиро, ки бо қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон манъ карда нашудааст, мерасонад.

Ҳамчунин, дигар тарзҳои иштирок, ки хилофи қонунгузории амалкунанда набошанд, мавҷуданд. Бо мақсади мусоидат кардан ба фаъолияти адвокатӣ ва таъмини дастрасии ёрии ҳуқуқӣ ба аҳоли, мақомоти давлатӣ кафолатҳои мустақилии адвокатурано таъмин намуда, фаъолияти адвокатҳоеро, ки ба шахсони воқеӣ ёрии ҳуқуқии ройгон мерасонанд, дар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонунгузории ҚТ маблағгузорӣ менамоянд, инчунин дар ҳолатҳои зарурӣ ба ташкилоти адвокатӣ тибқи тартиби муқаррарнамудаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ биноҳои хизматӣ, таҷҳизот ва воситаҳои алоқа ҷудо менамоянд. Давлат ҳамчунин ҷудо кардани маблағҳои пулиро барои расонидани ёрии ҳуқуқӣ ба шаҳрвандони камбизоат кафолат медиҳад. Ҳуқуқи ҳар кас ба ҳимояи судӣ ва ҳуқуқи ҳар нафар ба ёрии ҳуқуқӣ ҳуқуқҳои шахсӣ (шаҳрвандӣ) маҳсуб шуда, ба одамон имконият медиҳанд, ки ҳуқуқи манфиатҳои худро бо ёрии ҳуқуқшиноси касбӣ дар суд ҳимоя кунанд, худро аз оқибатҳои гуногуни ҳуқуқвайронкуниҳо зери парастории давлат эмин нигоҳ доранд.

Кафолатҳои амалӣ намудани ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ натавонанд дар Конститутсия, балки дар қонунгузорӣ дар бораи низоми судӣ ва мурофиаи судӣ, инчунин дар тамоми низоми қонунгузории соҳавӣ, ки судҳо ҳангоми баррасӣ ва ҳалли ҷисли парвандаҳои маданӣ истифода мебаранд, муқаррар шудаанд. Назорати конститусионӣ ба татбиқи меъёрҳои байналмилалӣ, ки барои таъмини ҳифзи ҳуқуқи инсон дар дохили кишвар пешбинӣ шудааст, мусоидат мекунад. «Чунон ки В.А. Карташкин қайд мекунад, «Ҳангоми тафтиши конститусионии қонунҳо ва амалияи татбиқи ҳуқуқ дар асоси онҳо, ки ба ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандон марбутанд, суди конститусионӣ ҳангоми баррасии парванда, қабули қарорҳо ва асосноккунии онҳо аз маҷмуи васеи имконият ва ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон истифода мебарад» [46, с. 124-125]. Қариб ҳамаи қонунҳои солҳои охир қабулшуда ҳуқуқ ба ҳимояи

судиро инъикос мекунанд. Ҳама ҳуқуқҳои шахрвандон ва манфиатҳои бо қонун ҳифзшаванда таҳти ҳимояи судӣ мебошанд. Дар баробари ин, Кодекси граждани нишон медиҳад, ки аз болои ин қарорҳо ба суд шикоят кардан мумкин аст. Ин шакли ҳимоя ҳамчун судҳои ҳақамӣ низ таҳти назорати суд қарор дорад. Бисёр роҳҳои ҳифзи ҳуқуқҳои шахсе, ки дар Конститутсия зикр шудаанд, бо ин ё он тарз аз ҷониби суд пешниҳод карда мешаванд (масалан, имконияти ҷуброни зарари расонидашуда ё гирифтани ёрии таҳассусии юридикӣ).

Олими ҳуқуқшиноси рус «А.Г. Плешанов бамаврид таъкид карда буд, ки истилоҳи «воситаи ҳимояи муассир» (банди 3 «а»-и моддаи 2-и Паймон) тасодуфан истифода нашудааст. Он имкон медиҳад, ки ба ҳар як давлати иштироккунандаи он, аз як тараф, дар қонунгузориҳои худ хусусиятҳои миллиро (анъанаҳои таърихии истифодаи воситаҳо ва усулҳои гуногуни ҳифзи ҳуқуқҳои граждани, сатҳи шуури ҳуқуқӣ дар ҷамъият, ҳувияти ҳуқуқии аҳоли, имкониятҳои иқтисодии мамлакат ва ғ.), аз тарафи дигар, хусусияти ҳуди ҳуқуқҳои субъективӣ низ бояд ҳифз карда шаванд. Бинобар ин, самарои воситаҳои (усулҳои) гуногуни ҳифз нисбат ба вайронкунии субъектҳои гуногун як хел нест» [149, с. 217].

Ҳамин тариқ, масъалаи таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон дар мамлакат ба меъёри асосии ислоҳоти демократӣ табдил ёфта, ба фароҳам овардани шароити ободу муносиби зиндагӣ барои мардуми мо нигаронида шудааст. Дар солҳои Истиқлолият принсипҳои муҳимми сиёсати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ҳифзи ҳуқуқи инсон, аз ҷумла, арзиши олии эътироф намудани инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ, пайравӣ ба принсипҳои умумии эътирофшудаи ҳуқуқи инсон, иҷрои уҳдадорӣҳои байналмилалӣ дар самти ҳуқуқи инсон ва рушди муносибатҳои байналмилалӣ дар ин самт ташаккул ёфтанд.

Ҳамзамон, чунин хулосабарорӣ намудан мумкин аст:

1. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ яке аз рукнҳои асосии давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи демократӣ мебошад. Ин ҳуқуқ бо Конститутсия ва санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқи инсон танзим шуда, кафолати амалӣ гардидани дигар ҳуқуқи озодиҳоро таъмин менамояд.

2. Кафолатҳои ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ натавонанд дар шакли ҳуқуқи муроҷиат ба суд, балки дар имконияти иштирок дар муофиа, гирифтани ёрии ҳуқуқӣ ва муроҷиат ба зинаҳои болоии судӣ зоҳир мегарданд. Ин кафолатҳо дар сатҳҳои моддӣ-ҳуқуқӣ, муофиавӣ-ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва ташкилӣ ташаккул ёфтаанд.

3. Суди мустақил, дастнорасӣ ба фишори беруна ва риояи принципҳои адолати судӣ, аз ҷумла муҳлатҳои таъкиб, татбиқи қонуни сабуқтар ва манъи дубора ҷазо додан барои як ҷиноят – заминаҳои муҳимми таъмини адолати судӣ мебошанд.

4. Барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ, ки бо ташаббуси Пешвои миллат қабул шудаанд, ба таҳкими ҳокимияти судӣ, баланд бардоштани сифати адолат, содакунии муофиа ва беҳтар намудани дастрасӣ ба ҳимояи судӣ равона гардидаанд.

5. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ дар ҳамаи ҳолатҳо, ҳатто дар шароити ҳолатҳои фавқулодда маҳдуд намешавад ва хусусияти мутлақ дорад. Он ҳамчун ҳуқуқи муофиавии асосӣ доништа мешавад, ки таҳти ҳимояи қонун ва меъёрҳои байналмилалӣ қарор дорад.

ХУЛОСА

Таҳлил ва баррасии сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки институти Ҳимояи судӣ яке аз унсурҳои калидии низоми муосири қафолатҳои конституционии татбиқи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд маҳсуб мешавад. Риояи ҳуқуқи озодиҳои асосии ҳар як шахс ва ҳифзи манфиатҳои қонунии ӯ танҳо дар давлати волоияти қонун ва таъмини татбиқи он метавонад амалӣ гардад. Такроран бояд таъкид кард, ки давлат вазифаи натавонӣ эълони расмии ҳуқуқи ҳар як шаҳрвандро барои муроҷиат ба суд барои Ҳимояи манфиатҳои қонунии худ ба зимма мегирад, балки кафили воқеии таъмини ҳуқуқи ин категорияи ҳуқуқ аст.

Ҳимояи судӣ ҳамчун ҷузъи калидии низоми умумии Ҳимояи давлатии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд шинохта мешавад, ки татбиқи он бевосита тавассути ҳокимияти судӣ амалӣ мегардад. Ҷудо гардидани Ҳимояи судӣ ҳамчун вазифаи мустақили давлатӣ аз ниёз ба таъмини амалисозии воқеӣ ва самараноки ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд сарчашма мегирад. Маҳз, тавассути суд ҳамчун ниҳоди мустақил, имконияти барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда ва қафолати адолат дар ҷомеа таъмин мегардад. Аммо, дар ин ҷо масъалаҳои зиёде ба миён меоянд, ки баъзе аз онҳоро муаллиф дар таҳқиқоти худ баррасӣ кардааст, дар ҳоле ки дигарон бояд баррасӣ шаванд, зеро онҳо хусусияти баҳсбарангези худ ва робитаи онҳо бо соҳаҳои ҳуқуқ, ки ба мавзӯи рисола алоқаманд нестанд.

Ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар низоми судӣ ҳалли баҳсҳои ҳуқуқиро осон мекунад, зеро суд ҳама далелҳо ва изҳороти ҳамаи тарафҳои муроҷиатро бодикқат тафтиш мекунад. Ҳар як мақомоти судӣ дорони вақолатҳои мушаххасе мебошад, ки қонунҳои дахлдор муайян кардаанд. Яке аз шартҳои ҳифзи судии самараноки ҳуқуқӣ ва моддӣ дастрасӣ мебошад. Хусусияти ҳамаҷонибаи ҳифзи судӣ маънои онро дорад, ки ҳама қарорҳо, амалҳо ва беамалии мақомоти давлатӣ ва маҳаллӣ мавриди баррасии судӣ қарор мегиранд.

Хусусияти асосии ҳимояи судӣ чӣ гунае ки дар боло ҳам ёдовар шудем, бемаҳдудияти он мебошад. Пеш аз ҳама, ин маъноӣ онро дорад, ки ҳимояи судӣ ба доираи номаҳдуди шахсон рабт дорад.

Тартиби мурофиавии судӣ танҳо дар он сурат метавонад ҳамчун механизми самараноки ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд эътироф гардад, ки агар он ба меъёрҳои адолати судӣ мутобиқ бошад ва ба принципҳои конституционии рақобатнокӣ ва баробарҳуқуқии тарафҳо асос ёбад. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ, дар навбати худ, ҳамчун кафолати умумӣ барои амалӣ шудани тамоми ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шахрванд амал мекунад ва ҷузъи ҷудонопазири низомии ҳуқуқии давлати ҳуқуқбунёд ба шумор меравад.

Аввалин дастоварди бузург дар даврони Истиқлолият – ин дар сатҳи конституционӣ арзиши олий эътироф гардидани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд мебошад, ки он аз ҷониби тамоми шохаҳои ҳокимияти давлатӣ, аз ҷумла, ҳокимияти судӣ ҳифз карда мешавад. Дар ин давра ҳуқуқи ҳимояи судӣ ҳамчун кафолат нисбати ҳамаи ҳуқуқҳо ва озодиҳои конституционӣ баромад мекунад.

Шаклҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии амалӣ намудани ҳокимияти судӣ аз ҷониби меъёрҳои конституционӣ, адолат ва баррасии судӣ танзим карда мешаванд, ки дар шаклҳои гуногуни мурофиавӣ амалӣ карда мешаванд. Дар айни замон, самаранокии мақомоти судӣ дар иҷрои вазифаҳои худ дар доираи механизми давлатӣ аз принципҳои ташкилӣ ва функционалии татбиқи он вобаста аст. Дар ҷараёни ин таҳқиқот, муаллиф масъалаҳои махсусан муҳими марбут ба ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрвандро таҳлил карда, ба хулосаҳои зерин расидааст:

1. Ҳуқуқҳои инсон натавонанд маҳсули тамаддуни ғарбӣ, балки натиҷаи таҳаввулоти таърихӣ фарҳангҳои мухталифи башарият мебошанд, ки реша дар ахлоқи ибтидоӣ, урфу одат ва арзишҳои маънавии мардуми қадим доранд. Санадҳои чун Қонуни Ҳаммурапӣ, Эъломияи Куруш ва ҳуқуқи Мисри Қадим, бо вучуди шакли ибтидоии худ, унсурҳои муҳимми шинохт ва ҳимояи ҳуқуқҳои шахсро дарбар мегиранд. Файласуфони Юнон ва ҳуқуқшиносони Рим бо таҳия

ва тавсифи мафхумҳои калидӣ (баробарӣ, адолат, озодӣ, моликият ва ғ.) заминаи рушди минбаъдаи ҳуқуқи инсонро фароҳам овардаанд.

2. Қонунгузориҳои миллӣ бояд дар заминаи арзишҳои ҳуқуқии таърихӣ таҳия гардида, бо таърихи ҳуқуқи тоҷикон робитаи мантиқӣ дошта бошад. Зарур аст, ки таърихи инкишофи ҳуқуқҳои инсон дар мактабҳо ва донишгоҳҳо бо назардошти манбаъҳои шарқӣ ва миллӣ омӯзонида шавад. Афкори файласуфони миллӣ (Фаробӣ, Балхӣ, Сино, Носири Хусрав ва диг.) бояд дар асосноксозии моддаҳои конституционӣ ва қонунгузориҳои соҳавӣ бештар истифода шаванд. Вобатса ба ин, пешниҳод менамоем, ки маркази илмӣ махсус дар назди Академияи миллии илмҳо ё Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои омӯзиш, ҳифз ва таҳияи тавсияҳои ҳуқуқии марбут ба мероси ҳуқуқии миллии тоҷикон таъсис дода шавад. [1-М].

3. Институти ҳимояи судӣ дорои таърихи амиқи фарҳангӣ ва ҳуқуқӣ мебошад, ки ташаккули он натавонанд зодаи низомҳои ҳуқуқии давлатӣ ба монанди Мисри қадим, Юнони бостон ва Рими классикӣ аст, балки решаҳои амиқ дар анъанаҳои динӣ ва ахлоқии тамаддунҳои шарқӣ низ дорад, аз ҷумла, дар таълимоти зардуштӣ ва меъёрҳои исломӣ. Ин нишон медиҳад, ки мафҳуми ҳимояи ҳуқуқ ба инсон дар заминаи маънавӣ ва иҷтимоии тамоми ҷомеаҳо реша дошта, падидаи “ғарбӣ” нест.

4. Инкишофи ҳимояи судии ҳуқуқ аз шаклҳои ибтидоӣ, аз қабили фармонҳои ҳокимон, низоми судии хонаводагӣ ва худсудкунӣ ба сохтори мукаммали ҳуқуқи байналмилалӣ, аз ҷумла тавассути Созмони Милли Муттаҳид, Суди Аврупо оид ба ҳуқуқи инсон ва паймонҳои байналмилалӣ таҳаввул ёфтааст. Чунин тағйирот шаҳодати афзоиши аҳаммияти давлат ва ҷомеаи байналмилалӣ дар танзими муносибатҳои иҷтимоии инсон мебошад.

5. Мутобиқсозии қонунгузориҳои миллӣ ба стандартҳои байналмилалӣ бояд як самти афзалиятноки сиёсати ҳуқуқии давлатӣ бошад. Махсусан, татбиқи муқаррароти Конвенсияи ҳуқуқи кӯдак ва Паймонҳои соли 1966 бояд натавонанд дар қонун, балки дар амал таъмин гардад. [2-М].

6. Тақвияти ҳамкорӣ бо сохторҳои байналмилалии назораткунанда дар соҳаи ҳуқуқи инсон, аз қабили Кумитаи ҳуқуқи инсон ва Кумитаи бартарафсозии ҳама гуна шаклҳои таъбиз, бо ҳадафи анҷом додани арзёбии мунтазами иҷрои уҳдадорӣҳои байналмилалӣ ва андешидани чораҳо чӣхати рафъи камбудӣҳои ошкоргардида аҳаммияти калидӣ касб менамояд.

7. Тақмили қонунгузории муҳофизатии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути ворид намудани меъёрҳои дақиқ доир ба имкони татбиқи мустақими санадҳои конституционӣ аз ҷониби судҳо, аз ҷумла, тавассути пешбинии моддаҳои махсус дар кодексҳои муҳофизатӣ (ҷиноятӣ, маданӣ ва маъмурӣ), ки истиноти суд ба Конститутсияро иҷозат медиҳанд ва тартибу шароити татбиқи онро мушаххас менамоянд, иқдоми зарурӣ ва саривақтӣ ба шумор меравад.

8. Роҳандозии барномаи давлатии омӯзиши ҳуқуқии аҳоли, ки бо мақсади баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, фаҳмиши ҷойгоҳи суд дар ҳифзи ҳуқуқи озодиҳо ва шикастани монеаҳои раванӣ дар муруҷиат ба суд амал мекунад. Ин барнома метавонад дар ҳамкорӣ бо Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон, Вазорати маориф ва илм, ВАО ва созмонҳои ҷамъиятӣ амалӣ гардад. [5-М].

9. Таъсиси Шурои миллии мониторинг оид ба амалисозии ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ, ки вазифаи он таҳлили монеаҳо дар амалисозии ин ҳуқуқ, арзёбии иҷрои қарорҳои судӣ ва пешниҳод намудани тавсияҳои мушаххас барои ислоҳоти иловагӣ хоҳад буд. Ин Шуро метавонад бо иштироки намояндагони парламон, суди конституционӣ, прокуратура ва ҷомеаи шаҳрвандӣ таъсис ёбад.

10. Таҳлили манбаъҳои ҳуқуқии таърихӣ ва муосир нишон медиҳад, ки ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ – ин натавонҳои механизми амалӣ, балки ҷузъи ҷудонопазири табиати ҳуқуқи инсон мебошад, ки тавассути фаъолияти мақомоти мустақил, махсусан суди конституционӣ, татбиқ мегардад. [3-М].

11. Бо дарназардошти мавҷуд будани номуайяниҳо дар механизми амалисозии ҳуқуқи инсон ба ҳимояи судӣ зарур доништа мешавад, ки ба Конститутсия ва санадҳои қонунгузории муҳофизатӣ иловаҳо ворид карда

шаванд, ки доира, мазмун ва шаклҳои татбиқи ин ҳуқуқро ба таври дақиқ ва возеҳ муайян намоянд.

12. Беҳсозии модели ташкили ҳокимияти судӣ, махсусан тавассути таъсиси судҳои таҳассусӣ (маъмурӣ, андоз, но болиғон ва ғ.), бо нигоҳдории хусусиятҳои таърихию ҳуқуқии низоми судӣ; такмили мурофиаи судӣ, бо мақсади бартарафсозии хатоҳои судӣ ва баланд бардоштани сатҳи дастрасӣ ба адолати судӣ; такмил додани мақоми ҳуқуқии судя, бо таъмини мустақилият, шаффофият, одоби касбӣ ва мубориза бо фасод дар муҳити судӣ; баланд бардоштани сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ ва ҳуқуқшиносии ҷомеа, бо дарназардошти принципҳои ҳуқуқи давлатӣ ва эҳтироми волоияти қонун; татбиқи технологияҳои иттилоотии муосир дар раванди мурофиавӣ, аз қабيلي судҳои электронӣ, тақсими автоматикунонидашудаи парвандаҳо, баргузори мурофиаҳо тавассути видеоконфронс, нигоҳдории рақамии ҳуҷжатҳои парванда ба сифати омилҳои муҳим дар баланд бардоштани шаффофият ва дастрасии адолати судӣ арзёбӣ мегардад. Ҳамзамон, тақвияти низоми иҷроии санадҳои судӣ тавассути таҳияи қонунгузори махсус (масалан, Кодекси иҷроия), баланд бардоштани мақоми ҳуқуқии хадамоти иҷроия ва таъсиси шаклҳои муассири назорати судӣ дар марҳилаи иҷроии қарорҳо аз ҷумлаи чораҳои зарурӣ барои таъмини ҷимояи воқеии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ба шумор мераванд.

13. Дар шароити тақвият ва густариши соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзиши таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии гузашта, аз ҷумла рӯшан намудани шароити таърихӣ ташаккулу инкишофи андешаҳо ва назарияҳои давлати ҳуқуқбунёд, давлати миллӣ, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ва ғайра аҳаммияти илмӣ, фарҳангӣ ва ҳуқуқӣ дорад.

Бо дарназардошти ин, метавон хулоса кард, ки механизми ҷимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон бояд натавонад ҳамчун унсурҳои муассири ҳокимияти судӣ, балки ҳамчун пояи устувори давлатдорӣ ҳуқуқбунёд ва кафолати амалӣ шудани арзишҳои умумибашарии ҳуқуқи инсон баррасӣ гардад. [4-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Қонунгузорӣ бояд ба ташкилотҳо ва шахсони ҳуқуқие, ки вазифаҳои ҷамъиятии муҳимро ба уҳда доранд, ҳуқуқ диҳад, ки ба манфиати аъзоён ё гурӯҳҳои вобаста ба худ барои ҷимояи ҳуқуқу озодиҳои асосӣ ба суд, аз ҷумла, суди конститусионӣ муроҷиат намоянд. Пешбинӣ кардани асос ва шартҳои чунин муроҷиати шахсони ҳуқуқӣ дар қонунҳои конститусионӣ имкон медиҳад, ки сомонҳои ҳомии ҳуқуқ ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар ҳифзи ҳуқуқҳои шахрвандон фаъолона саҳм гузоранд.

2. Дар ҷараёни муроғиати ҷиноятӣ нақши ҷимоявии суд бояд пурзӯр карда шавад, то ки ҳангоми тафтиши ибтидоӣ ва пешакӣ ҳуқуқҳои қонунии шахс пурра ҳифз гарданд. Фаъолияти бисёрҷабҳаи муроғиавии судҳо дар парвандаҳои ҷиноятӣ бояд ба таври тақомулёфта амалӣ шавад, зеро назорати судӣ аз аввали тафтишот то ба охири муроғиати барои таъмин намудани дастрасӣ ба адолат ва пешгирии поймолшавии ҳуқуқҳои айбдоршавандагон аҳаммияти ҳалқунанда дорад.

3. Маҳдудсозии ҳуқуқ ба ҷимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд танҳо дар ҳолатҳои қонунист, ки бо талаботи мушаххаси ҳуқуқӣ мувофиқ бошад. Маҳдудиятҳо дар ин соҳа қонунӣ ҳисобида мешаванд, агар: чунин маҳдудиятҳо аз ҷониби Суди Конститусионӣ эътироф ва ба таври расмӣ мустаҳкам карда шуда бошанд; нисбати маҳдудиятҳои мазкур мавқеи ҳуқуқии Суди Конститусионӣ дар бораи қобили қабул будани онҳо таҳия ва қабул гардида бошад; дар ҳолате, ки маҳдудият дар Суди Конститусионӣ мавриди санҷиш қарор нагирифта бошад ва фарзияи мутобиқати қонун ба Конституция (фарзияи конститусионӣ) амал кунад.

4. Ҳар суде, ки ба масъалаҳои ҳуқуқи инсон рабт дорад, бояд беғараз ва мустақил бошад. Танҳо дар чунин шароит суд метавонад парвандаро адолатнок баррасӣ намуда, ҳақиқатро барқарор созад. Вагарна, агар судя ва машваратчиёни ҳалқӣ манфиатдори шахсӣ бошанд, пайдо намудани ҳақиқат ва таъмини адолати судӣ номумкин хоҳад шуд.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО)

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва расмӣ:

[1]. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26-уми сентябри соли 1999, 22-юми июни соли 2003 ва 22-юми майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ) [Матн]. – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 135 с.

[2]. Конституционный закон РТ «О Конституционном суде Республики Таджикистан» от 26 июля 2014 г. («Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» от 30.05.2017, №1409 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://mayopraoahome.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/01/d09ad09ed09d0a1d0a2d098d0a2d0a3d0a6d098d09ed09dd09dd0abd099-d097d09d09ad09ed09d-d0a0d095d0a1d09fd0a3d091d09bd098d09ad098d0a2d090d094d096d098d09ad0980a1d0a2d090d09d-d09e-d09ad09ed09dd.pdf> (дата обращения: 10.08.2024).

[3]. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон». (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1999, № 12, мод. 296; с. 2004, № 7, мод. 451; с. 2007, № 5, мод. 352; с. 2008, № 10, мод. 797; с. 2012, № 8, мод. 811; с. 2014, № 3, мод. 140, № 7, қ. 1, мод. 382; с. 2017, № 7-8, мод. 562; с. 2018, № 2, мод. 61, №9-10, мод. 581) (Қонуни конст. ҚТ аз 15.07.2004 [№ 44](#), от 12.05.2007 [№ 256](#), от 6.10.2008 [№ 444](#), аз 01.08.2012 [№ 896](#), аз 14.03.2014 [№ 1065](#), аз 26.07.2014 [№ 1086](#), аз 18.07.2017 [№ 1452](#), аз 21.02.2018 [№ 1508](#), аз 19.07.2019 [№ 1639](#))

[4]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон” (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2014, № 7, қ.1, мод. 379; с. 2015, № 3, мод. 197, № 7-9, мод. 697) Қонуни конститутсионии ҚТ аз 18.03.2015 № 1175, аз 8.08.2015 № 1211, аз 30.05.2017 № 1409, аз 23.12.2021 №1805, аз 23.12.2021 № 1806). – моддаи 55 – 60.

[5]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи милитсия» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2004, №5, мод. 352; с. 2006, №3, мод. 148; с. 2007, №7, мод. 663; с. 2008, №6, мод. 450; с. 2009, № 12, мод. 820; с. 2011,

№ 3, мод. 156; № 6, мод. 438, № 12, мод. 835; с. 2012, № 4, мод. 251; № 7, мод. 692; № 8, мод. 821, №12, к. 1, мод. 1023; с. 2013, №3, мод. 183, мод. 184, №12, мод. 884, мод. 885; с. 2014, №11, мод. 649; с. 2017, №7-9, мод. 569; Қонуни ҚТ аз 02.01.2018 с., №1481; аз 20.06.2019 с., №1614; аз 17.12.2020 с., №1736.)

[6]. Қонуни ҚТ “Дар бораи Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон”, аз 26-уми июли соли 2014 (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2014, №7, к. 1, мод. 380; с. 2015, №7-9, мод. 698; с. 2016, №7, мод. 603; с. 2018, №2, мод. 62; Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29-уми январи соли 2021, №1751) (Қонуни конститусионии ҚТ аз 8.08.2015 [№ 1212](#), аз 23.07.2016 [№ 1328](#), аз 21.02.2018 [№ 1509](#), аз 29.01.2021 [№ 1751](#), аз 20.04.2021 [№ 1772](#), аз 23.12.2021 [№ 1807](#))

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

[7]. Абросимова, Е.Б. Очерки российского судоустройства: реформы и результаты [Текст] / Е.Б. Абросимова – М.: Институт права и публичной политики, 2009. - 279 с.

[8]. Азизов, У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование [Текст]: монография / У.А. Азизов. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015 – 367 с.

[9]. Александров, Н.Г. Трудовое правоотношение [Текст]: монография / Н.Г. Александров. – Москва: Проспект, 2008. – 336 с.

[10]. Алексеев, С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1966. – 187 с.

[11]. Алексеев, С.С. Теория права [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: Издательство БЕК, 1995. – 320 с.

[12]. Алекси, Р. Бергман В. Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму) [Текст] Пер. с нем: / Ф. Кальшойер, А. Лаптев – М.: Инфотропик Медиа, 2011. – 192 с.

[13]. Ализода, З. Тафсири Қонуни ҚТ «Дар бораи ваколат оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Матн] / З. Ализода. – Д., 2009. – 85 с.

[14]. Анисимов, П.В., Анисимов А.П., Мелихов А.И. Конституционно-правовое регулирование права частной собственности на земельные участки [Текст]: монография / А.П. Анисимов, А.И. Мелихов. – Волгоград : Мастер, 2009. – 213 с

[15]. Арутюнян, Г.Г., Саргсян Г.Л., Геворгян Р.А. Конституционализм: проблемы диагностики, мониторинга и управления [Текст] / Г.Г. Арутюнян, Г.Л. Саргсян, Р.А. Геворгян. – Ереван, 2017. – 141 с.

[16]. Афанасьев, И.В., Афанасьева И.В. Правовые основы профессиональной деятельности: учебное пособие для вузов [Текст] / – 2-е изд., перераб. и доп. / И.В. Афанасьев, И.В. Афанасьева. – М.: Издательство Юрайт, 2024. – 184 с.

[17]. Бабаев, В.К. Теория государства и права [Текст]: Учебник Под ред. / В.К. Бабаева. – М.:Юристъ,2003. – 592 с.

[18]. Баглай, М.В. Конституционное право Российской Федерации [Текст]: учебник для вузов – 5-е изд., изм. и доп. / М.В. Баглай. – М. : НОРМА, 2006. – XIV, 769 с.

[19]. Бадальянц, Ю.С., Ягофаров Д.А. Ҳуқуқи инсон :дастури таълими [Текст] / Ю.С. Бадальянц, Д.А. Ягофаров. – Москва Рязань: Нашриети Ваколатдор. 2006. – 519 с.

[20]. Баренбойм, П.Д. Конституционная экономика для школ:уч.пос [Текст] / П.Д. Баренбойм. – М.:Юстицинформ, 2006. – 152 с.

[21]. Бахрах, Д.Н., Россинский Б.В., Стариков Ю.Н. Административное право [Текст]: учебник / Д.Н. Бахрах, Б.В. Россинский, Ю.Н. Стариков. – М.: Норма, 2008. – 815 с.

[22]. Безуглов, А.А., Солдатов С.А. Конституционное право России [Текст] / А.А. Безуглов, С.А. Солдатов. – М., 2001. Т. 1. – 831 с.

[23]. Бенгам, И. Введение в основания нравственности и законодательства [Текст] / И. Бенгам.– М., 1998. – 415 с.

[24]. Бойков, А.Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам [Текст] / А.Д. Бойков. – М.: Юрид. лит., 1978. – 173 с.

[25]. Бондарь, Н.С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия [Текст]: защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации / Н.С. Бондарь. – Москва: Юстицинформ, 2005. – 592 с

[26]. Бондарь, Н.С. Российский судебный конституционализм: введение в методологию исследования [Текст] / Н.С. Бондарь. – М., 2012. – 104 с.

[27]. Бондарь, Н.С., Джагарян А.А. Правосудие: ориентация на Конституцию [Текст]: монография / Н.С. Бондарь, А.А. Джагарян. – М.: НОРМА, ИНФРА-М, 2018. – 220 с.

[28]. Бялт, В.С. Теория государства и права [Текст]: краткий курс в вопросах и ответах / В.С. Бялт – Санкт-Петербург: Лема, 2016. – 114 с.

[29]. Венгеров, А.Б. Теория государства и права [Текст]: учебник / А.Б. Венгеров. – 13-е изд., стер. – М.: Дашков и К, 2019. – 607 с.

[30]. Витрук, Н.В. Конституционное правосудие судебно-конституционное право и процесс [Текст]: учебное пособие / Н.В. Витрук Российская акад. правосудия. - 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Норма: ИНФРА – М, 2012. – 591 с.

[31]. Витрук, Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс [Текст]: Учебное пособие. - 2-е изд., перераб, и доп. – М.: Юрист, 2005. – 527 с.

[32]. Витрук, Н.В. Общая теория правового положения личности [Текст] / Н.В. Витрук; Российская акад. правосудия. – Москва: Норма, 2008. – 447 с

[33]. Воеводин, Л.Д. Юридический статус личности в России [Текст]: Учеб. пособие / Л.Д. Воеводин. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1997. – 298 с.

[34]. Вологдин, А.А. История государства и права зарубежных стран Древнего мира: учебное пособие для вузов. - 6-е изд., перераб, и доп [Текст] /. А.А. Вологдин. – М.: Издательство Юрайт, 2024. – 146 с.

[35]. Всемирная история [Текст]: У истоков цивилизации. Бронзовый век /А.Н. Бадак, И.Е. Войнич. – М. Волчбк и др. 1999. – 864 с.

[36]. Гаджиев, Г.А. Онтология права: (критическое исследование юридического концепта действительности) [Текст]: монография / Г.А. Гаджиев. – М.: Норма: ИНФРАМ, 2013. – 320 с.

[37]. Галахова, А.В. Преступления против правосудия толкование уголовного закона: коммент. ст. УК РФ: материалы судеб. практики: статистика [Текст] / [Александров А.Н., Антонов Ю.И., Галахова А.В. и др.; под ред. А.В. Галаховой, Рос. акад. правосудия. – М.: НОРМА, 2005. – 415 с.

[38]. Гаффорзода, И.Ф. Кӯдак хамчун субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ: вазъи ҳуқуқӣ ва мушкилоти танзим [Матн] / И.Ф. Гаффорзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – 136 с.

[39]. Гуськова, А.П., Шамардин А.А. Правоохранительные органы (судоустройство) [Текст]: учебник. А.П.Гуськова, А.А. Шамардин. – М.: Юрист, 2005. – 384 с.

[40]. Диноршоев, А.М. Механизмҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст]: монография / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2014. – 152 с.

[41]. Ермошин, Г.Т. Статус судьи в Российской Федерации: Социально-правовые аспекты [Текст]: монография / Г.Т. Ермошин. – М.: РАП, 2010. – 219 с.

[42]. Искандаров, З.Ҳ. Ҳуқуқи инсон ва механизмҳои миллии ҳимояи он [Матн] / З.Ҳ. Искандаров. – Душанбе, 2007. – 136 с.

[43]. Искандаров, Ш.Ф., Мизробов Ш.Ш. Ҳуқуқи кӯдак. Воситаи таълимӣ [Матн] / Ш.Ф. Искандаров, Ш.Ш. Мизробов. – Душанбе, 2018. – 256 с.

[44]. Каллагов, Т.Э. Конституционно-правовое регулирование муниципальной службы [Текст]: монография / Т.Э. Каллагов. – М.: Издательство «ЮРКОМПАНИ», 2021. – 230 с.

[45]. Капицын, В.М. Права человека и механизмы их защиты [Текст] / В.М. Капицын. – М., 1998. – 140 с.

[46]. Карташкин, В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве [Текст] / В.А. Карташкин. – М., 1995. – 132 с.

[47]. Комаров С.А. Общая теория государства и права [Текст]: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по юрид. направлениям и специальности / С.А. Комаров. - 6. изд., доп. – СПб.: Юрид. ин-т, 2001. – 348 с.

[48]. Конституционное право современной России [Текст]: учебник для вузов / Б.Н. Габричидзе, Б.П. Елисеев, А.Г. Чернявский. – М.: Дело и Сервис, 2001. - 416 с.;

[49]. Конституционное правосудие в России (1991 - 2001 гг.). Очерки теории и практики [Текст] / Н.В. Витрук. – М.: Городец-издат, 2001. – 507 с.

[50]. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс [Текст]: Учебное пособие для вузов / Н.В. Витрук. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 383 с.

[51]. Конституционный суд Республики Таджикистан [Текст]: становление и деятельность / З.М. Алиев, А.А. Абдуллаев, Б.М. Мукбилшоев, М.Н. Назаров; под ред. З.М. Алиева. – Душанбе: Хумо, 2005. – 104 с.

[52]. Костюков, А.Н. Год издания. Муниципальное право [Текст]: учебник. / А.Н. Костюков. – Гриф: УМЦ, НИИ. Библиографическая запись, 2017. – 689 с.

[53]. Кофанов, Л.Л. Дигесты Юстиниана [Текст] / Перевод с латинского; Т. III. – 2-е изд., испр. / Л.Л. Кофанов. – Москва: Статут, 2008. – 780 с

[54]. Кравец, И.А. Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики) [Текст] / И.А. Кравец. – М.: ЮКЭА, 2001. – 358 с.

[55]. Краснов, М.А. Персоналистский режим в России: Опыт институционального анализа [Текст] / М.А. Краснов. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2006. – 180 с.

[56]. Кряжков, В.А. Лазарев Л.В Конституционная юстиция в Российской Федерации [Текст]: учебное пособие / В.А. Кряжков, Л.В. Лазарев. – М.: БЕК, 1998. – 462 с.

[57]. Кутафин, О.Е. Конституционное право России. Учебник. 5-е издание [Текст] / О.Е.Кутафин – Издательство "Проспект", 28 июн. 2013. 565 с.

[58]. Лазарев, В.В. Доказывание в уголовном процессе [Текст]: учебник

для магистров / В.В. Лазарев. – Москва: Издательство Юрайт, 2010. – 344 с.

[59]. Лазарев, В.В. Липень С.В. Теория государства и права [Текст]: учебник для вузов / В.В. Лазарев, С.В. Липень. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2024. – 521 с.

[60]. Лазарева, В.А. Доказывание в уголовном процессе [Текст]: учебник для вузов / В.А. Лазарева. – 8-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2023. – 302 с.

[61]. Лазаревский, Н.И. Русское государственное право [Текст]: Конституционное право. Т. 1- 3-е изд. / Н.И. Лазаревский. – Пб.: Тип. АО "Слово", 1913. – 672 с.

[62]. Ларин, А.М. Я - следователь [Текст]: монография / А.М. Ларин. – Москва: Юридическая литература, 1991. – 191 с.

[63]. Макуев, Р.Х. Теория государства и права [Текст] / Р.Х.Макуев. – Юристь, 2006. - 572 с.

[64]. Малейн, Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность [Текст] / Н.С. Малейн. – М.: Юрид, лит., 1985. – 192 с.

[65]. Марченко, М.Н. Проблемы теории государства и права [Текст]: учебное пособие / М.Н. Марченко. – М.: Юристь, 2001. – 656 с.

[66]. Марченко, М.Н. Теория государства и права [Текст]: учебник для бакалавров / под ред. В.К. Бабаева. – 3-е изд., перераб, и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2014. – 715 с.

[67]. Матузов, Н.И. Теория государства и права [Текст]: учебник / Н.И. Матузов. – Юристь, 2004. – 245 с.

[68]. Морган, Ж. Доисторическое человечество [Текст]: Очерк доисторического периода / Пер. с фр. В. Худадова. – М.: – Л.: Госиздат, 1926. – 315 с.

[69]. Нарутто, С.В., Павликов С.Г. Конституционное право России [Текст]: учебник / С.В. Нарутто, С.Г. Павликов. – Москва: Юстиция, 2023. – 499 с.

[70]. Насурдинов, Э.С. Правовая культура [Текст]: монография / Э.С. Насурдинов [отв. Ред. Ф.Т. Тахиров]. – М: Норма, 2014. – 352 с.

[71]. Немытина, М.В. Право России как интеграционное пространство [Текст] / М.В. Немытина. – Саратов: Научная книга, 2008. – 255 с.

[72]. Овсепян, Ж.И. Судебный конституционный контроль в зарубежных странах. Правовая защита конституций [Текст] / Ж.И. Овсепян. – Ростов-на-Дону: Литера-Д, 1992. – 320 с.

[73]. Одинаев, Я.К. Коран: философское, этическое, эстетическое. учение [Текст] / Я.К. Одинаев. – Душанбе: Маориф, 1990. – 123 с.

[74]. Ойев, Х.О., Сафаров Б.А. Механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Х.О. Ойев, Б.А. Сафаров. – Душанбе, 2013. – 256 с.

[75]. Петрухин, И.Л. Теоретические основы эффективности правосудия. Судебная власть [Текст]: научное издание ин-т государства и права Российской Академии наук / И.Л. Петрухин. – М.: Проспект, 2003. - 720 с.

[76]. Петрухин, И.Л., Батуров Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия [Текст] / И.Л. Петрухин, Г.П. Батуров, Т.Г. Морщакова. – М.: Наука, 1979. – 329 с.

[77]. Пьер, М. Египет Рамсесов: Повседнев. жизнь египтян во времена великих фараонов [Текст]: [Пер. с фр.] / Пьер Монтэ; [Авт. послесл. О. В. Томашевич]; АН СССР, Ин-т востоковедения. – Москва: Наука, 1989. – 375 с.

[78]. Радбрух, Г. Философия права [Текст] / Г. Радбрух; Пер. с нем. Ю. М. Юмашева. – Москва: Междунар. отношения, 2004. - 238 с.

[79]. Рудинский, Ф.М., Гаврилова Ю.В., Сошникова Т., Крикунова А.А. Экономические и социальные права человека и гражданина [Текст]: современные проблемы теории и практики / Под общ. ред. Ф.М. Рудинского. – М.: Права человека, 2009. – 495 с.

[80]. Савицкий, В.М Организация судебной власти в Российской Федерации [Текст]: учебное пособие / В.М. Савицкий. – М.: БЕК, 1996. – 320 с.

[81]. Санфилиппо, Ч. Курс римского частного права [Текст]: учебник: Пер. с итал. / Ч. Санфилиппо; Под общ. ред. Д.В. Дождева; Ин-т гос. и права Рос. акад. наук. – Москва: БЕК, 2002. – XXVII, 370 с.

[82]. Сафарзода, Б.А., Раҳмон Д.С., Миралиев И.Қ., Саъдизода Ч., Шосаидзода Ш.Ш., Искандаров Ш.Ф., Сафарзода Н.Ф., Салимов Н.Ф. Механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон [Матн]: Китоби дарсӣ / Б.А.Сафарзода, Д.С. Раҳмон., И.Қ. Миралиев., Ч. Саъдизода, Ш.Ш. Шосаидзода, Ш.Ф. Искандаров, Н.Ф. Сафарзода, Н.Ф. Салимов. - Душанбе, 2023 – 480 с.

[83]. Сафаров, Б.А. Концепции по правам человека [Текст]: монография / Б.А. Сафаров. – Душанбе: Эр-граф, 2012. – 160 с.

[84]. Сотиволдиев, Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ [Текст] Китоби дарсӣ, ҷ. 2. / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе, “Империял-групп”- 2010. – 353 с.

[85]. Сочинения платона [Текст] / под: редакцией профессора П. Карпова. – С.-Пб., ч. III. М., 1863. – 538 с.

[86]. Сошникова, Т.А. Механизм защиты конституционных прав и свобод в сфере труда в Российской Федерации [Текст]: монография / Т.А. Сошникова. – Москва: Манускрипт, 2004. – 464 с

[87]. Стремоухов, А.В. Правовая защита человека [Текст]: монография / А.В. Стремоухов. – С.-Пб.: Изд-во ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2007. – 324 с.

[88]. Теория государства и права [Текст] / Курс лекций. – Новгород, 1993. – 112 с.

[89]. Тихомиров, Ю.А. Теоретические основы советской конституции [Текст] / Отв. ред.: Б.Н.Топорнин. – М.: Наука, 1981. – 207 с.

[90]. Троицкой, А.А., Кененовой И.П. «Сравнительный метод в конституционном праве» [Текст] / А.А. Троицкой, И.П. Кененовой. – Статут, 2019. – 120 с.

[91]. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ [Матн] / Зери таҳрири М.А. Маҳмудов. – Душанбе: ЭР-граф, 2009. – 620 с.

[92]. Халфина, Р.О. Общее учение о правоотношении [Текст] / Р.О. Халфина. – М.: Юридическая литература, 1974. – 352 с.

[93]. Харт, Г.Л.А. Понятие права [Текст] / Г.Л.А. Харт; под общ. ред. Е.В. Афонасина, С.В. Моисеева; [пер. с англ. Е.В. Афонасина и др.]. – Санкт-

Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2007. – 300 с.

[94]. Холиқзода, А.Ғ., Шосаидзода Ш.Ш., Аминҷонов А.Х., Соҳибзода М.С. Ҳуқуқ дар таърихи халқи тоҷик [Матн]: монография / А.Ғ. Холиқзода, Ш.Ш. Шосаидзода, А.Х. Аминҷонов, М.С. Соҳибзода. – Душанбе: «ЭР-граф», 2022. – 508 с.

[95]. Цихоцкий, А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам [Текст] / А.В. Цихоцкий. – Новосибирск: Наука, 1997. – 392 с.

[96]. Черемных, Г.Г. Наследственное право [Текст]: Учебник для / Г.Г. Черемных. – СПО. Изд., 2018. – 516 с.

[97]. Чиркин, В.Е. Конституционное право России [Текст]: учебник / В.Е. Чиркин; Ин-т государства и права РАН. - 6-е изд., доп. и перераб. – Москва: Норма, 2009. – 495 с.

[98]. Шарипов, Р.Я. Таърихи умумӣ: Таърихи асрҳои миёна [Матн]: Китоби дарсӣ / Р.Я. Шарипов. – Душанбе: «Сарпараст», 2005. – 279 с.

[99]. Шевцов, С.П. Метаморфозы права. Право и правовая традиция [Текст] / С.П. Шевцов; Нац. иссслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 408 с.

[100]. Шустров, Д.Г. Сущность конституции: основные теории [Текст] / Д.Г. Шустров. – М.: Юрлитинформ, 2017. – 600 с

[101]. Эбзеев, Б.С. Конституция. Давлати ҳуқуқӣ. Суди конституционӣ [Матн] / Б.С. Эбзеев. – М.: Қонун ва ҳуқуқ, ЮНИТИ, 1997. – 92 с.

[102]. Эбзеев, Б.С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности [Текст] / Б.С. Эбзеев. – М.: Норма, 2007. – 384 с.

[103]. Эмомалӣ, Р. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳор китоб [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 704 с.

[104]. Юдин, Ю.А., Шульженко Ю.Л. Конституционное правосудие в федеративном государстве (сравнительно-правовое исследование) [Текст] / Ю.Л.

Шульженко, Ю.А. Юдин. – М.: Ин-т гос. и права РАН, 2000. – 107 с.

[105]. Якубов, Ю. Гохномаи Авастой [Матн] / Ю. Якубов. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 96 с.

[106]. Utyashev, M.M., Utyasheva L.M. Prava cheloveka v sovremennoj Rossii [Tekst] / M.M. Utyashev, L.M. Utyasheva. – Ufa: Poligrafkombinat, 2003. – 616 s.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

[107]. Адзинова, Е.А., Кряжкова О.Н. Право на судебную защиту: регулирование и интерпретация [Текст] / Е.А. Адзинова, О.Н. Кряжкова // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 7. – С. 13-18.

[108]. Андраш, Шайо. Конституционные ценности в теории и судебной практике: введение [Текст] / Шайо. Андраш // Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 4 (65). – С. 5-6.

[109]. Арановский, К.В. О письменном производстве в конституционной юстиции в России [Текст] / К.В. Арановский // Журнал конституционного правосудия. – 2011. – № 2 (20). – С. 20-22.

[110]. Астратова, С.В. К вопросу о развитии понимания конституционного права на судебную защиту человека и гражданина (вопросы судебной практики) [Текст] / С.В. Астратова // Личность, социум и мир. Материалы II Декабрьских чтений по правам человека, Екатеринбург, 7-8 декабря 2012 г. Екатеринбург/ Отв. ред. О.Н. Богатырева. – Екатеринбург: Уральский федеральный университет им. первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2013. – С. 45-54.

[111]. Белоусов, Д.В. Конституционно-правовые основы судебной защиты в Российской Федерации и актуальные проблемы реализации права на судебную защиту Ростовского социально-эконом. ин-та. [Текст] / Д.В. Белоусов // . – 2016. Вып. – № 1 (январь – март). – С. 28-30.

[112]. Бергер, А. Сравнительно-правовой анализ действия конституционных прав и свобод человека и гражданина в частном праве Германии и России [Текст] / А. Бергер // Сравнительное конституционное обозрение. – 2014. – № 1 (98). – С.106-108.

[113]. Братусь, С.Н. Информация о выступлении в материалах круглого стола [Текст] / С.Н. Братусь // «Советское государство и право». – 1979. – № 7. – С. 58-61.

[114]. Брежнев, О.В. Принцип доступности конституционного правосудия: содержание и гарантии [Текст] / О.В. Брежнев // Актуальные проблемы российского права. – 2018. – № 5. – С. 57-64.

[115]. Варламова Н.В. Государство как правопорядок и правопорядок без государства [Текст] / Н.В. Варламова // Труды Института государства и прав РАН. – 2016. – С. 89-114с

[116]. Вершинин, В.Б. Актуальные проблемы судебной реформы в современной России [Текст]: VII Международная научно-практическая конференция, посвященная памяти Н.С. Таганцева, выдающегося русского юриста, сенатора, члена Государственного Совета, июнь 2010 года: сборник статей / Пензенский гос. ун-т [и др.]; [под ред. В.А. Терёхина, С. Б. Погодина]. - Пенза: Приволжский Дом знаний, 2010. – С. 294-295.

[117]. Виноградов, В.В. Исследование понятия «конституционализм» и его типологии неюридическими науками [Текст] / В.В. Виноградов // Актуальные проблемы теории и истории государства и права, Вестник ВолГУ. – № 5. – Вып. 11. – 2009. – С. 4-10.

[118]. Воскобитова, Л.А. Некоторые особенности познания в уголовном судопроизводстве, противоречащие мифу об истине [Текст] / Л.А. Воскобитова // Библиотека криминалиста. – 2012. – № 4 (5). – С. 56-64.

[119]. Гаджиев, Г.О. судебной доктрине верховенства права [Текст] / Г.О. Гаджиев // Сравнительное конституционное обозрение. – М.: Институт права и публичной политики. – 2013. – № 4 (95). – С. 12-25.

[120]. Гандалоев, Р.Б. Влияние средств массовой информации в условиях современного российского федеративного государства [Текст] / Р.Б. Гандалоев // Закон и право. – 2020. – № 12. – С. 55-59.

[121]. Гарлицкий, Л. Конституционные суды против верховных судов [Текст] / Л. Гарлицкий // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2 (59). – С. 146–159

[122]. Гревцов, Ю.И. Прямое действие Конституции? [Текст] / Ю.И. Гревцов // «Журнал российского права». – 1998. – №6. – С. 96-99.

[123]. Гриценко, Е.В. Пределы норматворчества конституционного суда России [Текст] / Е.В. Гриценко // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2012. – №.14. – Вып. 2. С. 24-33.

[124]. Гусева, А.Л. Механизм защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина в РФ: к постановке проблемы [Текст] / А.Л. Гусева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота. – 2010. – № 1. – С. 60-62.

[125]. Данилова В.А., Гусева А.Л. К вопросу о механизмах защиты прав человека [Текст] / В.А. Данилова, А.Л. Гусева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – № 27. – С. 16-20.

[126]. Диноршоев, А.М. О понятии механизма защиты прав человека [Текст] / А.М. Диноршоев // Вестник МГПУ. Серия «Юридические науки». Права человека: теория и практика реализации. – 2008. – №01(21). – С. 18-22 с.

[127]. Должиков, А.В. Конституционный принцип соразмерности: междисциплинарный подход [Текст] / А.В. Должиков // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2020. – Вып. 47. – С. 6-27.

[128]. Имамалиев, И.М. Реализация конституционного права человека и гражданина на судебную защиту [Текст] / И.М. Имамалиев // Конституционное развитие России: Межвуз. сбор. науч. статей. – Саратов, 2000. – № 3. – С. 115-118.

[129]. Искандаров, З.Х. Международные стандарты справедливого судопроизводства право на жизнь и право на смерть [Текст] / З.Х. Искандаров // Государство и право. – 1992. – №7. – С. 71-74.

[130]. Каллагов, Т.Э. Конституционно-правовой статус Президента Российской Федерации в системе органов государственной власти [Текст] / Т.Э. Каллагов // Юстиция. – 2013. – № 1. – С. 5-8.

[131]. Каллагов, Т.Э. Особенности правового регулирования муниципальной службы в условиях реформирования местного самоуправления в Российской Федерации [Текст] / Т.Э. Каллагов // Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата. – 2014. – № 2 (33). – С. 36-38.

[132]. Кашепов, В.П. Институт судебной защиты прав и свобод граждан и средства ее реализации / [Текст] // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 11-14.

[133]. Конкуренция конституционных прав и свобод человека в интерпретациях Конституционного Суда Российской Федерации / [Текст] // Конституционное и муниципальное право. – 2010. – № 2. – С. 56-64.

[134]. Конституционно-правовые основы взаимодействия парламента и президента в Республике Таджикистан / [Текст] // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – Душанбе, 2013. – № 4. – С. 15-18

[135]. Конституционный контроль: идеи и проблемы реализации [Текст] / Б.Н. Топорнин // Теория права: новые идеи. Сб. статей. Выпуск 1. – М.: Изд-во ИНИОН АН СССР, 1991. – С. 29-61.

[136]. Конституционный суд и проблемы защиты прав человека и гражданина в Республике Таджикистан / [Текст] // Конституционное правосудие. Вестник Конференции органов конституционного контроля стран молодой демократии. – Ереван: Центр конституционного права Республики Армения. – 2011. – Вып. 1(51) – С. 125-131.

[137]. Кряжков, В.А. Конституционные суды земель Германии [Текст] / В.А. Кряжков // Государство и право. – 1995. - №5. – С. 117-127.

[138]. Кряжкова О.Н. Конституционное и муниципальное право [Текст] / О.Н. Кряжкова // . – 2006. – № 7. – С. 13-18.

[139]. Лапаева, В.В. Возможности развития человекоцентристского потенциала Конституции РФ (на примере толкования ч.3. ст. 32) [Текст] / В.В. Лапаева // Правоведение. – 2016. – № 1. – С. 121-122.

[140]. Ларионова, М.А. Конституционно - правовые гарантии прав местного самоуправления в Российской Федерации [Текст] / М.А. Ларионова // Право и государство: теория и практика. – 2016. – № 6 (138). – С. 56-59

[141]. Махмудов, М.А. Конституционный суд Республик Таджикистан: 15 лет становления и развития [Текст] / М.А. Махмудов // Вестник Конституционного суда Республики Таджикистан. – 2010. – № 3. – С. 14-16.

[142]. Меллер, К. Принцип соразмерности: в ответ на критику [Текст] / К.Меллер // Сравнительное конституционное обозрение. – М.: Институт права и публичной политики. – 2014. – № 4 (101). – С. 86-106.

[143]. Механизм защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина в РФ: К Постановке проблемы [Текст] // Источник Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота. – 2010. – № 1. – 60-62.

[144]. Миронов, О.О. У нас защита прав человека существует на деле (интервью). [Текст] / О.О. Миронов // Московский журнал международного права. – 1998. – № (1) – С. 43-50.

[145]. Морщакова, Т.Г. О некоторых актуальных проблемах Конституционного правосудия [Текст] / Т.Г. Морщакова // Сравнительное Конституционное обозрение. – М., 2017. – № 3 (118). – С.117-124.

[146]. Несмеянова, С.Э. Национальный механизм судебной защиты основных прав и свобод человека и гражданина в контексте федеративных отношений [Текст] / С.Э. Несмеянова // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Экономика. Управление. Право. – 2020. – Т. 20. – вып. 3. – С. 311-314.

[147]. Омейец, Я. Новые европейские переходные конституции и преобразующая роль конституционных судов [Текст] / Я. Омейец // Журнал конституционного правосудия. – 2011. – № 5 (23). – С. 35-36.

[148]. Пацация, М.Ш. Об основаниях отмены или изменения судебных постановлений в надзорном порядке в гражданском процессе [Текст] / М.Ш. Пацация // Закон. – 2014. – № 9. – С. 128-149.

[149]. Плешанов, А.Г. Международные стандарты права на судебную защиту в международных актах о правах человека и в российском законодательстве РФ в Совете Европы: проблемы применения норм о защите прав человека [Текст] / А.Г. Плешанов // Материалы международного семинара (17-18 апреля). – Екатеринбург. – 1998. – С. 217.

[150]. Пономарёва, Ю.Ю. Судебная защита прав человека и гражданина: исторические этапы развития [Текст] / Ю.Ю. Пономарёва // ПОЛИТИКА и ПРАВО. – 2012. – № 3. – С. 164-165.

[151]. Право на судебную защиту: понятие и сущность [Текст] / М.Г. Кательников // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. – 2006. – № 13 (68). – С. 247-252.

[152]. Привалова, И.В. Судебная защита, право на судебную защиту и гарантии его реализации [Текст] / И.В. Привалова // XV Державинские чтения. Институт права: Материалы общероссийской научной конференции. Февраль 2010 г. – Тамбов: Изд. Дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2010. – С. 214-219

[153]. Пферсманн, О. Ограничение компетенции законодателя посредством использования вспомогательных принципов (разумности и соразмерности), выработанных в практике конституционных судов [Текст] / О. Пферсманн // Сравнительное конституционное обозрение. – М.: Институт права и публичной политики. – 2007. – № 1 (58). – С. 121-127.

[154]. Райкова, Н.С. Сущность конституционного судопроизводства [Текст] / Н.С. Райкова // Актуальные вопросы конституционного правосудия (по материалам "Журнала конституционного правосудия"). – М.: Волтерс Клувер. – 2011. – С. 385-403.

[155]. Самощенко, И.С. Непосредственное действие Конституции [Текст] / И.С. Самощенко // «Советское государство и право». – 1981. – №3. – С. 32-34.

[156]. Сафаров, Б.А. Формирование идей о правах человека в правовой истории Таджикистана (древний период) [Текст] / Б.А. Сафаров // Правовая политика и правовая жизнь. – М., Саратов: Сарат. филиал ИГИП РАН. – 2015. – № 1. – С. 31-36.

[157]. Саъдизода, Ҷ. Нақши ҳокимияти судӣ дар таъмини камолоти фарҳанги ҳуқуқи аҳоли [Матн] / Ҷ. Саъдизода // Маҷаллаи илмӣ-амалӣ Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – Душанбе, 2022. – № 2 (26). – С.9-10.

[158]. Саъдизода, Ҷ. Фарҳанги ҳуқуқи инсон зери таъсири Ислом ва дугунагӣ дар андешаҳо [Матн] / Ҷ.Саъдизода // Ҳаёти ҳуқуқӣ. Нашрияти факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – 2019. – № 2 (26). – С. 32-44.

[159]. Смирнова, М.В., Тронхилл К. Роль судов и международного права в процессе вторичной конституционализации в России [Текст] / М.В. Смирнова, К. Тронхилл // Журнал российского права. – 2016. – № 6. – С. 40-48.

[160]. Снежко, О.А. Конституционно-правовая природа защиты прав граждан [Текст] / О.А. Снежко // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2007. – №1. – С. 104-113.

[161]. Танчев, Е. Сравнительное конституционное обозрение [Текст] / Е. Танчев // – 2007. – № 1 (61). – С. 78-93.

[162]. Топорнин, Б. Суд и разделение властей [Текст] / Б. Топорнин // Вестник Верховного Суда СССР. – 1991. – №6. – С. 26-28.

[163]. Цакиракис, С. Пропорциональность: посягательство на права человека? [Текст] / С. Цакиракис // Сравнительное конституционное обозрение. – 2011. – № 2 (81). – С. 52-55.

[164]. Цварт, Т. Основные социальные права: мощный инструмент, нуждающийся в надежных руках [Текст] / Т. Цварт // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 1 (61). – С. 52-53.

[165]. Чечеткина, Т.В. Определение понятия «разумный срок» в гражданском судопроизводстве [Текст] / Т.В. Чечеткина // Вестник Челябинского государственного университета. – 2014. – №19 (348). – Право. Вып. 39, – С. 29-31.

[166]. Шайо, А. Эмоциональные манипуляции: тонкая сущность конституционных институтов [Текст] / А. Шайо // Сравнительное конституционное обозрение. – 2015. – № 1. (104). – С. 48-50.

[167]. Шлинк, Б. Пропорциональность [Текст] / Б. Шлинк // Сравнительное конституционное обозрение. – 2012. – № 2 (87). – С. 67-71.

[168]. Шмелев, А.Н. Суд присяжных как гарантия защиты прав и свобод человека и гражданина в России [Текст] / А.Н. Шмелев // Мировой судья. – 2012. – № 5. – С. 2-6.

[169]. Эбзеев, Б.С. Конституции Российской Федерации – 20 лет: государство, демократия, личность сквозь призму практического конституционализма [Текст] / Б.С. Эбзеев // Государство и право. – 2013. – № 12. – С. 8-9.

[170]. Эбзеев, Б.С. Конституционный порядок и основные права: юридическая природа и особенности государственной защиты (о методологии научного поиска) [Текст] / Б.С. Эбзеев // Государство и право. – 2016. – № 10. – С. 11-13.

IV. Диссертация ва авторефератҳо:

[171]. Андрійчук, О.В. Процесуальні строки у цивільному процесі України [Текст]: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Андрійчук Оксана Василівна. – К., 2009. – 19 с.

[172]. Астратова, С.В. Конституционное право на судебную защиту прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Астратова Станислава Владимировна; [Место защиты: Ур. гос. юрид. акад.]. – Екатеринбург, 2013. – 22 с.

[173]. Банников, Г.Н. Проблемы реализации права граждан на судебную защиту в Российской Федерации : Общетеоретический аспект : автореферат дис. ... кандидата юридических наук [Текст]: 12.00.01 / Банников Геннадий Николаевич. – Саратов, 2006. - 30 с.

[174]. Белоусов, Д.В. Судебная защита в механизме гарантирования прав и свобод: конституционно-правовой аспект [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид.

наук: 12.00.02 / Белоусов Денис Валерьевич; [Место защиты: Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ]. – Москва, 2008. – 23 с.

[175]. Беляевская, О.Я. Конституционное право человека и гражданина на судебную защиту: понятие, проблемы реализации [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Беляевская Ольга Яновна; [Место защиты: С.-Петерб. гос. ун-т]. – Санкт-Петербург, 2007. – 23 с.

[176]. Бештанько, А.В. Конституционно-правовые основы частной собственности в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Бештанько Андрей Владимирович. – Омск, 2002. – 199 с.

[177]. Богданова, Н.А. Система науки конституционного права [Текст]: автореф. дис. ... доктор. юрид. наук: 12.00.02 / Богданова, Наталья Александровна. Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Юрид. фак. – Москва, 2001. – 51 с.

[178]. Вершинин, В.Б. Судебная защита как комплексный институт российского права [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Вершинин Вадим Борисович; [Место защиты: Саратов. гос. акад. права]. – Саратов, 2011. – 26 с.

[179]. Герасимова, Е.В. Роль Конституционного Суда Российской Федерации в системе судебной защиты прав и свобод человека и гражданина [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Герасимова Евгения Вячеславовна; [Место защиты: С.-Петерб. гос. ун-т]. - Санкт-Петербург, 2011. – 26 с.

[180]. Грудцына, Л.Ю. Особенности конституционных гарантий реализации прав человека в России [Текст]: (на примере гражданского судопроизводства) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Грудцына Людмила Юрьевна; Московский гуманитарный университет. – Москва, 2004. – 190 с.

[181]. Диноршоев, А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан

[Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Диноршоев Азиз Мусоевич. – Москва, 2015. – 46 с.

[182]. Елисейкин, П.Ф. Предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе (его понятие, место и значение) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.03 / Елисейкин, Петр Федорович. Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. Юрид. фак. – Ленинград: [б. и.], 1974. – 30 с.

[183]. Зарицкий, А.В. Гарантии прав личности при реализации юридической ответственности. (Вопросы теории и практики) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Зарицкий Андрей Владимирович. – Коломна, 1999. – 195 с.

[184]. Кудрявцев, В.Л. Отзыв на автореферат диссертации Астратовой Станиславы Владимировны по теме «Конституционное право на судебную защиту прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации», представленной на соискание учёной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 – «Конституционное право; конституционный судебный процесс; муниципальное право» (Екатеринбург, 2013) // Евразийская адвокатура. 2014. № 1 (8). С. 90-93.

[185]. Марокко, Н.А. Функция защиты основных прав и свобод человека и гражданина в контексте реализации полномочий Конституционного Суда Российской Федерации [Текст]: дис ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Марокко Надежда Александровна; [Место защиты: Рос. акад. правосудия]. – Москва, 2009. – 181 с.

[186]. Миралиев, И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Миралиев Исфандиёр Карахонович; [Место защиты: Тадж. нац. ун-т]. – Душанбе, 2014. – 205 с.

[187]. Мусаева, А.Г. Судопроизводство в разумный срок как гарантия конституционного права граждан на судебную защиту [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Мусаева Анна Гамет; кызы. Институт государства и права Российской академии наук. – Москва, 2013. – 24 с.

[188]. Одиназода, Р.С. Пайдоиш ва рушди ниҳодҳои адолати судии маъмури дар Тоҷикистон (таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ) [Матн]: дис. ... д-ри илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 / Одиназода Рамазон Сафар. – Душанбе, 2021. – 404 с.

[189]. Попов, З.В. Охрана и защита прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: (специальность 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право») / Попов Захар Владимирович – [Челябинский государственный университет]. – Челябинск, 2004. – 30 с.

[190]. Пятак, А.А. Защита юридических прав и свобод граждан органами конституционного правосудия в РФ и Соединенных Штатах Америки [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Пятак Ася Анатольевна. – Саратов, 2002. – 213 с.

[191]. Раҳмон, Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвиятёбии тафовутҳои фарҳангӣ-тамаддунӣ: масъалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ-ҳуқуқӣ [Матн]: дис. ... барои дараҷаи илмии доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 / Раҳмон Дилшод Сафарбек. – Душанбе, 2019. – 479 с.

[192]. Сакара, Н.Ю. Проблема доступности правосудия у цивільних справах [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03 / Сакара Наталія Юрійвна. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – 2005. – 209 с.

[193]. Хазов, Е.Н. Конституционные гарантии прав и свобод человека и гражданина в России: теоретические основы и проблемы реализации [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Хазов Евгений Николаевич; [Место защиты: Моск. ун-т МВД РФ]. – Москва, 2011. – 63 с.

[194]. Цувина, Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03 / Цувина Тетяна Андриевна; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – 2013. – 20 с.

[195]. Шосайдзода, Ш.Ш. Ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи кӯдак дар Тоҷикистон [Матн]: дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 / Шосайдзода Шаҳбоз Шосайд. – Душанбе, 2020. – 235 с.

V. Захираҳои электронӣ [электронный ресурс]:

[196]. Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2021". Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 апрели соли 2019, № 1242. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://mmih.tj/SEARCH/DocumentView?DocumentId=133796> (дата обращения: 01.09.2024).

[197]. Бойков, А.Д. Проблемы профессиональной этики адвоката (А.Д. Бойков, "Адвокат". – № 2. – февраль – 2004. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://base.garant.ru/5122116/> (дата обращения: 04.08.2023).

[198]. Иқтибос аз суҳанронӣ дар мулоқот бо кормандони мақомоти судии кишвар. 05.12.2024 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.president.tj/event/speeches/49158> (дата обращения: 01.05.2024)

[199]. Кутафин О.Е. Основы государства и права [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.livelib.ru/book/1000699384-osnovy-gosudarstva-i-prava-oleg-kutafin2000g.640str> (дата обращения: 01.05.2024)

[200]. Попова, А.В. История государства и права зарубежных стран Древнего мира и Средних веков: учебник и практикум для вузов. – М.: Издательство Юрайт, 2024. – С. 92-93 (211 с). – (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-03331-1. — Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. – URL: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://urait.ru/bcode/536989> (дата обращения: 01.05.2024)

[201]. Сомонаи интернет-[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://donish.org> (дата обращения: 01.05.2024)

[202]. Сомонаи интернетӣ[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://tg.wikipedia.org> (дата обращения: 01.05.2024).

[203]. Сомонаи интернетии Палатаи савдо ва саноати Тоҷикистон. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://tpp.tj> (дата обращения: 10.01.2017)

[204]. Эмомали, Р. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли, г. Душанбе, 20.04.2015 // Народная газета от 24.04.2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<https://mfa.tj/ru/main/view/305/poslanie-prezidenta-tadzhikistana-emomali-rakhmona-madzhlisi-oli> (дата обращения: 04.08.2025).

ФЕҲРИСТИ

ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

**I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризишаванда ва тавсиякардаи
Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
ба таърифи расидаанд:**

[1-М]. Раҳимов, С.О. Воситаҳои асосии ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Тоҷикистони соҳибистиклол: Паҳлуҳои умумии назариявӣ [Матн] / С.О. Раҳимов // Бахши илмӣ-иттилоотии «Ҳаёти ҳуқуқӣ». – Душанбе. – 2025. – №1. – С. 39–50. ISSN 2307–5198

[2-М]. Раҳимов, С.О. Таҳкими таносуби ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон тавасути мақомоти судӣ ва дигар мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ [Матн] / С.О. Раҳимов // Қонунгузорӣ (маҷаллаи илмӣ). – 2025. – №1 (55). – С. 127-132; ISSN 2410-2903.

[3-М]. Раҳимов, С.О. Суд-кафолати асосии ҳимояи ҳуқуқи озодии инсон дар Тоҷикистон [Матн] / С.О. Раҳимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – – 2024. – №10. – С. 261–268; ISSN 2413–5151

[4-М]. Раҳимов, С.О. Механизмҳои судии ҳифзи ҳуқуқи инсон [Матн] / С.О. Раҳимов // Қонунгузорӣ (маҷаллаи илмӣ). – 2024. – №3 (55). – С. 127-132; ISSN 2410-2903.

[5-М]. Раҳимов, С.О. “Авасто” – яке аз сарчашмаҳои ҳуқуқи Тоҷикистони таърихи [Матн] / С.О. Раҳимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – №4. – С. 261–268. ISSN 2413–5151.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар мачмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ чоп шудаанд:

[6-М]. Раҳимов, С.О. Таносуби ҷавобгарии ҷиноятӣ бо дигар намудҳои ҷавобгарӣ [Матн] / С.О. Раҳимов // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ - назариявӣ дар мавзӯи “Муаммоҳо ва дурнамои инкишофи савдои берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити саноатикунории босуръат”. – Душанбе, 2024. – С. 517-521.

[7-М]. Раҳимов, С.О. Ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд [Матн] / С.О. Раҳимов // Маводи конференсияи илмӣ-амалии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, (25-26 апрели 2024). – Душанбе, 2024. –С.509-510

[8-М]. Раҳимов, С.О. Таҳкими таносуби ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон тавасути мақомоти судӣ ва дигар мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ [Матн] / С.О. Раҳимов // Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ифодаи арзишҳои умуммиллӣ: маводҳои конференсияи байналмилалӣ бахшида ба 30 солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва “Соли маърифати ҳуқуқӣ” (2 ноябри соли 2024). – Душанбе, 2024.– С. 681-685.

[9-М]. Раҳимов, С.О. Кафолати татбиқи ҳуқуқи конститутсионии инсон ва шаҳрванд ба ҳимояи судӣ [Матн] / С.О. Раҳимов // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи “Муаммоҳо ва дурнамои инкишофи савдои берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити саноатикунории босуръат”. – Душанбе, 2024. – С.517-521.

[10-М]. Раҳимов, С.О. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ва ёрии ҳуқуқӣ [Матн] / С.О. Раҳимов // Маърифати ҳуқуқӣ омили муҳимми таҳкими давлатдорӣ миллӣ: (маводҳои конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ), (25-26 апрели соли 2024). – Душанбе, 2024. – С.177-180.

[11-М]. Раҳимов, С.О. Ҳимояи судӣ–шакли махсуси мурофиа [Матн] / С.О. Раҳимов // Маърифати ҳуқуқӣ омили муҳимми таҳкими давлатдорӣ миллӣ: (маводҳои конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ), (25-26 апрели соли 2024). – Душанбе, 2024. – С.205-210.

[12-М]. Раҳимов, С.О. Ҳифзи судии ҳуқуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд [Матн] / С.О. Раҳимов // Конференсияи умуми донишгоҳии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба “30-юмин солгарди қабули Конституцияи ҚТ, “Соли маърифати ҳуқуқӣ эълон шудани соли 2024” ва “бист солаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (2020-2040)” – Душанбе, 2024. – С.214-216.

[14-М]. Раҳимов, С.О. Нақши ҳокимияти судӣ дар таъмин намудани ҳуқуқ ва озодиҳои конституционии инсон ва шаҳрванд [Матн] / С.О. Раҳимов // Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ – амалӣ Институтуи фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон бахшида ба 30 – солагии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти мавзӯи «Масоили мубрами фаъолияти қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» – Душанбе, 2025. – С. 477-479.